

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

від найдавніших часів і до сьогодні

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

від найдавніших часів
і до сьогодні

СПЕЦСЛУЖБИ УКРАЇНИ
у IX - СЕРЕДИНІ XVII ст.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО СЬОГОДЕННЯ

Наукове видання
У п'яти томах

Київ
2022

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ТОМ I

В. А. Смолій, М. Ф. Котляр, В. С. Степанков

СПЕЦСЛУЖБИ УКРАЇНИ У IX — СЕРЕДИНІ XVII ст.

Редакційна колегія

Грицак В. С., Смолій В. А. (*співголови*)

Сідак В. С., Белов О. Ф., Кудінов С. С.,

Фармагей О. І., Лисенко О. Є., Рубльов О. С.,

Степанков В. С., Ярмиш О. Н., Вронська Т. В.

Київ
2022

УДК 351.74(477)''08/16''
С51

*Рекомендовано до друку Вченими радами
Інституту історії України Національної академії наук України
та Національної академії Служби безпеки України*

Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С.

С51 Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення : У 5-и томах, Т. 1: Спецслужби України у IX – середині XVII ст. : Наук. вид. — Київ: 7БЦ, 2022. — 246 с.: іл.

ISBN

На сторінках цього унікального наукового видання вперше змальована масштабна історична картина діяльності розвідки та контррозвідки на землях України в її нинішніх кордонах: від Княжої доби і до становлення сучасного правоохоронного органу спеціального призначення — Служби безпеки України та інших вітчизняних спецслужб. Історичні нариси видання базуються на величезному масиві архівних документів.

Для широкого кола читачів.

2-ге видання.

УДК 351.74(477)''08/16''

ISBN

© Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С., 2022
© Національна академія Служби безпеки України, 2022

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА. <i>Василь Грицак</i>	7
ВСТУП ДО ВИДАННЯ	12

Том I

СПЕЦСЛУЖБИ УКРАЇНИ У IX – СЕРЕДИНИ XVII ст.

ПЕРЕДМОВА	20
-----------------	----

РОЗДІЛ 1.

ВИВІДУВАЛЬНІ ТА РОЗШУКОВІ ДІЇ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА УДІЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

1.1. Початки розвідувальної діяльності та захист державного ладу в Київській Русі (<i>М. Ф. Котляр</i>)	24
1.2. Вивідування та розшукові дії часів удільної роздробленості (<i>М. Ф. Котляр</i>).....	51

РОЗДІЛ 2.

РОЗВІДКА Й КОНТРРОЗВІДКА ТА ЇХ РОЛЬ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVI — В СЕРЕДИНІ XVII ст.

2.1. Розвідувально-сторожова служба у козацькій Україні (кінець XVI — перша половина XVII ст.) (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>)	66
2.2. Утворення Української держави. Організація розвідки й контррозвідки: об'єкти, цілі, форми й методи (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>)	87
2.3. Діяльність розвідки в період підготовки та організації повстання (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>)	120

2.4. Заходи щодо збирання розвідувальної інформації та дезінформування польського командування (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>).....	152
2.5. Становлення контррозвідки та основні напрями її діяльності (<i>В. А. Смолій, В. С. Степанков</i>)	193
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ.....	220
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	222
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	229
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР	236
ІЛЮСТРАЦІЇ	237

Шановні читачі!

Сьогодні ми живемо у роки боротьби за збереження незалежності Української держави. Це протистояння відчувають у кожному регіоні нашої країни, та найбільш гостро воно відбувається у районі проведення АТО — у містах і селах, досі окупованих російськими загарбниками і терористами, а також у звільнених нашими воїнами населених пунктах, де вони захищають місцевих мешканців, допомагаючи їм повернутися до мирного життя. Сучасні виклики і загрози національній та державній безпеці — російська тотальна агресія, анексія Криму, захоплення частини Донбасу, економічна експансія, інформаційна війна — спрямовані на знищення України як самостійної і суверенної держави. На урочистостях, присвячених 98 річниці Акту злуки Української Народної республіки і Західноукраїнської Народної республіки, Президент України П. О. Порошенко зауважив: «Мета Росії — не є Донецьк та Луганськ. Мета Росії — є уся Україна, а не лише Крим та Севастополь».

Спільні зусилля українських правоохоронних органів і силових структур зірвали загарбницькі плани Росії, яка, ми добре знаємо зі сторінок історії, далеко не вперше посягає на нашу територію і незалежність. Служба безпеки України однією із перших стала на захист територіальної цілісності і недоторканності нашої країни. Серед перших загиблих є і наші Герої. Під час «гібридної війни» співробітники СБУ довели, що вони гідні нащадки своїх славних попередників, готових до самопожертви задля кращої долі України. Адже історія української розвідки і контррозвідки починається не з проголошення незалежності, а сягає своїм корінням часів Київської Русі.

На сторінках цього унікального наукового видання вперше змальована масштабна історична картина діяльності розвідки та контррозвідки на землях України в її нинішніх кордонах: від Княжої доби і до становлення сучасного правоохо-

ронного органу спеціального призначення — Служби безпеки України та інших вітчизняних спецслужб.

Історичні нариси видання базуються на величезному масиві архівних документів, чимало з яких розсекречені лише після 1991 року, літописах і хроніках, новітніх наукових розробках, споминах, інших матеріалах. Авторами праці виступили науковці, які тривалий час професійно досліджували минуле спецслужб в Україні, чимало з них присвятили життя військовій службі, науково-педагогічній діяльності в органах безпеки та правоохоронних органах, були серед фундаторів органів безпеки незалежної України та системи підготовки офіцерських кадрів її розвідувальної й контррозвідувальної служб.

На світанку державного суверенітету України постановка питання про, скажімо, спецслужби Української Народної Республіки 1917–1920 років, або гетьманату Павла Скоропадського 1918 року, Західноукраїнської Народної Республіки, розвідку й контррозвідку національно-визвольних рухів викликала скептичну посмішку навіть у професійних істориків. Якщо внесок вітчизняних бійців «таємного фронту» у розгром гітлерівських загарбників сприймався як відома заслуга наших попередників, то мистецтво таємної війни Давньої Русі або Запорозького козацтва виглядали як міфічна байка...

Тим не менш, наполеглива праця істориків, вивчення так потрібного захисникам України повчального досвіду військового й оперативного мистецтва, дозволили у стислий термін започаткувати й розвинути справжню наукову школу з вивчення минулого вітчизняної розвідки і контррозвідки. Сумлінна праця представників військових формувань й академічної науки України принесла не тільки чимало несподіваних, сенсаційних документальних знахідок, але й дозволила науково довести вагу «таємного фронту» в цивілізаційному та державотворчому поступі українського народу.

Фундамент першоджерел радикально розширив наші уявлення про історичний шлях спецслужб на теренах України, дав змогу запровадити отримані знання у наукове забезпечення розбудови сектору безпеки і оборони України. Вже з початку 1990-х років курсанти і слухачі Національної академії

СБ України почали вивчати спеціальну дисципліну «Історія Української розвідки та контррозвідки». Дослідження «секретної історії» стало справою і науковців вищих навчальних закладів Зовнішньої розвідки України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України та Державної прикордонної служби України, інших військових формувань, а також цивільних вчених.

Насправді діяльність розвідувальних та контррозвідувальних служб є малопомітною, але відповідальною, важкою, ризикованою справою, і займатися нею можуть лише самовіддані, відмінно підготовлені, непересічні особи. Один із організаторів і керівників військової розвідки та контррозвідки Армії УНР полковник М. Красовський зазначав:

«...Не всякий має дійсну здатність до справ розвідочно-розшукових; бо це є теж дар Божий — талан, який можна розвивати і довершати, але ні в якому разі не можна його вкоренити в чоловіка, який не народився з цим таланом; не можна вже на підставі того, як не можна по волі стати художником, поетом або скульптором.

Отже, коли хто не почуває в собі того святого вогню, про який зазначено вище, то будь він з найвищою освітою і значним службовим стажем, він не може бути корисним для розвідочно — розшукової організації і йому не місце в рядах тієї сім'ї, яка ідейно і безоглядно відданалюбимій праці своїй...».

Як відомо, співробітники спецслужб нерідко блискуче проявляли себе і в інших царинах людської діяльності, аж до літературної творчості. Сам же феномен спецслужби як явище минулого народжувався на складному переплетенні державно-правової, військової, дипломатичної історії, і водночас виступав малопомітним, але дієвим фактором формування нової реальності в національній історії та у міжнародних відносинах.

Звичайно, кожна держава створює службу розвідки та контррозвідки. І чим вона успішніша, тим сильніша й упевніша в собі ця держава, кращими є перспективи її зміцнення

і подальшого розвитку. Як засвідчує досвід розвинутих країн, серед усіх захисних арсеналів, створених у світі, розвідка і контррозвідка — не тільки необхідна зброя, але, можливо, найбільш важлива.

Спецслужби різних історичних типів і форм державності України завжди були на передньому краї боротьби за її суверенність і незалежність. Найчастіше саме співробітники розвідки і контррозвідки проявляли себе відчайдушними і незламними борцями за національну ідею.

Приємно усвідомлювати те, що концептуальну основу цієї роботи становить саме державницький підхід. Автори видання не оминають гострих питань й драматичних сторінок, прагнуть уникнути надмірної ідеологізації, дослідити минуле спеціальних служб об'єктивно, прямуючи до ґрунтовного наукового висвітлення розвитку й спадковості історичних моделей зазначених інституцій, форм і методів їх оперативної діяльності.

Звісно, може постати питання — чи варто у час суворих випробувань для національної державності витратити зусилля на академічні праці, присвячені «сивій давнині»? Як особа, якій політичним керівництвом держави доручено забезпечення її безпеки, наважусь стверджувати — і для сучасної спецслужби важливий науково-історичний фундамент. Як влучно висловився відомий діяч розвідки Аллен Даллес, найкращим способом оволодіння ремеслом таємної війни є аналіз історичних прецедентів.

Справді, за останні десятиліття змінилася світобудова, спецслужби з інструменту здобуття інформації та «гострих» акцій перетворилися (зберігаючи і класичні функції) на знаряддя формування нової політичної реальності та концептуальних засад державної політики. Нові відповідальні завдання із захисту права на існування й територіальної цілісності України постали і перед вітчизняними спецслужбами. Проте не варто нехтувати вивченням всього розмаїття історичного матеріалу, вилученням значущого досвіду оперативного мистецтва. І сучасним професіоналам станеться у пригоді «взяття на озброєння» досвіду попе-

редників для спецслужб сучасної демократичної, правової держави України. Поряд з цим, ми ставимо за мету виховання поваги до пам'яті оборонців Батьківщини, прищеплення співвітчизникам розуміння важливості таких специфічних інструментів захисту національних інтересів, якими від давнини були розвідка і контррозвідка. Співробітники вітчизняних спецслужб не мали права говорити про себе вголос і часто йшли з життя невідомими. Нехай ця книга стане скромним відзначенням їх великих заслуг перед Батьківщиною.

Слава Україні! Героям слава!

**Голова Служби безпеки України
генерал армії України**

Василь Грицак

ВСТУП ДО ВИДАННЯ

Спеціальні служби є обов'язковим атрибутом будь-якої суверенної державності. Структури розвідки та контррозвідки були складовою різноманітних історичних форм державності в Україні, їх побудова й діяльність відбивали особливості політичного курсу державних утворень, відігравали чималу роль у боротьбі за незалежність і територіальну цілісність українських земель. Наукове дослідження спецслужб надає додаткові можливості для поглибленого вивчення державно-правової, військово-політичної, міжнародної та соціальної історії України.

В особливостях функціональних завдань та поточної діяльності спецслужб промовисто відображаються політичні спрямування державного організму. Відтак вивчення минулого спецслужб відкриває широкі перспективи для глибшого пізнання історії української державності в різні періоди її існування, прагнення українського народу до суверенного буття і соборності. Наявність спецслужб або відповідних осіб, які займалися спеціальною діяльністю в рамках різних історичних типів національної державності підкреслює тривалість традиції державотворення в Україні. Згадаємо, що саме «тисячолітню традицію державотворення» в Акті проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року названо однією з наріжних підстав проголошення її суверенітету.

Розбудова сучасної України закономірно активізувала розвиток історико-правових та спеціальних досліджень, результати яких покликані лягти в науково-теоритичний підмурок національного державотворення. Не виняток і дослідження минулого силових структур. Побачили світ капітальні наукові видання «Історія Українського війська», «Військове будівництво в Україні в ХХ ст. Історичний нарис», «Історія органів внутрішніх справ України», «Історія Прикордонних військ України», збірники

документів з цієї тематики. Тож підготовка праці, що узагальнює історію спеціальних служб в Україні є науково доцільною й такою, що має вагомe громадянське значення. Таке видання дало б змогу істотно поповнити наукові уявлення з державно-правового і військово-політичного аспектів вітчизняної історії загалом, сприяти виявленню й аналізу повчального досвіду оперативного мистецтва національних спецслужб.

Замислюючись над концепцією та структурою праці, члени авторського колективу багато розмірковували над визначенням понять «спеціальні служби України», встановленням їх основних історичних форм та спеціальної діяльності в історії України, принципами висвітлення цієї проблематики, які б відповідали і сучасним науковим стандартам, і атмосфері правової, демократичної держави. Така праця, на нашу думку, повинна не лише змалювати історичний шлях спецслужб в Україні, а і сприяти формуванню позитивного іміджу Служби безпеки України та військових спецслужб в суспільстві. Цьому мають підпорядковуватися всі сторони праці — від використання раніше не доступних широкому загалові документів спецслужб до виваженості, незаангажованості у трактуванні суперечливих, драматичних тогочасних подій.

На думку розробників концепції, висвітлення історії спецслужб в Україні має відштовхуватися від поняття про минуле українського народу, яке являє собою періоди власної державності зі смугами бездержавного буття. Отже, вивчення історії спеціальних служб як складової тих чи інших форм державності має сполучатися з дослідженням спеціальної діяльності відповідних структур національно-політичних рухів, що ставили за мету боротьбу за незалежність і державність, національне та соціальне визволення українського народу.

Поняття «історії спеціальних служб України», на нашу думку, підкреслює те, що ці структури впливали на перебіг подій минулого нашої Батьківщини. Водночас це вказує на хронологічні межі праці — від Княжої доби, періоду Давньоруської держави, і включно до сьогодення: становлення загальнодержавного, правоохоронного органу спеціального призначення

суверенної України, військових спецслужб у 1991 році, а також їх подальший розвиток і бойові звитяги в останні роки. Доцільно при цьому вивчити і дати об'єктивну оцінку присутності в Україні спецслужб інших держав, які внаслідок історичних обставин тривалий час діяли на українських землях, або тих іноземних спецслужб, котрі протистояли національним органам безпеки.

Визначаючи проблематику та структуру дослідження, автори прийшли до висновку, що під спеціальними службами слід мати на увазі розвідувальні, контррозвідувальні, оперативно-розшукові, оперативно-бойові та інші органи (структури, підрозділи), які за функціональним призначенням були покликані забезпечувати специфічними засобами зовнішню і внутрішню безпеку різних історичних типів державності в Україні, а також діяльність у цьому аспекті національно-визвольних рухів, що ставили за мету відродити державність України.

Як основні історичні типи суб'єктів спеціальної діяльності в Україні розглядаються:

- початок розвідувальної діяльності та творення спеціальних осередків в Україні періодів Старокиївської держави, політичної роздробленості Давньої України-Русі та перебування українських земель під владою Польсько-Литовської держави;
- розвідувальну, контррозвідувальну й оперативно-бойову діяльність відповідних суб'єктів у межах національно-визвольних козацько-селянських рухів, спрямованих проти Речі Посполитої, Московії та турецько-татарської навали у XVI–XVII століттях;
- систему спеціальних формувань, що утворилася за доби Козацько-гетьманської державності 1648–1764 років;
- спеціальні служби національної державності за доби Української революції 1917–1921 років (Української Народної Республіки періодів Центральної Ради та Директорії, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Західноукраїнської Народної Республіки), а також спеціальні структури повстансько-партизанського руху, спрямованого на захист національної державності;

-
-
- спеціальні структури Державного центру УНР в еміграції;
 - спеціальні підрозділи руху українських націоналістів та Української повстанської армії;
 - систему спеціальних служб й структур як складову української суверенної державності, що постала у 1991 р. (Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Головне управління розвідки Міністерства оборони України, Управління державної охорони, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації, Департамент оперативної діяльності Державної прикордонної служби).

Авторський колектив видання намагався, поклавши до концептуальної основи праці державницький підхід, прагнучи уникнути кон'юнктурної ідеологізації непростої історії вітчизняних спецслужб, дослідити їх минуле без купюр, прямуючи до ґрунтовного наукового висвітлення тяглості й спадковості історичних форм спецслужб, форм і методів їх оперативної діяльності, ставлячи за мету (у тому числі) озброїти сучасних професіоналів знаннями всього того цінного й прийнятного для спецслужб демократичної держави фахового арсеналу, який накопичили попередники захисників безпеки України.

Водночас, важко претендувати на всезагальність висвітлення у нашому дослідженні (побудованому, передовсім, на документальній базі) усіх спеціальних служб, що активно діяли в Україні упродовж тривалого історичного періоду. Однією з причин цього є і стан першоджерел, адже далеко не вся документальна спадщина згаданих спецслужб наявна в Україні.

Окремо варто наголосити на тому, що завдання професійної підготовки та патріотичного виховання співробітників правоохоронного органу спеціального призначення — СБ України, інших спеціальних відомств та структур, висунула на порядок денний питання про місце й роль історичних знань у процесі підготовки кадрів розвідувальних, контррозвідувальних та інших спеціальних органів України. Досвід переконує: формування високих фахових здібностей і патріотичного, державницького світогляду — це діалектично взаємопов'язані елементи навчання

та виховання оперативного співробітника. Метою ж виховного процесу можна вважати набуття якостей, що забезпечують готовність до самовідданого захисту національних інтересів і служіння ідеалам незалежної України.

Потребу офіцера спецслужби знати історію свого відомства добре усвідомлюють у практичних підрозділах. За опитуванням керівного й оперативного складу Центрального управління та регіональних органів СБ України, серед запропонованих засобів виховання саме засвоєння історичних знань респонденти поставили за ступенем важливості на 4–5 місця.

Спеціалісти вважають, що важливою особливістю опанування оперативним працівником історії є не лише повага до минулого, але й критичне, творче урахування як позитивного, так і негативного досвіду, розуміння складної діалектики героїчного і трагічного.

Неабияке місце в комплексі навчально-виховних заходів посідає вивчення історії оперативного мистецтва спеціальних служб. Професіонал має оволодіти оперативним мистецтвом, складова якого історичний досвід, накопичений у процесі діяльності спецслужб України й інших держав та творчий підхід щодо використання.

Зрозуміло, що далеко не все із професійних доробків наших попередників зберегло актуальність. Не все гідно наслідування з огляду на конституційні підвалини життя нашої держави та норми демократичного суспільства. Проте певні прийоми й засоби оперативної діяльності, як то кажуть, із нею і відіmrуть, отож слушний досвід їх застосування не обтяжить і сучасного оперпрацівника.

Не випадково в Національній академії СБ України запроваджено у навчально-виховний процес спеціальну дисципліну «Історія української розвідки та контррозвідки».

Створено і функціонує «Музей історії спецслужб України». Вивчення історії спецслужб належить до основних напрямів відомчих фундаментальних наукових досліджень. Продуктивно працюють у цій царині і науковці Інституту історії України Національної академії наук України, вищих навчальних закладів,

котрі увійшли до складу авторського колективу цієї новаторської книги.

Звернення до історії національних спецслужб — важливий засіб виховання оперпрацівника на основі збереження й примноження кращих професійних традицій вітчизняних розвідувальних та контррозвідувальних органів. Минуле вітчизняних спецслужб рясніє прикладами мужності й професіоналізму у виконанні військового обов'язку, відданого служіння Батьківщині. Згадаймо звитягу відомих і безвісних козаків-розвідників доби Хмельниччини, участь у боротьбі за Українську державність часів національно-демократичної революції 1917–1921 років, вагомий внесок співробітників служби безпеки ОУН і УПА у боротьбі з окупаційними режимами.

Предметом дослідження стали процеси організаційного становлення українських спеціальних служб та їх оперативної діяльності у сукупності їх історичних типів і проявів.

Хронологічні межі видання охоплюють період від IX століття (утворення Старокиївської держави) до сучасного історичного етапу діяльності вітчизняних спецслужб.

Авторський колектив ставив перед собою такі наукові завдання:

- розкриття детермінаційного впливу внутрішньополітичних і міжнародних чинників існування українського народу та певних форм національної державності на завдання спецслужб і спеціальної діяльності загалом;
- висвітлення правових і організаційно-штатних засад діяльності та функціональної спрямованості спецслужб;
- вивчення основних факторів політичної й оперативної обстановки, що визначали особливості спеціальної діяльності, у тому числі ворожої діяльності іноземних спецслужб та деструктивних сил в Україні;
- аналіз сил, засобів, основних форм і методів оперативно-службової діяльності спеціальних служб для запозичення позитивного досвіду їх застосування;
- розгляд окремих важливих операцій спецслужб, що і нині становлять неабиякий науковий або практичний інтерес;

- висвітлення кадрового складу спецслужб, діяльності не пересічних постатей таємного фронту;
- поглиблене вивчення та введення до наукового обігу нових документальних матеріалів з архівної спадщини розвідки та контррозвідки, творче узагальнення наявних позитивних наукових доробків із проблематики видання.

Історіографічну базу видання становлять наукові праці з державно-правової, політичної, міжнародної, військової історії України, фактичний матеріал і висновки яких зберігають актуальність, заслуговують на творче, критичне використання.

Зазначимо, що саму появу цього наукового видання уможливила наполеглива праця й солідні доробки сучасної вітчизняної наукової школи з вивчення історії розвідки та контррозвідки, учасники якої становлять основу авторського колективу видання.

Основа *джерельної бази* становлять відповідні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центральних державних історичних архівів у Києві та Львові, Галузевих державних архівів СБ України та МВС України, обласних державних архівів, архівосховищ іноземних держав, а також відповідні документальні видання.

Досліджуване у виданні питання не висвітлене щодо періоду з середини XVII до початку XX сторіччя. Це пояснюється тим, що в той час Україна знаходилася в складі Російської імперії, котра мала свої (російські) спецслужби, організація та діяльність яких розглядатимуться в окремому науковому виданні.

ТОМ I
СПЕЦСЛУЖБИ УКРАЇНИ
У IX – СЕРЕДИНІ XVII ст.

ПЕРЕДМОВА

До кінця 80-х рр. ХХ ст. історична наука в Україні обходила мовчанкою ряд важливих проблем національно-визвольних змагань українського народу, спрямованих на розбудову незалежної держави, а відтак і функціонування її інституцій. Одночасно у свідомості українців, починаючи зі шкільної лави, формувався комплекс політичної недолугості української нації, неспроможної на самостійне державне життя. Тому не випадково не лише пересічний українець, але й представник інтелектуальної еліти (за винятком вузького кола істориків-професіоналів) часто щиро вірив у «бездержавність» історичного минулого Вітчизни, що негативно позначалося на розвитку почуттів патріотизму, формуванні національної гідності, самоповаги й гордості. А їх слабкість чи навіть відсутність серед значної частини населення, як показав досвід державного будівництва 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., став одним із серйозних деструктивних факторів на шляху до утвердження незалежності України.

Правда, з кінця 80-х рр. в історіографії розпочався бурхливий процес переосмислення минувшини, що не завершився й нині, який потребує не лише відмови від нав'язаних науці ідеологічних догм і схем, але й одночасно бережливого ставлення до її позитивного доробку. Лише за такої умови, а також при глибокому вивченні різноманітних джерел, творчої спадщини науковців різних шкіл і напрямів відкривається шлях до об'єктивного, на основі принципу історизму, висвітлення суті тієї чи іншої проблеми. Сказане повною мірою стосується дослідження історії української розвідки й контррозвідки. На жаль, у вітчизняній і, як відомо, у зарубіжній історіографії до кінця 80-х рр. ХХ ст. вона не ставала об'єктом комплексного вивчення. Лише у 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. ситуація змінилася на краще. З'явилося ряд праць, автори яких намагалися висвітлити формування національних спецслужб та їх роль у визвольних змаганнях середини ХVІІ ст. 1994 р. побачило світ перше наукове видання В. С. Степанкова, яке під назвою «Становлення розвідки й контррозвідки та їх роль у боротьбі за

незалежність України у середині XVII ст. (1648–1657 рр.)» увійшло як нарис до виданої разом з професором В. С. Сідаком книги «З історії української розвідки та контррозвідки». Наступного року вийшло її друге видання. Пройшов час. З'явилося чимало робіт, які вносять корективи у розуміння сутності тогочасних подій й дозволяють глибше збагнути значущість витворених спецслужб у захисті національних інтересів України. Внаслідок пошуку в архівосховищах й рукописних відділах наукових бібліотек Польщі вдалося виявити окремі джерела, які доповнюють (уточнюють) окремі сюжети їхньої діяльності.

Хронологічні межі дослідження охоплюють два періоди: Київська Русь IX ст. та час з кінця XVI ст. (початку формування розвідувальної служби козацтва) й до смерті Б. Хмельницького — фундатора Української держави й творця її спецслужб. У центрі уваги авторів — становлення розвідки й контррозвідки, їх організаційний устрій, кадри; об'єкти, цілі, методи й напрямки діяльності; роль у боротьбі за створення незалежної держави. Така постановка проблеми була зумовлена існуючим у науці недостатнім рівнем знань її суті й потребою осмислення місця спецслужб у процесі творення держави та захисті її інтересів.

Автори акцентують увагу на тому, що великий внесок у справу створення та розвитку розвідувальної та контррозвідувальної діяльності у Війську Запорозькому здійснив свого часу гетьман Петро Сагайдачний: «Саме завдяки Сагайдачному мистецтво розвідки низовиків на той час досягло порівняно високого рівня. Його спостерігачі знаходилися практично в усіх стратегічно важливих пунктах, зокрема і в місцях розташування польських вояків. Як свідчать архівні джерела, одним з них був поручник пан Забузький-Волосовець. Його викрили тільки після того, як полякам потрапив до рук лист із Чигирини, в якому тому висловлювалась подяка від імені гетьмана за надані відомості про обстановку під Жванцем. Військо Запорозьке постійно отримувало необхідну інформацію щодо дій і чисельності ворожих армій і завдяки цьому могло діяти на випередження».

Запропонована широкому читачеві книга, по-своєму є унікальною. По-суті, у ній зібрано, проаналізовано та узагальнено величезний документальний матеріал, що розкриває захоп-

люючі сторінки формування певних сил безпеки у період Київської Русі та діяльності спецслужб молодої Української держави, що постала у полум'ї революції середини XVII ст. Період гетьманату Богдана Хмельницького дозволяє простежити еволюційний шлях, який пройшли розвідка і контррозвідка, визначити головні віхи їх розвитку і реконструювати коло завдань, що вирішувалися в ході проведення тих чи інших операцій.

Розвідувально-диверсійні навички, оригінальна тактика «Малої війни», висока індивідуальна підготовка дозволяли козацтву ефективно протистояти ворогам. З українським козацтвом пов'язаний великий пласт історії держави.

Ефективне ведення козаками бойових дій, їхній вплив на суспільно-політичну обстановку в Україні, розвиток козацької дипломатії стали можливими завдяки належному розвідувальному забезпеченню бойових формувань.

Для книги характерний широкий загальноісторичний контекст викладу матеріалу. Її автори, аналізуючи форми та методи діяльності спецслужб, не упустили головного — висвітлення ролі розвідки і контррозвідки у захисті національних інтересів України у переломний період її історії. Адже революція XVII ст. внесла докорінні зміни у плин суспільно-політичного життя нашої Батьківщини. Саме за гетьманату Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) здивована Європа побачила, що на терені українських земель з'явилася нова держава, яка вела відчайдушну боротьбу за незалежність. Біля її витоків стояла титанічна постать Б. Хмельницького, котрий створив одні з кращих у Східній Європі розвідку й контррозвідку.

Розглядаючи діяльність спецслужб України в часи великого гетьмана, автори показують їх виключно оборонний характер. Адже вона спрямовувалася лише на захист національних інтересів держави й не виступала знярядям агресії щодо сусідів. Пріоритетні напрями роботи зосереджувалися насамперед на протидії спробам противника її знищити чи перешкодити конструктивній праці по конституюванню основних інституцій політичної системи.

В сучасних умовах утвердження української державності ми все частіше звертаємося до пам'яті тих, хто боронив наш рідний

край, хто самовіддано і мужньо відстоював інтереси українського народу. У цій роботі діяльність козацьких розвідників — попередників нинішніх спецслужб — займає своє почесне місце.

Вивчення історичного досвіду ведення розвідки і контррозвідки у козацькому Війську П. Сагайдачного та Б. Хмельницького стане в пригоді професійним військовим підрозділам Збройних Сил, Служби безпеки, Зовнішньої розвідки, Прикордонних військ України та іншим військовим формуванням. Крім того, матеріали, які викладені у книзі, сприятимуть вихованню у молодого покоління патріотизму і гордості за свою Батьківщину.

Звісно, не всі погодяться з інтерпретацією тих чи інших подій та фактів, які містяться у праці. Автори не категоричні у висновках і закликають до дискусій із викладеної теми.

Намагання знати якомога більше про своїх близьких і далеких сусідів одвічно властиве людям. Тому вже на зорі історії людства робились спроби пізнати життя інших народів і Своєрідна розвідувальна діяльність притаманна людям, починаючи з кам'яного віку. Однак справжня професійна розвідка є надбанням людства нових часів. Одні історики вважають, що вона виникла у XVIII ст., інші — в добу наполеонівських війн на початку XIX ст.

Для середньовіччя та раннього нового часу не можна говорити про «справжню» розвідку — організовану і цілеспрямовану структуру, що діяла постійно і систематично, бо тогочасне суспільство не сягнуло такого рівня, коли функціонування подібної інституції стає необхідністю, як це сталося в нові часи. Самі терміни «розвідка», «розвідники», «контррозвідка», диверсійні акти тощо для тих часів є вельми умовними. Тому не випадково в книзі вживаються інші: «вивідування», «вивідачі», в окремих випадках — «лазутчики» і «шпигуни», а також — «інформатори».

Виносячи на суд читача дану книгу, автори далекі й від думки, що вона остаточно вичерпує усі аспекти порушеної в ній проблеми. Вони також свідомі того, що висловлені ними міркування й висновки не можуть претендувати на доконечну істину. Ґрунтовне й об'єктивне дослідження ролі спецслужб в національно-визвольних змаганнях народу за створення незалежної Української держави у зазначені періоди потребує подальшого вивчення.

РОЗДІЛ 1. ВИВІДУВАЛЬНІ ТА РОЗШУКОВІ ДІЇ ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА УДІЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

1.1. Початки розвідувальної діяльності та захист державного ладу в Київській Русі (М. Ф. Котляр)

Додержавні часи

Отже, стосовно середньовіччя можна говорити лише про **вивідувальну**, спорадичну, не систематичну **діяльність**, що проводилася зовсім не професіоналами цієї справи. Вже для історії східних слов'ян часів, що кількома століттями передували народженню Київської держави, існують свідчення такого роду.

У VI ст. розпочинається масштабне переселення слов'ян у Середнє і Нижнє Подунав'я, які належали Візантійській імперії. Дунайський кордон Візантії в усі часи її історії завжди залишався особливо неспокійним і таким, що потребував дуже пильної уваги імперського уряду. Незліченні «варварські» племена, що жили північніше Дунаю, зокрема у степах Причорномор'я, чи не з перших років її існування постійно становили зовнішню загрозу для Візантії. Проте нищівні урагани варварських вторгнень у землі імперії в IV–V ст. не змогли надовго лишатися у її межах. Ні причорноморські готи, вихідці з Північної Європи і Прибалтики, ні кочовики азіатських степів гуни не зуміли втриматися на тривалий час на території Візантії й хоч якось вплинути на її внутрішнє становище і зовнішню політику.

Ситуація на Дунайському рубежі Візантії докорінно змінюється з появою й облаштуванням слов'янських племен у прилег-

лих до Дунаю імперських провінціях у VI ст. Масові вторгнення слов'ян на візантійські землі були логічним етапом тривалої історії слов'янського етносу. Саме на початок VI ст. унаслідок поступового й невпинного розселення з історичної прабатьківщини (між Віслою і Дніпром) слов'яни стали безпосередніми сусідами Візантії, твердо осівши на лівобережжі Дунаю¹.

Імперському війську доводилося, часом з напруженням усіх сил, відбивати натиск мужніх і надзвичайно численних слов'ян, яких візантійські історики, як правило, називають антами (анти — предки східних і частини південних слов'ян). Прокопій з Кесарії, Менандр, Маврикій та інші візантійські автори докладно, хай подеколи з певним викривленням історичної правди й не вельми об'єктивно, описують антів, їхній спосіб життя, спосіб ведення війни. Особливо важливим для нашої теми є «Стратегікон» візантійського полководця Маврикія, котрий у 582–602 рр. посідав імператорський престол. Праця вважається видатною пам'яткою тодішньої — раннього середньовіччя — бойової практики. Маврикій приділив велику увагу й антам: способам ведення воєнних дій, бойовому порядку у битвах, хитрощам, до яких вони вдавались, а також їхнім озброєнню, одягу, нарешті зовнішності цих войовничих сусідів імперії. Маврикій високо цінував своїх антських супротивників. Він писав, що коли кампанія проти антів ведеться поблизу Дунаю (північного рубежу Візантії), слід «стерегтися робити в літній час без розвідки² переходи через місця, що їх важко долати, тобто лісисті», бо там ймовірний напад ворога. Маврикій радив одразу ж захопити «язика» і вивідати від нього відомості про неприятеля. Маврикій радив також стерегтися ворожих вивідачів, віддавав належне можливостям антів вводити в оману візантійських воєначальників: «Так званих перекинчиків, котрі одержують накази показувати шляхи, належить надійно

¹ История Византии : в 3 т. — М., 1967. — Т. 1. — С. 337.

² Так само, як і стосовно інших країн і народів середньовічної доби, сучасний термін «розвідка» умовно використано перекладачами твору Маврикія й інших візантійських та західноєвропейських історичних хронік та творів.

стерегти», тому що серед них є люди, котрі служать ворогові й повідомляють хибні відомості¹, тобто лазутчики.

Як писав знавець проблеми, практика військової й політичної, у тому числі дипломатичної, «розвідки» була відома з давніх часів. Візантійський дипломат й історик Пріск Панійський (V ст.) у праці «Візантійська історія й діяння Атілли» розповів про тактику політичного шпигунства, дипломатичного зондажу, яку з успіхом застосовували одна проти одної Візантійська імперія і гуннська держава Атілли. Атілла через своїх шпигунів при константинопольському дворі одержував інформацію про зміст секретних доручень візантійського імператора послам, яких посиляли до гуннів... Історія взаємин антів з Візантійською імперією дає також підстави вважати, що їхні численні напади на столицю Візантії в VI ст. не обходилися без участі одноплеменників, котрі служили у візантійській армії².

Утім, часом відносини між слов'янами і візантійцями бували мирними. Укладались угоди дружби, слов'янські вожді з шаною приймалися у Константинополі, їм доручався захист рубежів імперії від «варварів». Саме в річищі подібних взаємин варто розглядати повідану нашим першим серед тих, що збереглися, літописом «Повістю временних літ» про східнослов'янського «князя» (племінного вождя) Кия, котрий відвідав візантійського імператора («царя» у термінології літописця), де був приязно зустрінутий: «Се Кий княжаше в родѣ своемъ, приходившю ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь приль от царя...»³. У наведеному тексті йдеться про засновника Києва, імператора ж, до якого він приходив, звали, швидше за все, Юстиніаном⁴. Не зупиняючись на широко відомій біографії Кия, зауважимо, що цій першій подорожі східнослов'янського племінного вождя мало передувати ретельне вивідування за інформації у візантійській

¹ «Стратегикон» Маврикия // Свод древнейших письменных известий о славянах. — М., 1991. — Т. 1. — С. 373, 375.

² Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. / А. Н. Сахаров. — М., 1980. — С. 54.

³ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 9.

⁴ Рыбаков Б. А. Город Кия // Вопросы истории. — 1980. — № 5. — С. 44.

столиці. Адже кинутися в чужий і ворожий слов'янам світ без попереднього зондажу ситуації в Константинополі було б надто зухвало.

Русь виходить на історичну сцену

На користь думки, що дії вивідувачів супроводжували історію й, зокрема, дипломатію східних слов'ян та їх перших державних утворень, які виникають з початком IX ст., свідчить розповідь так званих Бертинських анналів (під 839 р.), яку історики вважають першим точно датованим свідченням про таке утворення у Східній Європі. Назва джерела походить від місця знахідки його рукопису в абатстві св. Бертина на півдні Франції. Джерело розповідає, що 839 року до імператора франків Людовіка Благочестивого (сина Карла Великого) прибуло посольство від візантійського імператора Феофіла (829–842 рр.), котрий разом зі своїми послами «прислав також якихось людей, які твердили, що вони, тобто народ їх, називається «рос».

Ті люди назвали себе шведами і розповіли, що їхній государ, якого вони іменували хаканом, послав їх до Феофіла заради встановлення дружби. Вони запевнили Людовіка, ніби Феофіл просив його сприяти поверненню їх додому, тому що вони боялися повертатися землями варварських народів, через які перед тим дісталися Константинополя. Імператор провів ретельне розслідування і, «вважаючи їх швидше розвідниками у тій країні [Візантії] і в нашій, ніж послами дружби, вирішив про себе затримати їх до тієї пори, поки не пощастить справді з'ясувати, чи з'явилися вони з чесними намірами, чи ні»¹.

Людовік одразу повідомив Феофіла про це, а також написав йому, що з поваги до нього прийняв послів росів приязно і, якщо вони виявляться гідними довіри, він відпустить їх і надасть можливість безпечного повернення на батьківщину; якщо ж ні, то з своїми послами відішле шведів перед очі Феофіла, щоб той сам

¹ Назаренко А. В. Западноевропейские источники. / А. В. Назаренко. // Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М., 1999. — С. 288.

вирішив, як з ними варто вчинити»¹. На жаль, на цьому оповідь Бертинських анналів про послів від росів до Людовіка уривається, і їхня доля вкрита мороком століть.

Дослідники цього свідчення франкського джерела пояснюють підозрілість імператора Людовіка до послів саме тим, що вони назвали себе шведами. Тоді варяги (а шведи становили значну частину цих войовничих вихідців зі Скандинавії) спустошливими набігами завдавали величезної шкоди північному узбережжю Франкської імперії, і це не могло не насторожити й государя. Бертинські аннали залишають враження, що ті послі від невідомого науці «хакана» справді могли бути лазутчиками із завданням розвідати становище в тодішній столиці франків Ільдесхаймі.

Історики здавна сперечаються стосовно того, хто був хакан народу рос, хто були ті роси і чому послами хакана стали шведи. Останнім часом більшість учених доходять спільної думки, що їх надіслало східнослов'янське державне утворення в Середньому Подніпров'ї. Адже з пізніших джерел, зокрема «Слова про закон і благодать» київського митрополита Іларіона, писаного в 30-х роках XI ст., відомо, що київського князя називали в урочистих випадках каганом, титулом, запозиченим від хозар. Так звали Володимира Святого і його сина Ярослава Мудрого. Вибір руським хаканом послами шведів теж можна пояснити. Адже, починаючи з часів київського князя Аскольда (кінець 50-х – 70-і роки IX ст.), варяги служили київським князям насамперед як воїни, а ті з них, котрі володіли іноземними мовами, бували послами. Так, у текстах угод Русі з Візантією 911 і 944 рр. зустрічаємо скандинавські імена декотрих послів.

Історичні обставини появи послів руського хакана у Візантії, а далі у Франкському королівстві, дають дослідникам підстави вважати, що їм справді доручали вивідувальні завдання. Тоді візантійський імператор Феофіл вів важку боротьбу з Арабським халіфатом і мусив звернутися по допомогу до країн Європи, зокрема й франкського королівства. Руське ж посольство до Феофіла можна пояснити намаганням сторін об'єднати зусилля у

¹ Назаренко А. В. Указ. соч. — С. 289.

протидії Хозарському каганату, що перешкоджав торгівлі східних слов'ян з країнами Сходу і Півдня та противився насадженню християнства у Криму й Північному Причорномор'ї, які належали тоді Візантії. А зараз, мабуть, — оцінити політичну ситуацію в регіоні.

Важче витлумачити причини «візиту» руських послів до франків. Найімовірніше їм доручили познайомитися з далекою країною, про яку хакан русів не мав, певно, жодного уявлення. Візьмемо до уваги, що історія середньовіччя знає багато прикладів виконання посольськими місіями шпигунських функцій. Разом з тим, перебування руського посольства в Ільдесхаймі дійсно могло проходити під знаком спроби встановлення відносин «дружби» з франкським двором. Інформація ж, яку мали збирати послы, призначалася для визначення політичної орієнтації Русі, котра шукала зовнішньополітичних контактів з країнами Європи.

Утім, державне утворення на чолі з хаканом, яке надсилало послів до Візантії, а далі — до королівства франків, історики уявляють собі хіба що в найзагальніших рисах. Інша річ — повідомлення нашого найдавнішого (із збережених часом) літопису, «Повісті временних літ», про напад київського князя Аскольда 860 року на візантійську столицю Константинополь (руські книжники звать його Царгородом) і пов'язаний з цим епізод вивідувальної діяльності давніх русів.

Походи на Царгород

«Повість» розповідає: «Иде Аскольдъ и Дирь¹ на греки, и прииде [на]... Михаила цесаря. Цесарю же отшедшу на огаряны² ...Си же [руси] внутрь Суду³ вшедше, много убивство

¹ Насправді Аскольд і Дір княжили у Києві не одночасно, а послідовно, один за одним: спершу Аскольд, а з кінця 70-х – початку 80-х років IX ст. — Дір. Тому на Царгород ходив, очевидно, один Аскольд.

² У цьому випадку — арабів.

³ Судом давньоруські книжники називали бухту Золотий Ріг, що омивала береги Константинополя.

крестьяномъ¹ створиша, и въ двою сотъ корабль Царьградъ оступиша...»².

Історики одностайно відзначали, що напад русів на Константинополь припав на час великих утруднень у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї і з Заходу, й зі Сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо вглиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він послав майже весь свій флот до острова Крит для боротьби з піратами, котрі тоді володарювали в Середземному морі й грабували візантійські торговельні кораблі. Місто залишилося майже беззахисним, і в разі ворожого нападу городяни могли сподіватися не стільки на нечисленну залогу, скільки на могутність оборонних стін, яких доти не зміг здолати ніхто...

Учені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавах (зазвичай він перетинав шлях до Золотого рогу) того червневого ранку 860 р., коли руські човни наближалися до Константинополя, не був напнутий, а тому Аскольдові човни безборонно увійшли до бухти. Це чи не єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не був піднятий при наближенні ворожих суден. Навіть коли 1453 року турецький султан Мухаммад обліг конаючий уже Константинополь, то й тоді ланцюгом зачинили вхід до Золотого Рогу... Тому є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

Названа обставина, а також вибір Аскольдом надзвичайно сприятливого моменту для атаки на Царгород, дали привід ученим вважати, що київський князь перед походом спромігся зібрати важливу політичну й військову інформацію. З Никонівського літопису відомо, що Аскольд і Дір знали про відсутність імператора з військом у Царгороді. У тексті цього літопису, названому «О пришествии агарянь³ на Царьградъ», сказано про наступ арабів на візантійську столицю. Тоді «слышавше же киевстии князи Аскольдъ и Диръ [про це], идоша на Царьградъ и

¹ Християнам.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 13.

³ У цьому контексті — арабів.

много зла створища»¹. З цього можна дійти висновку, що Аскольдові було відомо й те, що в Золотому Розі немає візантійських кораблів, озброєних страшним «грецьким вогнем» — трубами, з яких під тиском викидали на 40–50 м підпалену суміш нафти, сірки і ще чогось. То була надзвичайно ефективна у морському бою зброя, від якої дуже потерпів флот київського князя Ігоря у 941 р.

Д. І. Іловайський припускав, що руси знали про похід візантійського війська до Малої Азії. М. Д. Присьолков писав про можливість союзу між русами й арабами, А. А. Васильєв гадав, що вторгнення до меж імперії планувалося руськими заздалегідь, що дозволяє думати про їхню обізнаність зі становищем у місті. І. І. Свенціцький уважав, що похід 860 р. Аскольд узгодив з Болгарським царством. Д. Д. Оболенський дійшов висновку, що Аскольд був добре поінформований з усім, що коїлося в грецькій столиці². Та нас цікавить інше: звідкіля київський князь довідався про вихід імператора з військом зі столиці й відплиття грецького флоту до Середземного моря саме у червні 860 р.?!

Відомий візантиніст М. В. Левченко також писав про те, що в Києві чудово знали про всі найбільш важливі події, які відбувалися тоді в Константинополі й Візантії. Такі відомості могли надходити від русів, що служили в імператорській гвардії, а також від купців, котрі постійно їздили великим шляхом «из Варяг во Греки», який з'єднував візантійську і руську столиці³. Свідчення про службу русів у імператорській гвардії й війську з'являються у джерелах лише з часів княгині Ольги (правила в Києві в 944–964 рр.)⁴, що, втім, не виключає такої можливості для більш ранніх часів. А от купці справді часто гостили у Царгороді,

¹ ПСРЛ. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1862. — Т. 9. — С. 8.

² Огляд міркувань цих учених див. у кн.: Сахаров А. Н. Указ. соч. С. 52–54.

³ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М. В. Левченко. — М., 1956. — С. 68.

⁴ Див. : Котляр М. Ф. Русь язичницька. / М. Ф. Котляр. — К., 1995. — С. 134.

про що злагоджено повідомляють і давньоруські, й візантійські джерела. У грецькій столиці існував спеціальний квартал святого Мами, де був заїзний двір для руських купців¹.

З усього мовленого можна дійти висновку, що дипломатична практика східних слов'ян уже з перших її кроків «цілком певно вказує на традицію [у них] політичної розвідки»². Несподіваність нападу Русі на Константинополь 860 року доводить, що і в цьому разі зіграли свою роль вивідувачі, бо похід Аскольда слід уважати ретельно продуманою і добре до часу прихованою операцією. Вигідний для себе мир зі сплатою греками контрибуції, якого, ймовірно, досяг унаслідок того походу руський князь, свідчить про вдалість усієї військової акції Аскольда.

Той Аскольд був государем невеликого Київського князівства, розташованого у Середній Наддніпрянщині. Його економічний і військовий потенціал не міг бути вельми значним. Тому успіх походу 860 р. зайвий раз свідчить про велику, а в цьому разі, мабуть, вирішальну роль руських лазутчиків у Константинополі та інших містах імперії.

Наступний похід на Візантію відбувся через півстоліття. У кінці IX ст. київський князь Олег, котрий близько 882 р. об'єднав руські Північ та Південь, зробивши перший і вирішальний крок на шляху до створення загальноруської держави, у 907 р. вчинив грандіозний похід на Царгород, короткий опис якого зберігся у «Повісті временних літ»: «Иде Олегъ на Греки, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдь, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци... И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000. И прииде къ Царюграду; и греци замкоша Суд, а град затвориша»³.

Є підстави вважати, що, як і у 860 р., якісь руські вивідувачі реально оцінили ситуацію у Візантії 907 р. Князь Олег і його

¹ Левченко М. В. Указ. соч. — С. 433.

² Сахаров А. Н. Указ. соч. — С. 54.

³ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 16.

оточення взяли, мабуть, до уваги також становище Візантії, яка мала тоді серйозні внутрішні й зовнішні проблеми. Посилилася боротьба могутніх земельних магнатів проти імператора, спалахнув заколот у війську. У 904 р. імперія зазнала поразки від Болгарії. Не вщухав натиск арабів на південно-східні кордони країни. Вони завдавали відчутних ударів і на морі — арабський флот захопив багато островів у Середземному морі, де ще недавно панувала Візантія. У тому самому 904 р. полководець Лев Триполійський на чолі сильної арабської ескадри здобув багате грецьке місто Фессалоніку. Лише напруживши всі сили, імперія зуміла відвоювати його і на певний час стримати натиск ворога¹. Візантії доводилося постійно протиставляти арабам добірні легіони, послаблюючи натомість оборону на Дунаї.

Отже, князь Олег вдало обрав час для масштабного наступу на імперію. Його інформатори у Константинополі, слід гадати, визначили найприйнятніші терміни для спільного походу руського флоту і суходільного війська. Долаючи опір нечисленної прикордонної сторожі і малолюдних залог грецьких фортець на Дунаї, велелюдне піше військо київського князя стрімко наблизилося до могутніх мурів Константинополя, а флот з'явився у видимості сторожових постів, розкиданих по берегах Золотого Рогу. Візантії встигли підняти ланцюг і перепинити шлях руським човнам до бухти. Тоді Олег наказав перетягнути на котках свої невеликі кораблі суходолом, після чого їх спустили на воду вже за ланцюгом, у бухті². Це вразило візантійську верхівку і спонукало її до швидкого укладення миру, надзвичайно вигідного для руської сторони³. Відтоді руські дипломати й купці користувались у Візантії великими і винятковими пільгами, яких не було у представників жодної іншої країни.

¹ Левченко М. В. Указ. соч. — С. 98–99.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — с. 17.

³ Договори Олега з Візантією 907 і 911 рр. є першими відомими з джерел міжнародними угодами Давньоруської держави, що перебувала у процесі становлення. Вони були укладені грецькою мовою. До Повісті временних літ на початку XII ст. вписано руські переклади цих договорів (С. 17–20).

Минав час. П'ятьма роками пізніше після походу на Царгород князь Олег помер: чи то від укусу змії, як сповіщають давньоруські літописи¹, чи то загинув у поході до Закавказзя, на що натякають арабські історики і географи². До влади у Києві прийшов Ігор. Він поступався Олегу як державний діяч і полководець, і це згодом зрозуміли в Константинополі. Тому поступово імперський уряд зменшував пільги руським купцям у Константинополі. Їх все суворіше утримували на заїзжих дворах у грецькій столиці та інших великих містах. Підписана 907 і доповнена 911 р. русько-візантійська угода була таким чином порушена грецькою стороною³. Тому воєнна акція Ігоря проти Візантії у 941 р. аж ніяк не викликала бажанням пограбувати багатого сусіда, як вважали деякі дореволюційні історики.

Русь виступила проти імперії у 941 р., спираючись на дружній нейтралітет з боку Хозарського каганату, маючи можливих союзників в особі ворогуючих з імперією угрів. До того ж, Ігор уклав союз із степовиками-печенігами. Удару по Візантії було завдано тоді, коли імперія відчувала сильний тиск з боку арабів і угрів. Її флот мусив постійно охороняти від арабів острови у Середземному морі. «Руси успішно оволодівали практикою політичної розвідки і загального врахування військово-політичної ситуації на кордонах імперії, практикою, що виявила себе вже в період посольства 838–839 рр., у подіях 860 р. і так упевнено заявила про себе у 941 р.»⁴ Зрозуміло, що і в цьому випадку, і в інших, розглянутих у його праці, автор скористався терміном «розвідка» для зручності, суто умовно.

Однак похід Русі на греків 941 р., попри ретельну підготовку і велелюдне військо (гіперболізуючи чисельність флоту Ігоря,

¹ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 20.

² Див., наприклад, одну з останніх праць: Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря. / К. Цукерман. // «Ruthenica». — Київ, 2003. — Т. II. — № 2. — С. 82–83.

³ Сахаров А. Н. Указ. соч. — С. 223.

⁴ Сахаров А. Н. Указ. соч. — С. 227.

наші літописи і візантійські хроніки пишуть навіть про десять тисяч кораблів¹, та насправді їх мало бути в кілька разів менше), зазнав невдачі. Можливо, інформатори руського князя в Константинополі й інших великих грецьких містах хибно оцінили обстановку, применшили боєздатність візантійського міста, насамперед — подали неправильні відомості про стан і розташування обладнаних «грецьким вогнем» грізних імператорських кораблів. Через це багато руських човнів у морському бою було спалено «грецьким вогнем», сам Ігор з якимось десятком човнів зміг утекти до Керченської затоки, як повідомляє візантійський сучасник тієї війни². Суходільне руське військо теж мусило повернутися без перемоги. Три роки потому Ігор зібрав ще більші військо та флот, знову рушив на Царгород. Та на Дунаї його зустріло посольство від імператора Романа і запропонувало укласти мир³. Після тривалих перетрактацій його підписали в Києві, куди прибуло імператорське посольство. Ця угода 944 р. виявилась менш вигідною для Русі, ніж договір Олега. Руські купці й дипломати позбавлялися більшої частини пільг.

У тексті договору 944 р. є положення, що свідчить про відвідини Константинополя руськими лазутчиками. Візантійський уряд вимагав від київського государя, щоб послі і купці з Русі обов'язково мали від нього вірчі грамоти, де б зазначалася мета їхнього приїзду. «Аще ли безъ грамоты придуть, и преданы будутъ намъ, да держимъ и хранимъ, донде же възвѣстимъ князю вашему. Аще ли руку не дадять, и противятся, да убьени будутъ, да не изищется смерть ихъ от князя вашего»⁴. З тексту випливає, що захоплені зненацька агенти київського князя часом не бажали віддаватися до рук візантійців і чинили збройний опір. Мабуть, практика засилання вивідувачів з Русі до Візантії була пошире-

¹ «Иде Игорь на Греки. И послаша болгаре вѣсть ко царю, яко идуть Русь на Царьградъ, скѣдий [ладей] 10 тысящъ» (Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 20).

² Лев Диакон. История. / Лев Диакон. — М., 1988. — С. 57.

³ Повесть временных лет. — С. 23.

⁴ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 24.

ною, якщо про них згадувалося навіть у великому міждержавному договорі 944 р.

Спробуємо відповісти на питання: хто виконував роль вивідувачів на Русі й узагалі в середньовічному світі? Історики здавна вважають, що найчастіше ними були купці, які їздили до іноземних країн і принагідно збирали інформацію. Або одержували спеціальні завдання. Показово, що 1043 р., коли починалася війна Ярослава Мудрого з Візантією, її влада наказала заарештувати всіх руських людей, насамперед купців, котрі перебували в Константинополі та інших містах імперії¹. Грецький уряд боявся відпустити додому людей, що володіли важливою інформацією.

Так само вели політичну і військову «розвідку» люди, котрим доручалися посольські функції. Нарешті, джерела містять чимало свідчень, що інформацію про країни, які вони відвідували, збирали мандрівники й місіонери. З розповідей арабських, персидських і європейських подорожніх можна скласти певне уявлення про Русь IX–X ст. Своєю чергою руські паломники до святих місць на Близькому Сході також приносили важливі відомості.

Незабаром після підписання русько-візантійської угоди восени 944 р. князь Ігор загинув, збираючи данину («полюддя») у Древлянській землі. На київському престолі його заступила дружина Ольга. Вона жорстоко придушила повстання древлян, а потім упорядкувала збирання данини, нормувавши його. Далі вона влаштувала опорні пункти своєї влади в різних землях Давньоруської держави, яка протягом її князювання зміцнилася переважно саме завдяки її діяльності². Потому вона заходила вирішувати завдання зовнішньої політики.

¹ Левченко М. В. Указ. соч. — С. 318.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 27–29.

Епоха зміцнення Давньоруської держави

Під 955 р.¹ Літопис Нестора коротко сповіщає: «Иде Ольга въ Грекы, и приде Царюгороду. Бѣ бо тогда царь Костянтинъ. сынъ Леоновъ²...». Важливість цього лапідарного запису важко переоцінити.

Як відомо, візантійський напрямок, починаючи з часів його засновника Олега, домінував у зовнішній політиці Київської Русі. Однак обидва попередники Ольги на київському княжінні проводили свою зовнішню політику найбільш зрозумілим їм і рішучим шляхом: спочатку йшли походом на Царгород, а вже потім, особливо в разі вдалого закінчення кампанії, укладали вигідний для себе мир. Невдача походу Ігоря 941 р., мабуть, довела Ользі обмеженість і сумнівну політичну доцільність подібних методів. Тому вона виріш вдатися до мирних засобів дипломатії — уперше в історії східних слов'ян (згадаймо Аскольда) і Руської держави.

Історики вже давно звернули увагу на зовнішню простоту розповіді «Повісті» про візит княгині Ольги до Константинополя. Літописець залишив поза увагою (або не знав про це) всю тривалу і копітку працю, спрямовану на підготовку цієї поїздки. Отже, було проведене ретельне політичне вивідування, якому могли прислужитися насамперед руські купці у Візантії і, можливо, руські найманці в імператорській гвардії³. Крім того, княгиня просто не могла спорядити посольство до Візантії без дотримання численних формальностей, на які був дуже багатий імператорський зовнішньополітичний церемоніал. Та й саме перебування Ольги із великим почтом у Константинополі, крім

¹ Дата «Повісті временних літ» є помилковою. Історики пропонують 946 або 957 рр. Схиляємося до 946 р., що логічно впливає з попередньої діяльності княгині. Щоправда, дехто з учених думає, що Ольга двічі відвідала Царгород у ті роки.

² Повесть временных лет. — С. 29.

³ Відомо, що у 40-х роках X ст. великі контингенти руських воїнів брали активну участь у воєнних діях візантійського війська. Наприклад, 949 р. руські найманці в складі візантійського флоту напали на острів Крит. Близько того часу вони билися з арабами у Закавказзі (див.: Левченко М. В. Указ. соч. — С. 216–217).

вирішення міждержавних справ, могло бути використане для збирання політичної інформації.

Унаслідок тривалих перетрактацій у Царгороді підписали угоду, яка не задовольнила обидві сторони. Щоправда, Ольгу урочисто охрестив грецький патріарх. Сам імператор Константин Багрянородний став її хрещеним батьком. Це був великий політичний успіх. Певно, поновили русько-візантійську угоду 944 р., укладену Ігорем. Та навряд чи були поліпшені умови перебування руських купців і дипломатів у Візантії. Крім того, не справдилися надії княгині породичатися з імператором, одруживши сина Святослава на одній із його доньок. Літопис не приховує невдоволення, висловленого Ольгою візантійським послам, які після її повернення прибули до Києва¹.

Тому не дивно, що 959 р. Ольга виявила нову зовнішньополітичну ініціативу, надіславши посольство до германського імператора Оттона I. Більшість учених пояснює цей крок княгині відносною невдачею її константинопольського візиту. Дехто з церковних істориків вважає, що Ольга намагалася створити на Русі релігійну організацію, а Візантія не погодилась на це. Тоді чому її урочисто охрестили в Константинополі? Крім того, поява на Русі германського місіонера Адальберта у 960 чи 961 р. була вороже сприйнята руською стороною, і невдачливий кандидат у руські єпископи, піймавши облизня, мусив повертатися додому².

Останнім часом історики здебільшого схиляються до того, що посольство Ольги мало на меті встановити відносини «миру і дружби» (як зазвичай називають давньоруські джерела союзні чи просто дружні міждержавні угоди) з Германією. Та цілком імовірним уявляється також, що руському посольству до Оттона I 959 р. доручили ознайомитися з політичною ситуацією, оцінити можливості та вигоди русько-германського союзу. Результати такого можливого ознайомлення, мабуть, переконали княгиню у безперспективності налагодження систематичних міждержавних зносин з Германською імперією. Бо жодних подальших диплома-

¹ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 30.

² Сахаров А. Н. Указ. соч. — С. 293.

тичних кроків у цьому напрямку ні Ольга, ні її син і наступник Святослав не робили.

Спливали роки, Ольга старіла, і 964 р. їй довелося передати владу своєму єдиному синові Святославу¹. Той мав зовсім інші, ніж у матері, погляди на методи зовнішньої політики й на засоби військового та політичного вивідування. Святослав віддавав перевагу суто військовим методам проведення міжнародної діяльності. Тому сприяли зовнішньополітичні обставини, з якими він зіткнувся на самому початку свого князювання.

Походи Святослава

Святослав одержав (або вирвав) владу з рук старіючої Ольги у важкий для Давньоруської держави час. Одвічна суперниця Русі Візантія прагнула підточити могутність північного сусіда. Уряд у Константинополі намагався відтіснити Київську Русь від Чорного моря, яке арабські географи тоді називали Руським. Візантійські політики силкувалися завадити руській торгівлі з Півднем і Близьким Сходом, яка була однією з підвалин економічної, а відтак — і військової потуги східнослов'янської держави. З цією метою греки нацьковували незліченні орди печенігів на південноруські землі. А підштовхуваний імперією. Хозарський каганат на кінець князювання Ольги наглухо зачинив гирла Волги і Дону для руських купців. Доклала рук до цього й держава волзьких булгар (тюрків), котра не пропускала руських торгових людей через свої володіння до ринків Середньої Азії. Перед Святославом постало кілька першочергових завдань зовнішньої політики, які князь почав розв'язувати дійовим способом — війною².

Перш ніж розпочати суперництво з Візантією і Хозарським каганатом, Святослав вирішив провести розвідку боєм. Київський літописець під 964 р. у властивому йому лапідарному дусі описав цю подію: «Иде [Святослав] на Оку рѣку и на Волгу, и

¹ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 31.

² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. — М., 1982. — С. 376–377.

налѣзе вятичи, и рече Вятичемъ: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ по щялягу от рала даемъ»¹. Як писав знавець проблеми, «похід 964 р., очевидно, був політичним зондажем у цій стороні»². Дізнавшись про кордони і військову міць Хозарського каганату, ознайомившись з ситуацією в Поволжі Святослав стрімко рушив на ворога і переміг його. Через чотири роки військо київського князя остаточно ліквідувало Хозарську паразитичну державу³. Замки на гирлах Волги і Дону були збиті, розчищені суходільні гостинці для руських купців до країн Півдня і Сходу⁴.

Однак не Хозарія була головним ворогом Русі. Основним суперником Святослав слушно вважав Візантію. Життєві інтереси Давньоруської держави владно диктували руському володареві неминучість двобою з тодішнім «грецьким царем» Нікіфором фокою. Скоріш за все, хороброму воякові й удачливому полководцю Святославу навіть хотілося помірятися силою з найкращим військом тогочасного світу — грецьким, котре складалося з важкоозброєної піхоти і закутої в залізо кінноти.

І знову, здається, Святослав використав слушний привід, аби з'ясувати політичну та стратегічну ситуацію у Подунав'ї, поблизу північного кордону Візантійської імперії. Він охоче відгукнувся на пропозицію Нікіфора Фоки допомогти Візантії у війні проти болгар, які вийшли з-під контролю імперії й прагнули позбутися залежності від неї. При цьому Святослав виношував власні далекосяжні плани щодо Болгарії, як засвідчили подальші його дії.

Легко розбивши болгарське військо, Святослав 968 р. отаборився у Подунав'ї. Він добре бачив стратегічні переваги свого утвердження поруч з північним рубежем Візантії. Якщо вірити літописцеві, князь запально мовив матері: «Не любоми есть в

¹ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 31.

² Новосельцев А. Н. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. / А. Н. Новосельцев. — М., 1990. — С. 225.

³ Новосельцев А. П. Указ. соч. — С. 226–228.

⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. / В. Т. Пашуто. — М., 1968. — С. 93–95.

Києвѣ быти, хочю жити в Переяслаци на Дунаи, яко то есть середя земли моей»¹. Не варто тлумачити його слова як намір перенести столицю своєї держави на Дунай (про що неодноразово писали історики в минулому). Швидше за все, йшлося про геополітичні плани руського князя. З натяків деяких візантійських джерел виходить, що Святослав вирішив поборотися з імперією за першість у тому регіоні й навіть поспробувати посадити на імператорський престол свого ставленика.

Візантія менше всього бажала бачити сильного і незалежного Святослава поблизу своїх північних кордонів, звідкіля було не так уже й далеко до її столиці Константинополя. Грецький уряд нацькував хижих кочовиків причорноморських степів печенігів на Київ. Того самого 968 р. вороги облягли Київ. Вони впритул обступили столярний град, у якому почався голод. А підмога від Святослава все не прибувала. Тоді вирішили вивідати сили ворога.

З Києва бачили, що якісь люди скупчилися на протилежному, лівому березі Дніпра, але з ними не було зв'язку. «И рече единъ отрокъ: «Азь преиду». И рѣша: «Иди». Онъ же изиде изъ града с уздою, и ристаше сквозѣ печенѣги, глаголя: «Не видѣ ли коня никтоже?» Бѣ бо умѣя печенѣжски, и мняхуть и своего. И яко приближися к рѣцѣ, свергъ порты сунуся в Днѣпръ, и побреде. Видѣвше же печенѣзи, устремишася на нь, стрѣляюще его, и не могоша ему ничто же створити»².

Перед нами — класичний для середньовіччя приклад активного вивідування сил ворога із застосуванням військових хитрощів. Лазутчик був відповідним чином підготовлений (знав печенізьку мову, міг переплисти Дніпро). Виявилось, що на тому боці стояв з військом воєвода Святослава Претич. Він зміг полегшити становище обложених, а незабаром потому Святослав повернувся додому і відігнав печенігів від Києва³.

¹ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 32.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 31–32.

³ Там же. — С. 32.

Під час перебування Святослава у Києві Ольга захворіла і через три дні померла. Він поховав матір і в кінці наступного 969 р. повернувся до Болгарії¹. Настав момент вирішального зіткнення Русі з Візантією.

Протягом кінця 969 — майже всього 970 р. київський князь звоював Північно-Східну Болгарію, вдерся до належної Візантії Фракії. «И поиде Святославъ ко граду [Константинополю], воюя и грады разбивая, яже стоятъ и до днешняго дне пусты»² пишаючись своїм князем занотував автор «Повісті временних літ». Назустріч руському князеві виступив досвідчений візантійський полководець Варда Склір із завданням окупувати прикордонні райони Болгарії, щоб перепинити шлях русам, а також дізнатися про їхні наміри. Імператор наказав «посилати по бівуаках і зайнятих ворогом місцинах переодягнених у скіфський³ одяг, володіючих обома мовами [руською і грецькою людей, щоб вони дізнавалися про наміри ворога і повідомляли про них потім імператорові»⁴. Така діяльність вивідувачів дала змогу візантійському війську отримати перевагу над руськими і виграти у Святослава битву при Адріанополі. Візантійський воєначальник не надав цій локальній перемозі особливого значення й не спробував просунути далі⁵. Проте проводив вивідкування і в наступні дні. Склір послав одного зі своїх наближених — Іоанна «з дорученням оглянути військо скіфів, дізнатися про їхню чисельність, місце, де вони розташувались, а також чим вони зайняті. Всі ці відомості Іоанн мусив якомога швидше надіслати йому, щоб він міг підготувати і вишикувати воїнів для битви»⁶. У свою чергу, Святослав провів вивчення сил Скліра боєм.

¹ Повість временных лет. — СПб., 1999. — С. 32–33.

² Там же. — С. 33.

³ Візантійські історики звичайно називали русів скіфами або тавроскіфами.

⁴ Лев Диакон. История. / Лев Диакон. — М., 1988. — С. 58.

⁵ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. / В. В. Мавродин. — Л., 1945. — С. 278.

⁶ Лев Диакон. История. / Лев Диакон. — М., 1988. — С. 58.

У 970 р., за свідченням візантійського історика Іоанна Скілиці, Святослав надіслав посольство до нового візантійського імператора Іоанна Цимісхія. У візантійському таборі це посольство, певно, небезпідставно розцінили як шпигунське: мовляв, «руси прийшли з метою вивідати справи візантійців»¹. Подібна практика відкритого вивідування була властивою для тих часів.

Воєнні успіхи Святослава збентежили імператора, і він теж розвідав сили руського князя, про що барвисто розповідає літопис: «И созва царь [Імператор боляре своя в полату и рече имь: «Што створимь, яко не можемь противу ему стати?» И рѣша ему боляре: «Посли к нему дары, искусимь и, любьзнивъ ли есть злату, ли паволокам?»²». И посла к нему злато, и паволоки, и мужа мудра, рѣша ему: «Глядай взора и лица его и смысла его»³. Однак руський князь навіть не поглянув на розкішні подарунки і звелів своїм отрокам прибрати їх подалі. Посли повернулися до царя і оповіли йому про бачене. Тоді один з приближених до імператора сановників порадив йому: надійшли руському князеві зброю. Знову прийшли послы до Святослава і принесли йому меч та інше військове знаряддя. «Онъ же, приимь, нача хвалити, и любити, и целовати царя». Повернувшись, послы сказали царю: «Лють се мужъ хочеть быти, яко имѣнья не бережеть, а оружье емлетъ»⁴.

Ця напівлегендарна історія, швидше за все, запозичена літописцем з оповідок дружинників руського князя, яскраво зображує Святослава як людину, байдужу до багатства, його не можна було підкупити, він понад усе цінував честь — власну і своїх воїнів.

Остання велика русько-візантійська війна завершилася для князя невдало. Він був оточений військом Іоанна Цимісхія у болгарському місті Доростолі й мусив піти на не вигідний для

¹ Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Berolini et Novi Eboraci. — 1973. — P. 295.

² Дорогоцінні, шиті золотом шовкові тканини.

³ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 33.

⁴ Там же. — С. 34.

Русі мир. За це імператор дозволив вийти з Доростола всьому війську Святослава зі зброєю і навіть дав йому харчів на зворотний шлях. Підступний Цимісхій нацькував на руського князя печенігів, у бою з якими він і загинув навесні 972 р. Поблизу дніпровських порогів¹.

Часи Володимира

Позашлюбний син Святослава Володимир прийшов до влади на Русі внаслідок кривавої боротьби за владу з старшим сином і спадкоємцем престолу Ярополком. Історично об'єктивно Володимир переважав старшого брата державними здібностями, розумом і полководницьким талантом. З ім'ям Володимира наука пов'язує завершення будівництва давньоруської державності. У роки його княжіння Київська Русь була об'єднана, а її глава став єдиновладним государем². Цю важливу особливість його правління відзначив літописець Нестор у розповіді про утвердження князя у Києві: «И нача княжити Володимерь въ Кieve единь»³, тобто одноосібно.

Початок князювання Володимира Святославича у Києві ознаменувався низкою реформ, покликаних до життя поступом феодалізму, подальшою соціальною поляризацією суспільства, необхідністю зміцнення державності, піднесенням ролі й авторитету князівської влади. Не випадково першою з них стала реформа ідеології. Володимир встановив у державі культ верховного язичницького божества Перуна (близько 980 р.)⁴. Однак невдовзі переконався, що язичницька релігія не відповідає суспільним потребам. Могутня соціально-економічна закономірність — феодальний спосіб виробництва рішуче суперечила родоплемінному укладові й народженому ним язичництву.

¹ Там же. — С. 35.

² Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. / Н. Ф. Котляр. — Спб., 1998. — С. 70–110.

³ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 37.

⁴ Там же.

На середину 80-х років XI ст. князь Володимир та його радники дійшли думки про доцільність запровадження християнського віровчення на Русі. Протягом 986–990 була проведена, як сьогодні це називається, кампанія з «охрещення Русі», в результаті чого влітку 990 р. християнство було запроваджене в державі як офіційна ідеологічна система¹.

Не зупиняючись на широко відомих обставинах уведення християнства на Русі, звернімо увагу читача на те, що князь Володимир обачливо і дуже серйозно підійшов до прийняття нової віри з рук візантійського імператора і патріарха. Літопис дає підстави вважати, що київський князь надіслав посольства до різних країн із різними конфесіями, щоб з'ясувати особливості вір і обрядів: «Израша мужи добры и смыслены, числомъ 10, и рѣша имъ: «Идѣте первое в болгары и испытайте вѣру их»»². Далі посли попрямували до «німців» (католиків), познайомились з їхньою обрядністю, й нарешті потрапили до «Грецької землі», тобто Візантії.

Більшість істориків переконана, що від самого початку Володимир і його оточення орієнтувались на візантійський варіант християнства (православ'я). Тому надсилання посольств до інших країн із офіційним завданням отримати відомості про їхні вірування можна тлумачити як проведення вивідування з метою ознайомлення з ситуацією у тих країнах і загалом у західному світі. Не випадково з часів Володимира Зовнішня політика Русі перестає бути майже повністю спрямованою на Візантію, а робиться багатовекторною. Князь встановлює дипломатичні відносини з Германією, Норвегією, Швецією, Чехією, Польщею, Римом та іншими країнами³.

Улітку 989 р. Володимир стрімко рушив на головне візантійське місто у Криму — Херсон. Метою походу було примусити імператора Василя II виконати умови русько-візантійського

¹ Там же. — С. 39–50.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 49.

³ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. / В. В. Мавродин. — Л., 1945. — С. 341–343.

договору, укладеного два роки тому, — віддати сестру Анну за руського князя. Тривалий час облога Херсона не приносила успіху. Грецька залога вперто захишалася. Тоді Володимир вдався до послуг лазутчиків. Його агент у Херсоні Анастас корсунянин пустив стрілу до табору князя, «напсав сице на стрѣлѣ: «Кладязи, яже суть за тобою от вѣстока, ис того вода идетъ по трубѣ, копавѣ переими»¹. Князь наказав так учинити, після чого місто капітулювало. Імператор прислав сестру до Херсона, де Володимир урочисто взяв з нею шлюб. Так присутність лазутчика в обложеному місті дозволила руському князеві без особливих зусиль і людських втрат здобути його.

«Повість временних літ» барвисто-емоційно відобразила героїчну боротьбу руського народу проти хижих кочовиків причорноморських степів печенігів. У цьому протистоянні князь Володимир здобував славні перемоги та не раз потрапляв у скрутне становище. Під 997 р. літописець відобразив облогу печенігами південноруського міста Білгорода. Обложені втратили надію на прихід князівського війська, яке б визволило їх. Міське віче вже вирішило здатися на милість ворога. Та один мудрий старець порадив вдатися до хитрощів і ввести в оману ворогів.

Печеніги розуміли, що в Білгороді швидко закінчатся харчі. Тому той старець запропонував викопати колодязі та вставити у них діжки з медом і киселем з муки. Після цього покликали печенігів і показали їм ті діжки, запевнивши ворожих вивідувачів у тому, що колодязі невичерпні і справно надають їжу і питво обложеним. Після цього печеніги зняли облогу Білгорода². Перед нами, безумовно, фольклорна, напівлегендарна історія, що химерно відобразила введення в оману лазутчиків ворога. Та не варто відкидати, що ця історія мала якесь реальне підґрунтя. В усякому разі метод уведення в оману ворожих шпигунів був відомий на Русі кінця X ст.

¹ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 49–50.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 57.

Держава Ярослава і Ярославичів

Як відомо, перехід влади від Володимира Святославича до його сина Ярослава супроводжувався драматичними обставинами. Син виявив непокору батькові, мало не дійшло до війни: «Хотящю Володимерю ити на Ярослава. Ярославъ же¹, послав за море, приведе варягы, бояся отца своего»². Як виявилось, джерело інформації у Ярослава було цілком надійне. Володимир справді готувався до походу проти нього. Однак 15 лютого 1015 р. Володимир несподівано для всіх помер³, і Ярославу не довелося брати на себе гріх війни проти власного батька.

По кончині Володимира між його нащадками розпочалася жорстока боротьба за Київ і загальноруську владу. Найбільші шанси мав, здається, один з молодших синів государя Борис, котрого в кінці життя батько наблизив до себе (дехто з істориків вважає його сином від грецької царівни Анни). У годину смерті Володимира Борис був у поході на печенігів, у який його послав батько. Під час походу «вѣсть приде к нему: «Отець ти умерль»⁴. Дружинники радили Борисові негайно повернутися до Києва і сісти на батьківський престол, але той відмовився, поважаючи династичні права старшого зведеного брата Святополка⁵. Для теми нашого дослідження важливим є інше: хтось із Києва надіслав на південь Переяславської землі, де тоді стояв Борис з дружиною, свого гінця.

Такі гінці-інформатори часом долали величезні відстані, аби донести доручену їм звістку до адресата. Того самого 1015 р. Ярослав, що був київським намісником у Новгороді, опинився у скрутні: вступив у збройний конфлікт зі своїми підданими-новгородцями. «В ту же ноць приде ему вѣсть ис Кыева от сестры его Передьславы, си: «Отець ти умерль, а Святополкъ сѣдить ти Киевѣ, убивъ Бориса, а на Глѣба посла, а блюдися его

¹ Одержавши звістку від когось із відданих йому людей у Києві.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 58.

³ Повесть временных лет. — СПб., 1999, — С. 58.

⁴ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 59.

⁵ Там же. — С. 59.

повелику»¹. Отримана, хай із запізненням, звістка від якогось інформатора з Києва дозволила Ярославу владнати стосунки з новгородцями, зібрати військо і вирушити назустріч Святополку.

Подібні інформатори-вивідувачі були й у Святополка: «Слышавъ же Святополкъ идуща Ярослава... и изыде противу ему к Любичю...»², де й відбулася кривава битва. Ще один приклад принесення військової інформації на велику відстань зафіксовано у «Повісті временних літ» від 1036 р.: «Ярославу же сущю Новѣгородѣ вѣсть приде ему, яко печенѣзи остоять Киев»³.

Починаючи з другої половини XI ст., у джерелах стають рідкісними згадки про руських вивідувачів і лазутчиків, котрі дізнавалися про наміри і розташування сил зовнішніх ворогів. Натомість літописці зосереджують увагу на стосунках між князями, що можна пояснити порушенням єдності Давньоруської держави після смерті Ярослава. Коли 1078 р., по смерті старших братів Ізяслава і Святослава, до влади на Русі прийшов Всеволод Ярославич, здавалося, єдність країни відновлено. Проте інші Ярославичі не завжди корились йому. Зокрема, син Святополка Ярославича Ярополк відчував себе ображеним на Всеволода, бо той, на його думку, мляво захищав його від підступів брата у перших Давида Ігоревича, котрий хотів відібрати у нього м. Володимир із землею.

Як розповідає «Повість временних літ», 1085 р. «Ярополк же хотяше ити на Всеволода, послушавъ злых совѣтникъ. Се увѣдавъ (тут і далі виділення наші — *Авт.*), Всеволодь посла противу ему сына своего Володимера»⁴ [Мономаха]. Отже, у стані Ярополка були люди, які інформували київського князя про дії його небожа. Ярополку довелося, залишивши у Луцьку матір і військову дружину, тікати до Польщі. Лише наступного року він наслідився повернутись і скоритися Всеволодові.

¹ Там же. — С. 62.

² Там же. — С. 62.

³ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 66.

⁴ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 87.

І на наступних сторінках «Повісті временних літ» не раз повторюються подібні розповіді: князі мають інформаторів біля своїх суперників. У 1097 р. чернігівський князь Олег Святославич відмовився виконати вимогу київського великого князя Святополка Ізяславича і його співправителя Володимира Мономаха, котрий княжив у Переяславлі Південному, прийти на князівський з'їзд. Натомість він почав воювати з Мономахом, котрий послав проти нього свого старшого сина Мстислава. Воєнні дії відбувались у Муромській і Ростовській землях, що належали Мономаху та на які зазіхав Олег. Війна велася з використанням вивідувачів і військової сторожі (загонів легкої кавалерії, які зазвичай ішли попереду основного війська, оцінювали сили ворога й попереджали про його наближення). «Мьстислав же послаша Добрыню Рагуиловича передь собою в стороже; Добрыня же первое изыма даньники¹. Увѣдав же Ярославъ се, яко изымани данници,... и побѣже той нощи»².

Літопис відтворив картину взаємного вивідування сил суперниками. Мстислав скористався для цього своєю сторожею, Ярослав же дізнався про скоєне Мстиславом від якихось своїх інформаторів і, не чекаючи воєнного зіткнення, відступив до Ростова, де сидів його старший брат Олег.

Того самого 1097 р. відбувся князівський з'їзд у Любечі, на якому було проголошено, поряд з іншим, недоторканність князівських волостей. Та майже одразу по тому Давид Ігоревич схопив Василька Ростиславича, теребовльського князя, й осліпив його, намагаючись відібрати у нього князівство. У цьому його підтримав київський князь Святополк Ізяславич. Проте через загальне обурення серед панівної верхівки Русі Святополкові довелося виступити проти Давида, що зачинився у належному йому Володимирі Волинському. Нестор так оповідає про події того року: «Святополку же обѣщавшюся прогнати Давыда, поиде к Берестью к Ляхом. **Се слышав** Давыдъ иде в Ляхы к

¹ Ідеться про збирачів данини, яких послав брат Олега Ярослав, котрий і командував військом, яке билосся проти полків Мстислава Володимировича.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 108–109.

Володиславу¹, ища помощи»². Наймовірніше, що Давид дізнався, про цю демонстративну по суті, акцію Святополка від когось із бояр останнього — інформаторів волинського князя, котрого таємно підтримував їхній пан.

У 1103 р. розпочалася низка переможних походів руських полків у Половецький степ, що відтіснила кочовиків далеко від меж Руської землі. Недалеко від о. Хортиця зібралось велике військо на чолі з Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом: «И всѣдоша на конѣ, и пѣшци из лодей выседше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутѣнь³. Половци же, **слышавше, яко идетъ Русь**, собрашася бе-щисла, и начаша думати.⁴ Та в цьому разі, швидше за все, половецькі хани дізналися про похід руських полків від своєї сторожі. Велике військо, без сумніву, наробило багато шуму і брязкоту.

Часи Володимира Святославича і його сина Ярослава Мудрого були добою найвищого розквіту могутності Давньоруської держави, вершиною її масштабної зовнішньої політики. Після смерті Ярослава Київська Русь надовго потрапляє в смугу послаблення державної єдності. Хіба що онук Ярослава Володимир Мономах (княжив у Києві в 1113–1125 рр.) зміг загальмувати розділення країни. Та через двадцять років по його кончині, у середині 40-х років XII ст., Давньоруська держава надовго потрапляє в добу удільної роздробленості. У її складі виділяються півтора десятка князівств, володар чи не кожного з яких прагне проводити незалежну від Києва внутрішню і зовнішню політику. Відійшли в минуле великі переможні війни руських князів, масштабні міждержавні угоди. Зовнішня політика втрачає цілісність і здрібнюється. А разом із цим занепадає і вивідувальна діяльність, звернена на закордон.

¹ Краківському князеві.

² Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 114.

³ Можливо, ріка Молочна, що впадає до Азовського моря (Лихачов Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 538).

⁴ Повесть временных лет. — СПб., 1999. — С. 118.

1.2. Вивідування та розшукові дії часів удільної роздробленості (М. Ф. Котляр)

Подібні зміни в соціально-політичному житті й зовнішній дипломатії неминуче відбилися у термінології джерел, зокрема, в описах дій вивідувачів, лазутчиків та інформаторів. Літописці та інші автори пам'яток давньоруської писемності зосереджуються на описах нескінченних сутичок, а то й великих війн поміж руськими князями, що починаються у другій половині 30-х – 40-х роках XII ст. Відомо, що Давньоруська держава у процесі суспільно-економічного й політичного поступу змінювала свій зміст і форму (перетворившись спочатку з відносно об'єднаної одноосібної монархії на федеративну, а далі на конфедеративну країну), відповідно трансформувались явища і процеси, що супроводжували той поступ. Однак руські книжники описують методи і прийоми вивідування загалом досить одноманітно, часто вдаючись до випробуваних часом кліше.

Найбільш вдячний матеріал для студіювання історії вивідування часів удільної роздробленості містять південноруські літописи: Київський XII ст. і Галицько-Волинський — XIII-го. Як правило, потрібні дослідникові цієї теми відомості зосереджуються в описах великих воєнних кампаній. Для XII ст. це історія першої громадянської війни на Русі 1146–1151 рр., що знаменувала собою політичний початок доби удільної роздробленості. Та цій війні передував початок боротьби за Київ між очільниками двох князівських кланів — Мономашичів і Ольговичів, що розпочалася невдовзі після смерті останнього сильного государя Русі Мстислава Володимировича (1132 р.), якого літописці шанобливо називали Великим.

Наступник Мстислава, його молодший брат Ярополк, не зміг правити міцною рукою на Русі, як його батько і старший брат. Він також не зумів згуртувати клан Мономашичів і утвердити його в Києві. Ось чому по смерті Ярополка (18 лютого 1139 р.), коли в Київ сів його старший брат Вячеслав, глава Ольговичів Всеволод «увѣда... Ярополка умерша, а Вячеслав

с'їдить в Києве», обложив стольний град і змусив В'ячесла віддати йому престол¹. Для теми нашої розповіді уявляться важливим це «увѣда» — йшлося або про вивідувачів, або про інформаторів Всеволода у давньоруській столиці.

Але зазвичай в аналогічних контекстах літописці вживають інше дієслово: «слышавъ».

По вокняжінні Всеволода у Києві його молодші брати Ігор і Святослав вимагали від нього більших володінь, і Всеволоду доводилося часом спиратися на князів-Мономашичів, зокрема на В'ячеслава Володимировича. У 1142 р. сталася воєнна сутичка між Ігорем і Святославом Ольговичами, з одного боку, і В'ячеславом — з іншого. Небіж В'ячеслава, смоленський князь Ростислав Мстиславич «слышавъ, оже билися Олговичи у Переяславля съ стрьемъ его с Вячеславомъ и с братомъ его Изяславомъ, и поиде на волость ихъ...»².

Досить нейтральне, «закрите» дієслово «слышавъ», може свідчити про якогось вивідувача Ростислава у таборі Ольговичів. Ростислав вдало скористався з одержаної інформації й «Взя около Гомия [Гомеля] волость ихъ всю»³.

Дієслово «слышати» несе в собі різні значення і відтінки тих значень. У ньому й одержання випадкової інформації, й донесення вивідувачів і лазутчиків, й звістки від «сторожі», авангарду війська. Взимку 1145 р. галицький князь Володимирко Володаревич вибрався на полювання до Тисмениці. Скориставшись відсутністю владного князя, невдоволені ним бояри запросили на володарювання його небожа, звенигородського князя Івана Ростиславича і «въведоша к собѣ в Галичь. Володимиръ же слышавъ, съвокупи дружину, и прииде на нь к Галичю». Після тритижневої облоги Іван вирвався з міста і з залишками дружини подався у Подунав'я⁴. Зрозуміло, що Володимирко «слышавъ» про захоплення Галича небожем від когось із вірних йому людей, що залишались у місті.

¹ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 217.

² Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 223.

³ Там же.

⁴ Там же. — С. 226.

Найчастіше дієслово «слышати» використовується літописцями в описах майже безперервних воєнних дій на Русі, які літописів про війну 1146–1151 рр. зустрічаємо його у різних значеннях. На її початку Мстислав, син Ізяслава Мстиславича, «слышавъ, оже идетъ Гюргевиць¹ съ Святославомъ Олговичемъ на нь»², що дозволило йому вчасно приготуватися до сутички. Аналогічне повідомлення про наїзд Гліба на Ізяслава Мстиславича читаємо в Київському літописі трохи далі. Ізяслав «слышавъ» про акцію Гліба й примусив його помиритися з ним³. У перебігу тієї війни джерело неодноразово повідомляє, що її учасники «слышали» (часом вживається «уведали») про дії супротивників⁴. Отже, вивідування було буденною і необхідною з огляду на потребу інформації воєнного характеру річчю. Однак не слід робити поспішного висновку щодо системи вивідування, збирання інформації, тим більше — про існування відповідних структур. Вивідування відбувалося на побутовому рівні.

Поряд із терміном «слышаль» («уведал») Київський та інші літописи рівнозначно використовують інший: «приде вѣсть». На початку війни 1146–1151 рр. «приде Святославу⁵ вѣсть, отже Изяславъ Мъстиславличъ пришель и городъ его взяль»⁶. Пізніше з театру війни «приде къ Изяславу вѣсть, оже Вѣяханъ⁷ и инии города отбилися⁸, а Попашъ⁹, взяли»¹⁰. В останньому випадку йдеться про конкретну інформацію добре обізнаного

¹ Син Юрія Долгорукого Гліб.

² Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 250.

³ Там же. — С.253.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 255, 264, 289, 305, 314, 315 та ін.

⁵ Ольговичу, новгород-сіверському князеві.

⁶ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 237.

⁷ Місто у Переяславському князівстві, яке було тоді під владою Ізяслава.

⁸ Від Ізяслава Давидовича, що тоді був разом із Долгоруким.

⁹ Теж місто у Переяславському князівстві.

¹⁰ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 251.

вивідувача, лазутчика, певно, людини з військового середовина. Те ж саме можна сказати і про наступне за часом повідомлення київського літописця. Ізяслав Мстиславич у ході війни з Долгоруким У 1148 р. опинився на Волзі з союзними йому новгородцями. «И ту приде к нима вѣсть оже Володимиръ Давыдовичъ и Святослав Олговичъ стоита въ, оже своихъ Вятичѣхъ¹, ожидаюча и зряча, что ся тамо учинить межю Гюргемъ [Юрієм] и Изяславомъ, а к нима не идоста»² — обидва голови чернігово-сіверських кланів вичікували і збиралися приєднатись до переможця³. Цей контекст джерела дає підстави думати, що Ізяслав Мстиславич скористався з інформації добре обізнаної людини у таборі чернігово-сіверських князів.

У розповідях про одержання інформації літописцями про дії й позиції супротивників, як бачимо, неодноразово вживається інша стандартна формула: «приде вѣсть»⁴. Так само, як і у випадках з використанням термінів «услышавъ» та «уведавъ», здебільшого важко сказати щось певніше про джерело, характер і спосіб передання відомостей, які одержував якийсь із князів. За нашими спостереженнями, її зміст дещо конкретніший, ніж у попередніх. Все ж таки словосполучення «приде вѣсть» виглядає більш енергійним від зовсім вже нейтральних «услышавъ» та «уведавъ»: у ньому відчувається рух, певна енергія — від того, хто посилає звістку, до її одержувача.

Так, на початку 1155 р. Юрій Долгорукий «пошел бѣ... в Русь⁵, слышав смерть Изяславлю», тобто звістка про кончину його суперника досягла суздальського князя із чималим запізненням (той помер 14 листопада 1154 р.); и бысть противу Смоленську, и бысть ему вѣсть: «Брать ти умерль Вячеслав,

¹ Вятицькій землі, що належала чернігово-сіверським князям.

² Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 260.

³ Див. : Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. / М. Ф. Котляр. — К., 2002. — С. 176.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 270, 278, 285, 290, 299, 323, 325, 328 та ін.

⁵ Тобто, в південну Руську землю.

а Ростиславъ побѣженъ, а Изяславъ Давыдовичъ сидить Кие-
ве...»¹. З цього повідомлення довідуємося, що Юрій не знав про
те, що відбувалося в Києві в кінці 1154 — перші місяці 1155 р.
(він урочисто вокняжився в Києві 20 березня 1155 р.), і дізнався
про тамтешні події, лише наблизившись до Смоленська. З цього
виходить, що Юрій не мав надійних і обізнаних інформаторів у
Києві й узагалі у Південній Русі.

На адекватність термінів «слышавъ» та «приде вѣсть» вказує,
зокрема, розповідь київського літописця про суперництво між
Изяславом Давидовичем чернігівським і Ростиславом Мстис-
лавичем смоленським за Київ у 1161 р., коли вони вжиті поруч в
тому самому реченні: «Ростиславу же бысть вѣсть, оже Изяславъ
пришелъ къ Переяславлю;... слышавъ же Изяславъ, оже Ростис-
лавъ иде на нь с полки своими, и побѣже Изяслав...»². Наведена
цитата дозволяє думати, що тоді противники активно зондували
становище в таборі один одного.

Київський літопис часом називає інформаторів (і вивідува-
чів), звістки яких використовували князі. У 1147 р., після нещодавнього
вокняжіння Изяслава Мстиславича у Києві, ображені
ним чернігівські Ольговичі й Давидовичі, що присягнули йому на
вірність як сюзерену, змовилися проти нього. Посол Изяслава до
Чернігова Улеб «увѣдавъ, оже цѣловаль хрестъ Володимиръ и
Изяславъ Давыдовича и Святославъ Всеволодичъ къ Святославу
Олговичю, **хотяче убити лестью Изяслава**; то же слышавъ
Улѣбъ, прибѣже ко князи своему Изяславу и сказа ему, оже его
отступили князи черниговъскіи и цѣловали на нь хрестъ»³.
Завдяки донесенню свого посла Изяслав розкрив змову і розірвав
стосунки із зрадниками.

Під 1167 р. Київський літописець називає ім'я ще одного
князівського інформатора. Після смерті свого дядька Ростислава
у Києві вокняжився Мстислав Изяславич. Його дядько Володимир
почав «думати» (умишляти) на небожа. «И ту бѣ в то веремя

¹ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 328.

² Там же. — С. 352.

³ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 244.

мужь Давыдовъ¹ Василь Настасичь, и приѣхавъ повѣда князю своему...»². Довідавшись, що Мстислав знає про його підступи, Володимир виправдовувався перед небожем, і той примусив дядька цілувати йому хрест на тому, що не заподіє йому лиха.

У перебігу міжусобної війни 1146–1151 рр. укладались і розривались союзи, створювались коаліції князів, часом із залученням іноземних государів. Юрій Долгорукий мав союзника в особі галицького князя Володимирка Володаревича, а Ізяслав Мстиславич — угорського короля Гези. У 1151 р. шалька терезів воєнного успіху в суперництві за Київ остаточно схилилась на бік Ізяслава. Тоді він вирішив за допомогою короля розправитися з Володимирком, котрий дошкуляв йому під час війни. На прохання Ізяслава король зібрав військо, щоб атакувати Володимирка, котрий тоді напав на підвладну Ізяславу Волинь. Літописець зробив при тому важливе для теми нашої розповіді зауваження: «Володимеру же бяху приятеле въ Угрехъ, и послаша к Володимеру, повѣдаша ему, оже король уже идетъ на нь». Коли Володимирко, котрий стояв тоді з військом біля Белза, дізнався про наближення сил короля, він «поверга возы [обоз] свои, а сам гна с дружиною своею к Перемышлю», де й приготувався до оборони³.

Так само названі київським літописцем під 1169 р. «приятелями» інформатори новгородського князя Святослава Ростиславича: «И приѣхавше на Городище⁴ приятели его, начаша поведати: «Княже! Дѣють людье вѣче ночь, а хотятъ тя яти; а промышляй о собѣ!»⁵ Князь зібрав дружинників, і ті пообіцяли залишитися йому вірними, захистити і князя, і себе.

Як згадувалося вище інформаторами були купці, котрі вільно переїздили з однієї країни до іншої. Коли 1184 р. на Русь напав хан Кончак з незліченною ордою, співправителі південної

¹ Давид — дядько Мстислава.

² Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 366.

³ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 282.

⁴ На розташованому в 5 км від Новгорода Городищі сидів запрошений новгородським вічем князь із військовою дружиною.

⁵ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 368.

Руської землі Святослав Всеволодич і Рюрик Ростиславич «со всіми своїми полкы, не стряпя, поїде противу имъ». Однак розташування ворога було їм невідоме. Князі послали попереду, у сторожу Мстислава, Романовича, самі ж поїхали позаду. «Едушимъ же имъ и устрѣтоста гости идуць противу себе ис Половецъ, и повѣдаша [гості] имъ, яко половци стоять на Хоролѣ; Святославъ же и Рюрик то слышавша и рада быста и пойдоста к нимъ»¹.

Однак і половці мали інформаторів на Русі. У 1167 р. на Русі загострилася міжусобна боротьба. «Се же увѣдавши половци, оже князи не в любви живутъ, шедше в пороги начаша пакостити гречникомъ»². Проте це повідомлення джерела занадто загальне, щоб із певністю твердити про якихось постійних інформаторів половецьких ханів у Києві чи взагалі на Русі. Але той же Київський літопис під 1169 р. називає ім'я такого половецького шпигуна в Києві. Князі вирушили у степ і йшли вже дев'ять днів, аж коли «бѣсть вѣсть половцемъ от кощѣя [раба] отъ Гаврилкова отъ Иславича, оже идуць на нѣ князи русьстии, и побѣгоша лишившеса женѣ и дѣтій»³.

При всьому тому у джерелах важко знайти звістки, які могли б свідчити про існування в давньоруські часи бодай елементарної розвідки. Один з небагатьох літописних текстів такого роду — розповідь про останній акт суперництва за Київ у 1161 р. між кланами Ростиславичів і Давидовичів. Ізяслав Давидович обложив у Білгороді Ростислава Мстиславича, тодішнього київського князя. Ростиславу на виручку наспів небіж Мстислав з кількома південноруськими князями і союзною кіннотою чорних клобуків. «И начаша просити чернии клобуци у Мьстислава напередѣ, «ать соглядаемъ, княже, велика ли рать». Мьстислав же пусти ѣ»⁴. Та це була розвідка боєм, яку не раз здійснювали сторожі або взагалі ар'єргардні загони

¹ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 429.

² Йдеться про купців, що ходили торгувати до Візантії (до «Греків»).

³ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 369.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 354.

руських військ. Відсутність такої бойової розвідки у Юрія Долгорукого в 1150 р. призвела до втрати ним Києва¹.

У перебігу бойових дій і проведення розвідки боєм руські воєначальники не раз вдавалися до взяття «язика» — цей термін узято якраз з літопису. У 1149 р. Ізяслав Мстиславич відбивав натиск Володимирка галицького. Справа, як це зазвичай бувало, почалася з дуелі стрільців — озброєної луками легкої кавалерії. «И ту Изяслав стрѣлци яша у галичан мужа и приведоша къ Изяславу, и упраша его Изславъ, река ему: «Князь твой гдѣ?» «Язык» дав докладну відповідь, яка втім виявилась несприятливою для київського князя, і він відмовився від продовження бойових дій².

У наведеному фрагменті полоненого не названо «язиком». Але в розповіді про похід Ігоря Святославича на половців 1173 р. мовиться, як князь «совокупивъ полкы свои, и ѣха в поле за Ворьсколь, и срѣте половцѣ, иже ту ловять языка; изьима ѣ, и повѣда ему [князю] колодникъ, оже Кобякъ и Концакъ шлѣ къ Переяславлю»³.

Під час прославленого у «Слові о полку Ігоревім» походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у Половецький степ його воєводи» послалѣ языка ловить, и рекоша приѣхавше: «Видихомся с ратными ратници ваши съ dospѣхомъ ездять; да или поѣдете борзо, или возворотися домовъ, яко не наше есть веремя»⁴. Можливо, від «язика» і сторожі (про використання якої опосередковано свідчить наведений текст) отримали несприятливі для війська Ігоря відомості. Однак князь знехтував небезпекою і вирішив іти далі.

Мабуть, від руських воєначальників половецькі хани перейняли метод захоплення «язиків» напередодні чи під час походу. Про це яскраво розповідає київський літописець під 1190 р.: «Тое же зимы половци въехаша [в руську землю]... и

¹ Там же. — С. 288.

² Там же. — С. 286.

³ Там же. — С. 387.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 431.

хотѣша пустити на воропъ¹ по землі, и яша языкъ в воротцехъ, а и слышаша, оже Святослав² стоить совокупився у Кульдеюрева³; и тако увернувшися побѣгоша, пометавше стягы и копья»⁴. Одержаних від того «язика» відомостей половцям вистачило, аби припинити похід і наживати п'ятами.

Отже, літописці досить одноманітно описують методи збирання інформації під час практично безперервних бойових дій між руськими князями та їхніми воєводами доби удільної роздробленості Давньоруської держави у XII ст. Усе це майже незмінилось у XIII ст., коли роздробленість продовжувала прогресувати, а держава перетворилась з федеративної на конфедеративну. Назва наступного параграфу зовсім не означає, що політичне, суспільне та інше життя Південної Русі зосередилось у Русі Галицько-Волинській. Просто Київський літопис XII ст., який мав характер загальноруського, заступив Галицько-Волинський ізвод, зосереджений переважно на місцевих справах. Проте і в ньому є відомості про інші регіони Русі, зокрема Південної.

Галицько-Волинська Русь

Протягом майже всього XIII ст., за винятком 19 років, коли Данило Романович підтримував державну єдність свого князівства, Галицько-Волинську Русь шматували удільні князі й бояри. Вона була розірвана на багато дрібних князівств і волостей, володарі яких ворогували між собою і всіма силами противились відновленню Галицько-Волинського великого князівства, започаткованого Романом Мстиславичем. Його сини Данило і Василько, починаючи з досягнення першим повноліття 1219 р., розгорнули тяжку і запеклу боротьбу з галицьким боярством, запрошуваними ним князями-маріонетками і зовнішнім ворогом, насамперед Угорським королівством.

¹ Учинити набіг.

² Всеволодич, київський князь.

³ Певно, урочище або село в Київській землі.

⁴ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 452.

Тому історія Галицько-Волинської Русі XII ст. — це майже безперервні воєнні дії, великі й малі збройні протистояння, сутички на порубіжжі й між окремими князями. Зрозуміло, що в подібних умовах неабиякого значення набувало збирання відомостей про дії супротивників, наміри сусідів і союзників, котрі далеко не завжди залишалися вірними даному слову або навіть принесеній у церкві присязі. Однак, так само як і у Київському літописі, у Галицько-Волинському ізводі майже немає прямих і конкретних звісток про те, хто саме і у який спосіб збирав потрібну інформацію дипломатичного й військового характеру.

Складачі Галицько-Волинського зводу, подібно до своїх попередників — авторів і редакторів Київського літопису, при описі добування звісток розвідувального характеру також уживають надто широкі, невиразні терміни: «услышавъ, увѣдавъ, приде вѣсть» тощо. Інколи книжники дають зрозуміти, що кимось була виявлена ініціатива у збиранні й переданні інформації. І лише у виняткових випадках називається ім'я того інформатора чи вивідувача.

У розповіді про події, що настали невдовзі після битви на Калці 1223 р., галицький літописець зауважує: «Олександръ¹ всегда вражду имѣаше къ своимъ братомъ Романовичемъ ...слышавъ, яко Мъстиславъ не имѣеть любве къ зятю своему князю Данилови...»². Олександр Всеволодич плекав тоді надію зіштовхнути простуватого Мстислава з галицького столу й сісти на нього самому. Тому можна припустити, що він мав постійних шпигунів при дворі тодішнього галицького князя, котрі найбільше цікавилися саме стосунками між Мстиславом і Романовичами. Ростислав ще протягом десяти років ворогуватиме з Данилом і Васильком, спиратиметься на галицьких

¹ Всеволодич, князь Белза, брат у перших і багатолітній суперник Данила й Василька Романовичів у боротьбі за Волинську і Галицьку землі.

² Галицько-Волинський літопис. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 87. У цьому виданні вперше опубліковано найбільш справний, на нашу думку, Хлебніковський список Галицько-Волинського ізводу, і всі цитати подаються далі за цим списком.

великих бояр у своєму намаганні заволодіти головними містами Волині й Галичини Володимиром і Галичем і самими тими землями. Лише 1234 р. Данило, котрий завершував об'єднання Волині під своєю рукою, відігнав від Галича Олександра, який втратив боярську підтримку, остаточно скомпрометував себе в очах суспільства і побіг до свого тестя Володимира Рюриковича в Київ. «Даниль же увѣдав [про втечу суперника] изыде на нь из Галича, угони его... и яша»¹. Так, завдяки вчасно одержаному донесенню вивідувача Данило Романович назавжди позбавився боярської маріонетки і свого лютого ворога Олександра Белзького.

Взагалі автори Галицько-Волинського ізводу дещо частіше, ніж їхні попередники, київські книжники, користуються словом увѣдавъ. У кінці 1252 р. Данило Романович здійснив великий і переможний похід у землю ятвягів, котрі постійно нападали на північно-західну Волинь. У тому поході йому допомагав старший син Лев. У лісових хащах було важко знайти противника, який почувався там, мов удома. Нарешті вивідувачі визначили місце розташування литовського війська: «Левъ же увѣдавъ, яко Стейкынтъ² в лѣсѣ осѣклься³ есть, ...и прииде к осѣку...»⁴.

Подібним чином галицькі й волинські книжники вживають теж не вельми конкретний термін «приде вѣсть». Про взаємну заміненість цих понять може свідчити речення з Повісті про битву на Калці, де вони вжиті в тотожному значенні: «Пришедши же вѣсти въ станы, яко пришли суть видѣть олядий рускыхъ; слышавъ же Даниль Романовичъ, и гна всѣдъ на конь видѣти невиданое рати»⁵. Слід думати, що в цьому разі потрібні відомості про розташування татарського війська руський князь отримав від своєї сторожі, що мала близько стикатися з ворогом. Цей і наступні контексти Галицько-Волинського літопису дають підстави вважати, що в цьому джерелі формула «приде вѣсть»

¹ Галицько-Волинський літопис. — С. 97.

² Один з ятвязьких князків.

³ Тобто, створив «осѣкь», тимчасове дерево-земляне укріплення

⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 116.

⁵ Там же. — С. 86

застосовується при відтворенні подій особливо важливого значення.

Саме таким убачається вживання цієї формули у розповіді про останній акт кількарічної виснажливої боротьби Данила Романовича з боярським ставлеником Ростиславом Михайловичем за Галич у 1238 р. «Приїде вѣсть Данилу, будущу ему в Холмѣ, яко Ростиславъ съшель есть на Литву»¹, що дозволило нашому герою піти з військом на Галич і утвердитись у стольному граді Галицького князівства за дійової підтримки городян.

А в 1258 р. вивідувачі Данила у Польщі повідомили йому про вторгнення монголо-татар на північ Східної Європи «И бысть вѣсть из Ляховъ у короля Данила, яко татарове на Ятвязехъ суть»². Ця звістка дала змогу Данилові Романовичу завчасно підготуватися до зустрічі з ордою Бурундая, яка загрожувала й Галицько-Волинському князівству.

Так само у 1266 р. брат Данила Василько дізнався від когось з своїх вивідувачів у Польщі про порушення польською стороною недавно підписаної дружньої угоди: «Приїде к нему вѣсть, аже ляхове лєсть учинили, къ соймови не шли...»³, а почали воювати з Руссю.

Нарешті, якийсь інформатор, слід гадати, з військового середовища, 1279 р. попередив молодших Романовичів про чергову навалу татарської орди: «Бысть же пришедшимъ имъ⁴ къ Берестию⁵, и вѣсть приїде имъ, иже уже татарове попередили к Новугородьку»⁶. Романовичі вирішили обрати інший шлях до Литви.

¹ Там же. — С. 98.

² Там же. — С. 123.

³ Галицько-Волинський літопис. — С. 129. Замість того, щоб прийти на «снем» до руських князів, польський князь Болеслав несподівано напав на Волинь.

⁴ Леву і Мстиславу Даниловичам, а також Володимиру Васильковичу.

⁵ Під час походу на Литву.

⁶ Важливе місто, що належало тоді Литві. Галицько-Волинський літопис. — С. 133.

Подібна інформація військово-політичного характеру надійшла Мстиславу Даниловичу 1289 р. Смертельно хворий волинський князь Володимир Василькович, котрий не мав дітей, залишив у спадок своє князівство братові у перших Мстиславу Даниловичу. Знаючи зажерливість і непорядність свого іншого брата — Лева Даниловича, Володимир зробив гарантом угоди монгольських ханів. Після смерті Володимира Мстислав зібрався було послати свої залоги до важливих міст Волинського князівства, аж коли «прийде ему вѣсть, аже уже засада и Юриева¹ в Берестии и в Каменци и в Бѣльску»². Мстислав послав до Лева свого єпископа спитати, чи він дозволив синові загарбати волинські міста. Якщо так, то «повѣдаю, брате мой, не тая: послал есмь възводити татарь...». Лев страшенно перелякався і звелів синові негайно вивести свої залоги з волинських міст³. Так вчасно одержана інформація про дії суперника дозволила Мстиславу рішучим чином виправити становище.

У зовсім небагатьох випадках літописці називають джерело тієї чи іншої звістки. Розповідаючи про події кінця зими — ранньої весни 1230 р., книжник свідчить: «Прислаша галичане, рекуще, яко: «Судиславъ шель естъ в Понизье, а королевичъ в Галичи осталь, а пойди борже»⁴. Це коротке речення містить чимало важливої інформації. Той Судислав був ватажком проугорської партії, яка у намаганні будь-що не допустити повернення Данила на престол Галича, спиралася на короля і погоджувалася на присутність у місті угорської залоги на чолі з наступником угорського престолу. Союзниками Романовичів у Галичі й землі була частина (хай і невелика і не дуже сильна) галицького боярства, головне ж — бюргерство Галича: реміснича й купецька верхівка, за якою ішла міська людність. Наведений короткий фрагмент джерела наочно показує розстановку ворожих Данилові сил у самому Галичі: королевич начебто царює, а всіма справами вершить глава боярської партії Судислав. Максимально

¹ Сина Лева Даниловича Юрія, спільника батька у намаганні загарбати Волинське князівство.

² Галицько-Волинський літопис. — С. 155.

³ Галицько-Волинський літопис. — С. 154.

⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 92.

скориставшись з одержаної звістки про розташування сил ворога, Данило послав частину війська на чолі з своїм кращим воєводою Дем'яном проти Судислава, а сам на чолі кінної дружини кинувся до Галича і незабаром вигнав звідти угрів¹.

Тільки-но названий Дем'ян мав лазутчиків у боярському таборі й незабаром після вигнання королевича з Галича люди Дем'яна дізнались про змову галицьких олігархів, метою якої було вбивство Данила. Бояри змовилися з його братом у перших Олександром і запросили Данила на учту до замку боярина Пилипа. Князь, було, вже зібрався туди, аж коли «прийде к нему посоль отъ тысяцкого его Демяна, рекшую ему, яко: «Пирь ти золь есть, яко съвѣщано есть безбожнымъ бояриномъ [твоим] Филипомъ и братучядомъ твоимъ Олександромъ, яко убиену ти быти»; и то слышав пойде[Данило] назад и сьръжи столъ отца своего»². Однак наявність своєї людини в боярському таборі чи просто в тому замку Вишні³ зовсім ще не означає про створення Дем'яном розвідувальної служби.

Літопис зберіг звістку про курйозний випадок, коли поляки, що жили на польсько-руському порубіжжі, попередили руських людей про напад своїх співвітчизників: «И почаша ляхове воевати около Холма; ...и не взяша ничего же, збѣгли бо ся [місцеві жителі] бяху въ городъ, занѣ **вѣсть бяху подали имъ ляхове украиняне**»⁴. Спільне життя на порубіжжі змушувало допомагати одне одному, навіть у разі нападу поляків на руських. До речі, вжите літописцем словосполучення «ляхове украиняне» не залишає можливостей вкладати (як це особливо часто робиться останнім часом) у слова «україна», «український» етнічний сенс — тоді були жителі околиці, окраїни.

Так само, як і в Київському літописі, галицькі й волинські книжники згадують про використання «язика» у перебігу бойових дій. Сумнозвісний своєю жорстокістю (про яку неодноразово згадує літописець) старший син Данила Романовича «Левъ же

¹ Там же.

² Там же. — С. 93.

³ Нині Судова Вишня поблизу Львова.

⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 129.

тихо объехавъ село, иссѣче все¹, одного же приведе; король же упроси его». «Язык» розповів Данилові, де розташувалося ятвязьке військо. Скориставшись цими даними, Данило несподівано для ворога напав на нього і здобув повну перемогу².

Такий вигляд у світлі головних джерел має дослідження політичної, дипломатичної та воєнної історії Давньої Русі вивідування, лазутництво, часом шпигунство, словом, збирання інформації у IX-XIII ст. у східнослов'янському суспільстві.

¹ Тобто винищив усіх селян.

² Галицько-Волинський літопис. — С. 118.

РОЗДІЛ 2. РОЗВІДКА Й КОНТРРОЗВІДКА ТА ЇХ РОЛЬ У БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVI – В СЕРЕДИНІ XVII СТ.

2.1. Розвідувально-сторожова служба у козацькій Україні (кінець XVI – перша половина XVII ст.) (В. А. Смолій, В. С. Степанков)

З останньою третиною XVI ст. пов'язаний не лише важливий етап формування козацького стану, а й започаткування зародків Української держави. Слід погодитися з твердженням науковців, що в цей час відбувалося злиття придніпровського боярства з козацтвом, яке зумовило перетворення останнього з аморфної прикордонної промислово-військової спільноти в суспільний стан¹. У зв'язку з цим прискорила кристалізація наріжних принципів його соціальної організації, що мали демократичний характер. Серед них насамперед варто назвати: рівність у праві користування землею й сільськогосподарськими угіддями; право вступу до його лав незалежно від соціальної, національної чи релігійної належності; участь в органах самоврядування тощо². Тому цілком аргументованим є зауваження

¹ Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / В. Брехуненко. К., 2014. — С. 32–33; Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / Л. Винар. — К., 2003. — С. 282–292; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С. Леп'явко. — Чернігів, 1996. — С. 32–36; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI — середина XVII ст. / Щербак В. — К., 2000. — С. 42–43.

² Голобуцкий В. А. Запорожская Сечь / В. А. Голобуцкий // Вопросы истории. — 1970. — № 12. — С. 96–100; Рознер И. Г. Антифеодальные государственные образования в России и на Украине в XVI–XVIII в.в. / И. Г. Рознер // Вопросы истории. — 1970. — № 8. — С. 47–49.

О. Компан, що власне козацтво «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю»¹.

Імовірно, саме на 90-ті рр. XVI ст. — перше десятиліття XVII ст. припадає завершення процесу витворення у південному регіоні класичного типу українського козака як лицаря-трудівника, готового зі зброєю в руках відстояти особисту свободу та право власності на освоєні землі й угіддя. Так трапилося, що в «усталених уявленнях про козака перша його іпостась, тобто виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене ототожнення козацтва з рицарством, зовсім невиправдане з соціально-економічного погляду. Насправді ж, вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис. Навіть у Січі, власне перебував лише військовий гарнізон, тоді як основна маса козаків жила в передмістях і паланках, займалася трудовою діяльністю і за відповідним сигналом стікалася до Січі, щоб взяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ»². По суті вільне господарювання на вільній землі означало не що інше, як ведення господарства протофермерського типу. Не дивно, що закріпачені чи феодално залежні від панів селяни починають вбачати в ньому реальний суспільний ідеал, і в їх свідомості закріплюється «уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед паном, і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імуניתетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо)»³.

Формування козацького стану відбувалося в епіцентрі Великого кордону (рубежу між європейською і неєвропейською цивілізаціями), охопленого полум'ям боротьби з татарсько-ту-

¹ Компан О. Кипень у «казані історії» / О. Компан // Вітчизна. — 1986. — № 9. — С. 184.

² Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках) / Д. С. Наливайко. — К., 1992. — С. 36.

³ Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті. / В. А. Смолій. // Український історичний журнал (далі — УІЖ) — 1991. — № 5. — С. 68.

рецькими завойовниками¹. Тому козакам доводилося поєднувати працю із збройною боротьбою. Навіть у північних ройонах Брацлавщини (Східного Поділля), як помітив австрійський посол Е. Лясота у 1594 р., для захисту від нападників у полях споруджувалися невеликі будиночки з бійницями, а кожен селянин, «йдучи на польові роботи, завжди має рушницю на плечі і шаблю чи тесак на поясі»². У цій боротьбі козацтвом створюється оригінальна військова організація, складається самобутня система управління, командування, розвивається військове мистецтво³. Провідну роль у цьому процесі відіграла Запорозька Січ — військово-політичний центр козацтва. Поставши як федерація курінних одиниць, об'єднаних військовою юрисдикцією, вона з кінця XVI ст. поступово перетворюється у політично-державну структуру у формі демократичної республіки⁴. Саме в цей час на терені козацької України розпочалося становлення інституцій національної держави.

¹ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. / В. Брехуненко. — К., 2011. — С. 19–45; Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). / Я. Дашкевич. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка (далі — ЗНТШ) — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 37; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI — середини XVII століть / І. С. Стороженко. — Дніпропетровськ, 2007. — С. 72–111.

² Дневник Эриха Ляссоты // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып. I. — С. 153.

³ Апанович О. Козацтво збройні сили України / О. Апанович // Голос України. 1991. — 28 лютого; Матях В. М. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість / В. М. Матях // Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 160–174; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша чверть XVII ст.) / П. М. Сас. — К., 1998. — С. 109–160.

⁴ Апанович О. Там же.; Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму / І. Д. Бойко // УІЖ — 1968. — № 8. — С. 29–30; Наливайко Д. Там же. — С. 85–86; Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії для виучування західньоруського та українського права. — К., 1927. — Вип. 3. — С. 213, 251–253, 298; Смолій В. А. Там же. — С. 66.

Д. Ліщук слушно звернув увагу на зовнішні чинники, котрі стимулювали розвиток військової справи у козаків¹, у зв'язку з чим однією з найголовніших функцій Запорозької Січі стає захист краю від експансії Кримського ханства, внаслідок чого приділялася велика увага створенню розвідувально-дозорної системи стаціонарно-мобільного типу². Для несення прикордонної служби й збору необхідної інформації, як з'ясував чудовий знавець історії запорозького козацтва Д. Яворницький, використовувалися редути, бекети, фігури й могили³. У степу, на кордонах запорозьких земель, зводилися тимчасові чи постійні земляні, а іноді з дерев'яними конструкціями укріплення, в яких розташовувалися козацькі розвідувальні роз'їзди (бекети, пікети)*⁴. З часом ці пости розвинулися у редути — замкнуті польові укріплення для самооборони, житло для козаків та стайні для коней⁵. Вони споруджувалися за певною системою, оптимальною для несення сторожової служби. Тому кожен бекет ніс її у чітко визначеному місці (переважно на традиційних шляхах просування противника, переправах через річки тощо), що дозволяло вчасно помітити його появу.

Для спостереження за місцевістю козаки використовували як старовинні кургани, так і насипані свої («роблені могили»), причому лише на останніх зводили укріплення й ставили гармату. Оскільки ланцюг курганів тягнувся з нижнього Подніпров'я аж до

¹ Ліщук Д. Нариси з історії розвідки і контррозвідки війська Запорізького (кінець XVI перша чверть XVII ст.) / Д. Ліщук. — Чернівці, 2001. — С. 24.

² Веденєєв Д. З історії розвідки і військової дипломатії України / Д. Веденєєв // Розбудова держави. — 1993. — № 9. — С. 17.

³ Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків : у 3-х т. / Д. І. Яворницький. — К., 1990. — Т. 1. — С. 315.

* Відомий дослідник Запорозької Січі М. Слабченко ці пункти для спостереження за рухом татар називав бекетами. На його думку, постійні бекети були своєрідними фортами.

⁴ Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей / М. Слабченко // Праці комісії для виучування історії західньоруського та українського права. — К., 1929. — Вип. 6. — С. 170–171.

⁵ Апанович О. Там же; Мицик Ю. А. Як козаки воювали / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. Дніпропетровськ, 1990. — С. 103.

Карпат (першим це помітив львівський дослідник О. Мацюк), то, на думку І. Стороженка, це засвідчувало існування в Україні цілої системи попередження, в якій Січ слугувала форпостом¹. Інше питання, що через низку обставин далеко не завжди вона ефективно спрацьовувала. Серед запорожців з часом виникла традиція: щоб не вводити в оману своїх товаришів і відрізнити їх від татар, на курган завжди вискакував лише один козак, на противагу татарам, котрі видиралися на нього купою².

О. Апанович висловила міркування, що винаходом козацтва була оригінальна система сигналізації для попередження населення про наближення татар — своєрідний світловий телеграф³. З цією метою біля кожного спостережного пункту будувалися фігури — споруди з бочок. Для кожної з них бралось 20 просмолених бочок з одним днищем й одна — без дна. Спочатку ставили шість бочок, перевертали їх насторч, розташовували колом і зв'язували просмоленими канатами; на перше коло у такий же спосіб ставили друге коло з п'яти бочок; на друге — третє з чотирьох бочок; на третє — четверте з трьох бочок; на четверте — п'яте з двох. На самий верх ставили бочку без дна. Внаслідок такого розташування всередині фігури згори донизу виникала порожнеча, яка поливалася смолою. Над верхньою бочкою розмішували залізний прут з блоком; на останній накидали довгу мотузку, один кінець якої опускався зовні, другий, до якого кріпився залізний дріт з великим, вимоченим у селітрі віхтем соломи чи мочала, — у порожнину фігури. Як тільки сторожові козаки помічали, що татари виступили у похід, під'їздили до першої фігури, хапали за зовнішній кінець мотузки, витягували з середини бочок віхоть із соломи чи мочала, запалювали і знову опускали всередину фігури, яка відразу ж спалахувала і давала знати козакам інших фігур про небезпеку. Коли ворог з'являвся біля бекетів, козаки запалювали другу фігуру, а якщо переходив кордон і

¹ Мицик Ю. А. Там же. — С. 104 ; Яворницький Д. І. Там же. — Т. 1. — С. 318.

² Яворницький Д. І. Там же. — Т. 1. — С. 318.

³ Апанович О. Там же.

вступав у козацькі українські землі — третю¹. Для інформування про наближення татар використовувався також звуковий сигнал — постріл з гармати.

Для одержання відомостей про чисельність і плани татар широко використовувалося розсилання невеликих розвідувальних загонів з метою захоплення «язика». Важливим джерелом політичної та військової інформації ставали свідчення захоплених у полон. За даними Е. Лясоти, у 1593 р. козаки, дізнавшись від полонених про зосередження турецько-татарських підрозділів Білгороді, раптово напали на них і розгромили². Чимало цінних відомостей козацьке командування отримало від колишніх бранців, визволених під час походів чи втікачів з неволі.

Здобутий досвід розвідувальної діяльності проти турецько-татарських нападників частково міг бути використаний і в боротьбі з новим супротивником — Польщею, яка у 1569 р. прибрала до своїх рук майже всі етнічні українські землі. Намагання її уряду шляхом незначних поступок у 70–80-х рр. XVI ст. (визнання прав і привілеїв незначної частини козаків, узятих на службу — реєстрових) поставити під контроль формування козацького стану зазнало невдачі. Тому у 1590 р. сейм Речі Посполитої ухвалив постанову, спрямовану на ліквідацію козацтва. Вона передбачала залишення на Запорозжжі лише реєстрових козаків; призначення для них полковників і сотників тільки з-поміж шляхти; заборону контактів з іншими державами; суворий нагляд місцевими органами влади за тим, щоб із сіл і міст ніхто не наважувався вирушати на Низ й одночасно не приймати звідки козаків без наявності у них «паспорта» від свого сотника тощо³. Цей наступ на козацтво збігся у часі з юридичним запровадженням кріпацтва на території Брацлавського і Київського воєводств (Литовський статут 1588 р.) і наданням сеймом права королю роздавати панам «українські пустелі» за Білою Церквою. Все це

¹ Яворницький Д. І. Там же. — С. 316–317.

² Дневник Эриха Ляссоты. — С. 175.

³ Volumina legum — Petersburg, 1859. — Т. 3. — S. 310.

разом й призвело до вибуху могутнього козацького повстання 1591–1596 рр.

На жаль, виявлені джерела дають дуже скупу, фрагментарну й здебільшого опосередковану інформацію про діяльність козацької розвідки. Її аналіз дозволяє висловити припущення, що першорядне значення надавалося збору інформації військового характеру: чисельності, часу і напрямів просування польсько-литовських підрозділів. З цією метою розсилалися роз'їзди, використовувалися свідчення «язиків», полонених, мешканців сіл і міст. Рідше практикувалася засилка розвідників до ворожого табору з метою вивідання планів польсько-литовського командування. Але все ж вони там діяли. Так, коли у травні 1596 р. польний гетьман С. Жолкевський, переслідуючи повстанців, вислав їм у тил за Дніпро підрозділи кам'янецького старости, то, довідавшись про це, два українських розвідники негайно залишили польський обоз й повідомили про це своє керівництво. Вчасно отримана інформація дозволила зірвати ворожий намір¹. Та все ж, дослідження розвитку воєнних дій у 1595–1596 рр. нашою думкою, що, поперше, керівники окремих з'єднань повстанців (С. Наливайко, Г. Лобода, М. Шаула та інші) часто не мали необхідних даних про задуми й місце перебування противника; по-друге, вони не обмінювалися наявною у них інформацією і, по-третє, за винятком С. Наливайка, недооцінювали ефективність діяльності польських розвідників. Внаслідок цього вони втрачали ініціативу, керовані ними полки повстанців діяли неузгоджено, потрапляли у пастки, зазнавали поразок.

Цінні відомості збереглися про окремі аспекти диверсійної діяльності С. Наливайка, його ставлення до збереження у таємниці власних задумів. Наприклад, він розробив і блискуче реалізував план, за словами одного із сучасників подій, «нечуваний у Польській короні, який, мабуть, виношував давно», — захоплення сильно укріпленого замку подільського міста Гусятина. Підійшовши на чолі майже 4 тис. повстанців з Подільського,

¹ Piśma Stanisława Żółkiewskiego. — Lwów, 1861. — S. 150.

Брацлавського, Волинського і Руського воєводств ранком 20 липня 1594 р., він направив до місцевого урядника Кржидовського знайому йому особу — Грибовського (який раніше служив у швагрів Калиновського — Лешньовського і Радецького) з товаришем, котрий попрохав від імені останніх приготувати сніданок для панів і зустріти їх за містом. Нічого не підозрюючи, урядник хутко виконав це розпорядження і сам виїхав їм назустріч, потрапивши до рук С. Наливайка «та кількох сот переодягнутих людей з його війська, що ховалися в різних місцях». Негайно «частина з них великим входом вбігла в замок через відчинені двері, інші вдерлися по драбинах через вали»¹. Поснідавши, С. Наливайко забрав зброю й гармату, 150 сміговниць з гаківницями, 200 півгаків з рушницями, 10 півбочок пороху, 500 куль до гармат, чимало грошей й різноманітного майна магната. Крім того, він узяв привілеї на спадкові маєтки М. Калиновського — Гусятин, Лісківці, Загір'я, Вишнів, Гуменці, Супрунівці, Броницю з селами, що «належали до цих всіх маєтків»². С. Наливайко вмів тримати у таємниці свої плани. Як доносили польські розвідники, «ждоному полковникові не звіряється, що за годину має вчинити». Про майбутні задуми говорив: «Де кину нагайку, там і підю... Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися»³.

Попри поразку повстання 1591—1596 рр. відіграло надзвичайно важливу роль у розвитку козацького стану, його військового мистецтва (включаючи розвідку) та формуванні державних інституцій. Адже саме у цей час уперше виразно стало проглядатися становлення у визволених районах Правобережної України територіального управління під козацькою юрисдикцією; започатковується новий етап еволюції козацтва — масового переходу

¹ Грабовецький В. Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину / В. Грабовецький // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 1. — С. 68–70.

² Там же. — С. 70.

³ Цит. за: Леп'явко С. Назв. праця. С. 178.

внаслідок «покозачення» до його лав селян і міщан: з'явилися перші симптоми захисту козаками релігійних інтересів православних мешканців України¹.

Ці нові тенденції та явища набули бурхливого розвитку в першій чверті XVII ст. Офіційна документація урядових установ Польщі переповнена скаргами на «домове свавілля» козацтва, що не «підлягало жодній владі». Тому на початку 1609 р. сейм ухвалив постанову «Про запорозьких козаків», що зобов'язувала створену комісію і коронного гетьмана навести серед них «порядок», бо не визнають влади і юрисдикції панів та урядників, мають своїх гетьманів та іншу форму «своєї справедливості», чинять наїзди на міста тощо². Одночасно відбувалися надзвичайно інтенсивні процеси колонізації південного і східного регіонів України та масового покозачення селян і міщан. Сейм 1613 р. констатував той факт, що «цілі села знімаються від своїх панів»³. За підрахунками В. Марочкина, динаміка скарг панів Київського воєводства на втечі селян і міщан виглядала так: у 1607 р. — 89, 1609 р. — 98, 1613 р. — 143, 1618 р. — 229, 1624 р. — 234 скарги⁴. Джерела фіксують прагнення селян і міщан стати козаками: «все живе

¹ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 4048/11. — Арк. 113; Леп'явко С. Там же — С. 10–15; Його ж. Козацтво і Річ Посполита наприкінці XVI ст.: чи була можливість порозуміння? // Польща–Україна: історична спадщина і суспільна свідомість. Міжн. наук. конф. — К., 1992. — С. 56–58; Наливайко Д. Там же. — С. 145–146; Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького / В. І. Сергійчук. — К., 1991. — С. 51–54; Його ж. Українське козацьке військо в другій половині XVI – середині XVII століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / В. І. Сергійчук. — К., 1991. — С. 30–32.

² Жерела до історії України–Руси (далі — Жерела). — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 103, 105, 110–113, 119; Грушевський М. Історія української козаччини / М. Грушевський // Вітчизна. — 1989. — № 7. — С. 194–196.

³ *Volumina legum.* — Т. 3. — S. 95.

⁴ Марочкін В. П. Антифеодальний визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. / В. П. Марочкін. — К., 1989. — С. 26.

прагне до їх куп», вони «привласнюють козацькі права»¹. Намагання здобути козацький імунітет стає загальноукраїнським явищем². Внаслідок цього, як свідчать люстрації Київського воєводства за 1616 і 1622 рр., абсолютну більшість населення його південного регіону (Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Корсунське, Переяславське і Черкаське староства) становили козаки, котрі утверджували у землеробстві принцип індивідуальної власності³.

Саме цей регіон Наддніпрянщини (козацька Україна) перетворюється у територіальне ядро формування Української держави, інституції якої розвивалися на основі й за зразком запорозьких. Тут спостерігаються становлення козацького самоуправління, судочинства, військової організації, внаслідок чого влада польського уряду поступово набуває формального характеру. Одночасно відбувалося неухильне розширення території козацької України, оскільки покозачене населення прилеглих до неї районів Київського і Брацлавського воєводств запроваджувало козацькі порядки. З цього погляду красномовним є зроблене у 1625 р. визнання короля Сигізмунда III: «Вже зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою. Вся Україна в їх руках, шляхтич невірний у своєму домі, у містах і містечках й.к.м. все управління, вся влада у козаків — вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони...»⁴. Поряд з іншими державними інституціями у козацькій Україні формувалася й власний адміністративно-територіальний устрій, ідеї якого

¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси / П. А. Кулиш. — СПб., 1874. — Т. 2. — С. 247; Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2. — С. 90.

² Смолій В. А. Там же. — С. 68.

³ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини / В. Гришко // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948): збірник. / за ред. Б. Крупницько. — Мюнхен, 1948. — С. 20; Jabłonowski A. Pisma / A. Jabłonowski. War., 1910. — Т. 2. — S. 193–194; Źródła dziejowe. — War., 1877. — Т. 5. — S. 108–116, 130–141.

⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. (далі — ВУР). М., 1953. — Т. 1. — С. 64.

виношувалися з кінця XVI ст.¹. Щоправда, до укладення Куруківського договору з Річчю Посполитою (осінь 1625 р.) не знаходимо джерел про його існування. Лише під час складання шеститисячного козацького реєстру гетьманом М. Дорошенком оформляється шість полків як військово-територіальних одиниць з центрами у Чигирині, Переяславі, Білій Церкві, Корсуні, Каневі та Черкасах. У першій половині 30-х років розпочалося становлення Полтавського, Миргородського, Лубенського та Яблунівського полків².

Таким чином, козацтво стало виконувати історичну місію «національного речника українського народу»³. Його зміцнення сприяло підвищенню ефективності боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Особливо успішними стали походи у першій чверті XVII ст., які здебільшого організовувалися і проводилися під керівництвом вмілого стратега й тактика, славнозвісного гетьмана П. Сагайдачного. Цілком зрозуміло, що при цьому приділялася значна увага як збору інформації про місце перебування і сили противника (з цією метою постійно розсилали з табору у різні напрями розвідників), так і утаємниченню власних переміщень. За даними Д. Яворницького, «просуваючись дуже повільно, вони йшли переважно вночі, вдень же зупинялися у глибоких балках, великих байраках і дрібних чагарниках. У дорозі вони вдавалися до самих рішучих заходів обачності: не розпалювали вогнів, не курили люльок, не дозволяли їржати коням, зав'язували їм морди платками, мотузками чи ремінцями, намагалися розмовляти між собою стримано, впівголоса чи навіть зовсім пошепки, для орієнтації у місцевості брали з собою так званий нюрнберзький квадрант, тобто різновид компасу»⁴.

Аналіз успішних чорноморських виправ у 1601–1604, 1606,

¹ Сергійчук В. І. Там же. — С. 51, 54.

² Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. — К., 1994. — С. 277–278; Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. — Львів, 1990. — С. 167; Сергійчук В. І. Там же. — С. 33–35.

³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.

⁴ Яворницький Д. І. Там же. — Т. 1. — С. 386.

1612–1617, 1620–1626 рр.¹ переконливо свідчить, що вони не проводилися наосліп, а старанно готувалися заздалегідь, з високопрофесійним знанням справи. При цьому першорядне значення надавалося з'ясуванню шляху до об'єкта походу, його географічного розташування, системи укріплень, чисельності й озброєності залоги тощо. А домогтися цього без копіткого систематичного збору відповідної інформації було просто неможливо. Найцінніші відомості про чорноморські укріплення, звісно, надходили з перших рук — утікачів та звільнених з турецької неволі, зокрема галерників. Джерела зафіксували кілька випадків (їх було, безперечно, значно більше), коли невольники-веслярі самі піднімали на турецьких кораблях заколот, захоплювали їх і повертались в Україну. Так, одне з найбільших сталося восени 1627 р. на флагманській галері адмірала Касим-бека у порту Метеліно (о. Лесбос). Очолив бунт подолянин, уродженець м. Бар М. Якимовський. Перебивши охорону, бранці дісталися півдня Італії, звідти через Рим — до Кракова і влітку наступного року ступили на рідну землю².

За словами В. Сергійчука, кожен черговий похід «збагачував знання про море, про турецькі порти, про найнебезпечніші

¹ Аликберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII века / М. А. Аликберли. Саратов, 1961. — С. 145–165; Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. М. Апанович. — К., 1993. — С. 16–18; Мыцк Ю. А. Новые данные о Черноморских походах запорожского козачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI — первой половине XVII в. (на материалах архивохранилищ ПНР) / Ю. А. Мыцк // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Межвуз. сб. ст. — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 126–137; Наливайко Д. Там же. — С. 105–115; Панашенко В. В. Чорноморські походи запорізьких козаків у прешій половині XVII ст. / В. В. Панашенко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15. — С. 35–39; Сергійчук В. І. Там же. — С. 82–92; Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ, 1991. — С. 28–33.

² Мицк Ю. А. Повстання слов'янських невольників-веслярів на турецьких галерах у XVII ст. / Ю. А. Мицк // Україна і Польща в період феодалізму. 36. наук. пр. — К., 1990. — С. 106–109.

курси і небезпечні місця. Накопичувалися знання про морські та теренові умови на турецьких узбережжях, про силу противника та його слабкі сторони»¹. Чимало інформації козаки одержували від захоплених «язиків» і полонених вояків. Цілком вірогідно, що значну її частину здобували розвідники, котрим вдавалося проникнути у приморські міста-фортеці Кримського ханства. Підставою для подібного міркування може служити зміст листа великого коронного гетьмана С. Конєцпольського від 13 серпня 1643 р. гнєзєньського архієпископа, в якому повідомлялося, що з Запорожжя вже двічі козаки присилали до нього гінців, сповіщаючи, що в Криму готуються до війни проти Речі Посполитої; він же наказав їм «послати шпигунів і ловити язиків»².

Ця постійна протидія загрозі з Півдня сприяла вдосконаленню форм і методів розвідувальної діяльності, накопиченню надзвичайно цінного досвіду. Відомо, що ним прагнуло скористатися і польське командування, коли справа доходила до конфліктів Речі Посполитої з Кримом чи Портою. Особливо незамінними виявлялися козаки як провідники, зв'язківці, розвідники. Наприклад, коли десятитисячна польська армія у другій половині вересня 1620 р. потрапила у катастрофічне становище під Цецорою, коронний гетьман С. Жолкевський направляв саме козаків із завданням пробратися через ворожі позиції і пронести листи до короля з проханням надіслати допомогу³.

Важливою віхою у формуванні козацького стану, розвитку національно-політичної самосвідомості українського народу, воєнного мистецтва його армії стала Хотинська війна 1621 р. Серйозно збагатила вона й форми діяльності розвідки, в чому, до речі, неабияку роль відіграв запорозький гетьман Я. Неродович-Бородавка. Привертає до себе увагу його діяльність у справі формування українського війська весною 1621 р. З цією метою він уперше в історії козацтва вдався до масового розсилання

¹ Сергійчук В. І. Там же. — С. 77.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 240/11. — Арк. 227.

³ Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski. Ok. 1592–1646 / L. Podhorodecki. — War., 1978. — S. 88.

по містах і селах Київського й Брацлавського воєводств емісарів із закликами вливатися до складу козацьких полків для боротьби з «ворогами Св(ятого) Хреста». У джерелах знаходимо згадку, що у 1620 р. (ймовірніше, у 1621 р.) вони «по українських містах» «вербували козаків» зверненнями такого змісту: «Хто хоче за християнську віру бути посадженим на палю, четвертованим, колесованим, стятим і у муках загинути за Хрест Св(ятої) віри, хто цієї смерті не боїться, нехай іде з нами! Отут Бог і Пречиста мати, не слід смерті боятися¹.

Цей захід приніс блискучий результат: селяни і міщани масово вливалися до козацьких лав. Цікаве визнання з цього приводу очевидця ксьондза Оборницького: «Охорони, Боже, тутешніх католиків, малочислених і плохих! Нема куди тікати: всі нас облишили. Міста, волості спустошені козаками. Людей нема: що живо тільки, пішло в козацтво»². На середину червня чисельність українського війська, котре зібралось на раду у Сухій Діброві, становила понад 40 тис. чудово озброєних вояків. «Якби і польське військо було так добре озброєне, — відзначав у щоденнику польський офіцер Я. Собеський, — то могло б помірятися з найсильнішою у світі піхотою»³. Виступаючи на раді, Я. Бородавка підкреслив: «Перед військом запорозьким тремтить земля польська, турецька і весь (ворожий) світ»⁴.

Крім того, козацький гетьман уперше в історії українського війська вдався до тактики використання численних розвідувальних загонів не лише з метою збору інформації, а й для нав'язування турецько-татарським роз'їздам боїв. Вона застосовувалася, по-перше, для того, щоб дезорієнтувати турецько-татарське командування щодо місця своїх головних сил; по-друге,

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Т. 1. — Арк. 40.

² Цит. за: Грушевський М. Історія української козащини / М. Грушевський // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 204.

³ Собеский Я. История Хотинского похода 1621 г. / Я. Собеский // Мемуары... Вып. 2. — С. 91.

⁴ Цит. за: Грушевський М. Історія української козащини / М. Грушевський // Вітчизна. — 1989. — № 11. — С. 204.

— змусити ворога рухатися спустошеною територією; по-третє, — загальмувати рух противника й забезпечити вчасне з'єднання українсько-польсько-литовських армій. Дослідники П. Жукович і Н. Рашба встановили, що похід українських полків до Хотина через терени Молдавії — це не наслідок свавілля Я. Бородавки; він відбувався в узгодженні з планами короля і командування військових сил Речі Посполитої¹. Раптова поява українських військ у першій половині серпня у Молдавії викликала тут масову паніку. За даними щоденника Псевдо-Любомирського, «всі волохи від Дністра й Пруту повтікали за Сучаву аж у Семигородські гори»².

Майже одночасно у кількох місцях почалися бої українських розвідувальних підрозділів (окремі з яких дійшли до Ясс і Сучави) з татарами і турками. Так, один із них затримав рух кримського війська, і після кровопролитного бою хан запросив допомоги в султана, котрий направив йому з підрозділами і 25 гарматами Ногай-пашу, Інбалсалія, Хасан-пашу і айдинського бея. Завчасно дізнавшись про їх наближення, козаки зуміли без особливих втрат відійти до головного обозу. Невмирущою славою вкрила себе чата (чисельністю від 260 до 460 осіб), яка зайняла позиції біля переправи через Прут. Менша її частина засіла у печері з одного боку ріки, а більша окопалася у лісі на іншому березі. Оскільки татари нічого не могли з ним вдіяти, то їм на допомогу з усім військом вирушив сам Осман II. Ті, котрі перебували у печері, зустріли турків сильним вогнем із самопалів. Аби не гаяти часу, султан наказав викурити їх з печери димом. Біля неї розпалили вогнище, і незабаром українці мушили виходити під кулі й шаблі яничар.

¹ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.) / П. Жукович. — СПб., 1906. — Вып. 3. — С. 169–174; Османская империя в первой четверти XVII века. СБ док. и мат. М., 1984. — С. 33–34; Podhorodecki L. Wojna Chocimska 1621 roku / L. Podhorodecki, N. Raszba. — Kraków, 1979. — S. 126–129.

² Pauli Z. Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej 1621 r. / Z. Pauli. — Kr., 1859. — S. 72.

Інакше розвивалися події на протилежному березі Пруту. Щоб вибити козаків із зайнятих позицій, Хаджекі-паша майже цілий день вів по них сильний гарматний вогонь, але марно. Тоді султан кинув у бій піхоту — яничарські підрозділи, а сам сів біля намету на пагорбі чекати на звістку про перемогу й нагородження тих, хто «повертався з головами невірних». Але українці стояли на смерть і відбилися. Тоді Осман II кинув проти них яничар сілістрійського бейлербея Кіор Хусейна-паші, але і він нічого не домігся. Пізньої ночі, після заходу місяця, українці вирішили прориватися з оточення, розділившись на два загони. Коли турки почали їх наздоганяти, відступаючи з'єдналися й билися, допоки майже всі не полягли. Яничарам вдалося захопити лише 30 (швидше за все, поранених) вояків, котрих, уражений їхнім мужнім опором і розлючений великими втратами (загинуло кілька тисяч турків), султан наказав потягти на шматки перед своїм наметом. Не без підстав німецький хроніст Каспар Генде порівняв подвиг козаків зі звитягою спартанців біля Фермопіл¹. 30 серпня авангард української армії на чолі з полковником М. Дорошенком прибув під Хотин, а через день з'явилися тут її основні сили. 2 вересня сюди підійшли турецько-татарські війська. Має рацію Н. Рашба, стверджуючи, що доба затримки основних османських сил на берегах Пруту дозволила українській армії прорватися до Хотина на день раніше за ворога².

Бої під Хотином у вересні показали вміння українського командування (тепер на чолі війська уже стояв гетьман П. Сагайдачний) організовувати й проводити раптові нічні напади, що свідчить про наявність добре налагодженої розвідувальної діяльності. Одночасно вони сприяли одержанню цінних відомостей про сили ворога, порядок розташування його підрозділів. Особливо ефективними виявилися нічні рейди 17, 18,

¹ Sekowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich / J.Sekowski. — War., 1824. — T. L. — S. 154–157; Podhorodecki L. Op. cit. / L. Podhorodecki, N. Raszba. — S. 128–131.

² Османская империя... — С. 35.

19, 22 і 24 вересня¹. Сучасники звернули увагу й на сувору дисципліну в українському обозі, що сприяло збереженню військових таємниць. За визнанням Ш. Старовольського, секретаря командувача польсько-литовсько-українських військ К. Ходкевича, хоча козаки «з сіл і містечок наших зібрані і не мають жодної освіти, тим не менш у своїх обозах мають дисципліну стародавніх римлян, а військовою мужністю і знанням військової справи не поступляться жодній нації у світі»².

Досвід, здобутий у боротьбі з турецько-татарськими військами, зокрема організації нічних рейдів, успішно використовувався українцями і надалі. Мало кому відомо, що саме подвиг невеликого козацького розвідувального загону (чисельністю до 20 осіб) врятував восени 1633 р. населення Подільського Подністров'я від спустошення 25-тисячним турецько-татарським військом Абази-паші. Події розвивалися таким чином. Зазнавши невдачі в бою під Кам'янець-Подільським з польським військом С. Конєцпольського (у складі якого перебувало 1250 запорожців), Абаза-паша подався 22 жовтня у напрямку Студениці, де зачинилося кілька сотень козаків і міщан. Їх атакували підрозділи Іпшір Мустафи і Сулеймана-аги. Протягом трьох діб містечко відчайдушно захищалося, але не змогло вистояти. Зруйнувавши його, турки рушили далі, маючи на меті пограбувати Подністров'я й набрати ясиру. У цей час С. Конєцпольський розпустив чутку про наближення 15 тис. козаків. Абаза-паша не повірив би їй, якби згадуваний козацький розвідувальний загін не проник уночі до турецького обозу і, захопивши «язика», не відкрив вогонь із самопалів, збуривши серед турків страшенну паніку. Скориставшись нею, українці успішно повернулися до свого обозу. Злякавшись можливого зіткнення з основними силами козацького

¹ «Каменецкая хроника» // Османская империя... — С. 60–64; Алекберли М. А. Хотинская война / М. А. Алекберли. — Черновцы, 1957. — С. 85–102; Podhorodecki L. Op. cit / L. Podhorodecki, N. Raszba. — S. 185–235; Tretiak J. Historia wojny Chocimskiej (1621) / J. Tretiak. — Kr., 1921. — S. 144–188.

² Цит. за: Podhorodecki L. Op. Cit / L. Podhorodecki, N. Raszba. — S. 135.

війська (якого насправді не було), Абаза поспішно повернув до Могильова і в його околицях переправився через Дністер до Молдавії¹.

Велику майстерність демонстрували українські розвідники під час війни Речі Посполитої з Московією у 1632–1634 рр. (окремі козацькі полки взяли у ній участь у складі польської армії). Секретар литовського гетьмана К. Радзивілла Я. Москвозловський у щоденнику занотував цікавий епізод захоплення 27 вересня 1633 р. українцем «язика»: «Непомітно перепливши річку... лежав у воді, біля берега, і коли підійшов до води один московитянин, — схопив його за волосся, втяг у воду і так з ним переплив назад». Характеризуючи загартованість козацьких вояків, він відзначав: «Шкіра на їхньому тілі, як кора на дереві, презирство до життя повне...»².

Досвід організації розвідувальної діяльності Війська Запорозького збагачувався і в його боротьбі з Річчю Посполитою. Окремі свідчення джерел дозволяють припустити, що з-поміж жовнірів коронного війська були такі, котрі служили інтересам козацької України, передаючи важливу інформацію про наміри польського командування. Такий випадок мав, приміром, місце під час воєнної кампанії 1625 р., коли обмануті у своїх сподіваннях козаки, очолювані гетьманом М. Жмайлом, знову взяли за зброю. Наприкінці жовтня майже 20 тис. українців стали табором біля гирла р. Цибульник неподалік м. Крилів. Сюди ж підійшла 20-тисячна польська армія при 30 гарматах під проводом С. Конєцпольського. 29 жовтня вона атакувала український табір. Кровопротитна битва тривала увесь день і лише надвечір, зазнавши серйозних втрат, польські підрозділи відступили. Наступного дня польське командування розпочало підготовку генерального наступу. І в цей час гайдук Сивницький зумів вислизнути з польського табору й повідомити М. Жмайла про ворожий намір. Ураховуючи слабкі сторони обраного для табору

¹ Podhorodecki L. Op. Cit / L. Podhorodecki. — S. 297–298.

² Цит. за: Василик А. Українська розвідка / А. Василик // Поріг. — 1993. — № 1. — С. 31.

місця, козацька рада вирішила відступити. Козацький гетьман спромігся непомітно для поляків увечері зняти армію з позицій і ранком розташувати її у «міцному місці, в густому лісі, між болотами і дніпровськими озерами» в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера¹. Отже, завдяки вчасно одержаній від розвідника інформації вдалося уникнути серйозної небезпеки і зайняти надзвичайно вигідну позицію, що врешті-решт дозволило вистояти й домогтися укладення компромісного договору.

У 30-х рр. суперечності між козацькою Україною і Польшею досягли небаченої гостроти, про що свідчать повстання у 1630, 1635, 1637–1638 рр. Ця героїчна боротьба за козацькі вільності й права «руського народу» сприяла збагаченню як військового мистецтва в цілому, так і розвідки зокрема. Насамперед слід констатувати вперше зафіксоване у джерелах широке використання керівниками повстань 1630 і 1637–1638 рр. емісарів, котрі розсилалися у різні райони з універсалами-закликами до селян і міщан підніматися на боротьбу. Так, С. Конєцпольський в одному з листів весною 1630 р. зазначав: «Видало відразу ж свавільство універсали, що йдеться про віру і всякий, хто був коли-небудь козаком і хоче ним залишитися, повинен приєднуватися до війська, обіцяючи всі вільності давні...»². За даними інших джерел, козацький гетьман Т. Федорович закликав братися до зброї, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів людських рятували»³. Завдяки цьому заходіві чисельність українського війська швидко зростала («почалися купити зевсюд») і на середину травня вже сягала кількох десятків тисяч вояків⁴.

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 475/11. — Арк. 89–99, 125; Podhorodecki L. Op. Cit / L. Podhorodecki. — S. 137–140.

² Цит. за: Жукович П. Указ. соч. / П. Жукович. — СПб., 1912. Вып. 6. — С. 69.

³ Цит. за: Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. / В. О. Щербак. — К., 1989. — С. 31.

⁴ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. — К., 1971. — Вип. 2. — С. 106; Жукович П. Указ. соч. / Жукович П. Указ. соч. / Жукович. — Вып. 6. — С. 69.

Коли спалахнуло повстання у 1637 р., один з його керівників полковник К. Скидан неодноразово розсилав емісарів зі своїми універсалами до мешканців козацької України. Так, 11 жовтня він звернувся до мешканців Снетина, Сенчі, Лохвиці, Глинська, Ромен та інших міст і містечок із закликом братися до зброї проти «ляхів» — «ворогів християнського руського народу, нашої давньої грецької віри» й збиратися до його табору¹. 27 листопада він надіслав універсали до «козаків і черні» Корсуня і Стеблїва, переконуючи їх у необхідності вчинити опір ворогу, котрий наступає². Як наголошував 10 грудня брацлавський воєвода, «універсали Скидана по містечках, містах і селах один за одним літають, щоб удень і вночі, кінні й піші всі згромаджувалися і до нього прибували»³. З універсалами подібного змісту звертався до населення і гетьман П. Бут (Павлюк). В одному з них, від 15 грудня, він закликав негайно прибувати до військового табору: «Хто хоче називатися нашим товаришем, тепер же візьміться за віру християнську і золоті вольності наші, на які кров'ю заслужили... (Поляки) церкви спустошили, дітей, жінок по селах витяли»⁴.

Ще більшого розмаху підготовча робота проводилася штабом українських повстанців (гетьманом Я. Острянином, полковниками К. Скиданом, Д. Гунею та іншими) весною 1638 р. Як видно з універсалу Я. Острянина (березень), у них подавалася інструкція готувати повстання таємно: читати листи під присягою «між людьми своїми добрими»⁵. Польний гетьман М. Потоцький у листі від 17 червня до С. Конєцпольського зауважував, що посланці були розіслані по містах і селах «всієї України»,

¹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (далі — НБУ). ІР — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 327.

² Там же. — Арк. 350.

³ Там же. — Арк. 372.

⁴ Цит. за: Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego / Z. Wójcik. — Kr., 1989. — Т. 1–2. — S. 57.

⁵ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / С. Величко. — К., 1864. — Т. 4. — С. 139–142; Щербак В. О. Там же. — С. 72.

щоб збиралися до них і «панів своїх, ляхів били»¹. Вперше в історії національно-визвольної боротьби кінця XVI — першої половини XVII ст. знаходимо у джерелах свідчення, що повстання готувалося не лише у межах традиційно козацького регіону, а, що особливо важливо, — на терені майже усіх етнічних українських земель. За визнанням ксьондза С. Окозького, котрий перебував у цей час у польському війську, емісарів направили на Волинь, Поділля та Покуття, «спонукаючи до війни народ і шляхту грецького (православного — *Авт.*) віросповідання»². І, що характерно, дуже часто розвідниками, які пробиралися з універсалами-закликами в різні куточки України, ставали священики, ченці й навіть черниці³. Не виключаємо, що до виконання цієї важливої, але вкрай небезпечної місії залучалися жебраки, кобзарі та бандуристи⁴.

Вдалося виявити також кілька джерел, які засвідчують назагал успішну діяльність українських розвідників щодо одержання інформації про становище польського війська, плани його командування тощо. Так, уже згадуваний С. Окозький у щоденнику занотував той факт, що восени 1637 р. козаки знали про все, що робиться у польському війську⁵. Анонімний автор донесення з України (2 грудня 1637 р.) констатував: «через шпигунів» керівництво повстанців довідалося про чисельність жовнірів⁶. Відомо також, що під час Кумейківської битви 16 грудня 1637 р. українські розвідники запалили у тилу ворога солому у Кумейках, аби за допомогою диму ускладнити його дії⁷. І все ж доводиться констатувати, що Павлюк припустився грубої помилки, коли, або недооцінивши роль розвідки у виявленні

¹ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 460.

² Дневник Симеона Окозького // Мемуары... — Вып. 2. — С. 218–219.

³ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 219.

⁴ Марченко М. І. Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. / М. І. Марченко. — К., 1961. — С. 191; Щербак В. О. Там же. — С. 72.

⁵ Дневник Симеона Окозького... — Вып. 2. — С. 195.

⁶ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 361.

⁷ Там же. — Арк. 377; Дневник Симеона Окозького... — Вып. 2. — С. 198–199.

якісного складу й місця розташування противника, або проігнорувавши її дані, вирішив атакувати (маючи 10 тис. вояків проти 15 тис. жовнірів¹) ворожі позиції, які попереду надійно прикривалися «непролазними болотами»². Українці билися з винятковим завзяттям і зневагою до смерті. За визнанням М. Потоцького (командував польською армією), «було таким упертим і затятим те хлопство, що не лише жоден з них не хотів запросити миру, а, навпаки, лише кричали, щоб один на одному померти... котрим не вистачало стрільби і зброї, били жовнірів голоблями»³. Та попри це, завдяки значній перевазі, особливо в кінноті, кращому військовому вишколу, через прорахунки Павлюка польська армія перемогла, хоча з її боку, за свідченням С. Окоцького, було «пролито занадто багато шляхетської крові»⁴.

Отже, в умовах становлення зародків інституцій національної держави кінця XVI — першої половини XVII ст. відбувалося й формування підвалин української розвідки, діяльність якої спрямовувалася на захист військово-політичних інтересів Війська Запорозького, а відтак і козацької України.

2.2. Утворення Української держави. Організація розвідки й контррозвідки: об'єкти, цілі, форми й методи (В. А. Смолій, В. С. Степанков)

Дослідженнями науковців з'ясовано комплекс причин Національної революції 1648–1676 рр. У зв'язку з цим звернімо увагу лише на два моменти. По-перше, політика уряду Речі Посполитої (по суті — Польської імперії) щодо України на середину XVII ст. призвела до втрати українським суспільством

¹ Щербак В. О. Там же. — С. 64.

² Дневник Симеона Окоцького... — Вып. 2. — С. 198.

³ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13402. — Арк. 377.

⁴ Дневник Симеона Окоцького... — С. 203; Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. / І. О. Іванцов. — К., 2002. — С. 150–153; Jawęda M. Powstanie kozackse 1637 / M. Jawęda. — Zabrze, 2007. — S. 150–185.

своєї еліти, усунення українських міщан з провідної ролі у житті найбільших міст і торгівлі, розколу духовенства, гальмування розвитку мови, культури, національної самосвідомості. По-друге, у сфері економічних відносин прийшли у непримиренну суперечність козацький спосіб господарювання (домінувало у козацькому регіоні) з фільварково-панщинним, який протягом першої половини XVII ст. стрімко поширювався із західних регіонів України у південні та східні¹.

Революція спалахнула на початку 1648 р. із захопленням повстанцями Запорозької Січі та проголошенням Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. До кінця травня провідну роль у процесі державотворення відіграло Запорозжя, де виник невеликий визвольний район, почалося формування національної армії й було висунуто програму автономії для козацької України². Протягом літа — осені 1648 р. надзвичайно інтенсивно йшов процес руйнування польських і становлення українських державних атрибутів та інституцій: центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, адміністративно-територіального устрою, армії, нової соціальної структури. До кінця року вже існувала республіканська за формою правління й унітарна за устроєм Українська держава³.

¹ Брехуненко В. Там же. — С. 36–56; Гурбик А. О. Економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1647) / А. О. Гурбик // Економічна історія України. — К., 2011. — Т. 1. — С. 375–407; Сидоренко О. Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави / О. Ф. Сидоренко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 150–155; Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. — К., 2009. — С. 64–77.

² Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. — К., 1993. — С. 73–75, 91; Вони ж. Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва. Т. 1. — С. 228–238.

³ Смолій В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. Смолій, В. Степанков. — К., 2008. — С. 20, 22–23, 33–34, 44.

Одночасно відбувалося формування ядра державної еліти. На жаль, цей процес відставав від темпів державотворення, що негативно позначилося на політичних наслідках кампанії 1648 р. У цьому контексті не можна не згадати політику Б. Хмельницького упродовж травня–серпня, спрямовану на розширення соціального складу еліти за рахунок залучення до її лав панства, яка зазнала повної невдачі. Лише з грудня намагання гетьмана стала підтримувати верхівка православного духовенства, а митрополит С. Косов почав виступати одним із репрезентантів нової держави¹. За таких обставин еліта формувалася здебільшого з козацтва й шляхти, котра взяла участь у революції. Залежно від підходу до розв’язання питань державного будівництва, внутрішньої та зовнішньої політики у її середовищі склалися радикальне, національно-патріотичне й помірковане угруповання.

Очоливши боротьбу народних мас, Б. Хмельницький та його соратники спочатку не ставили за мету домагатися незалежності для України, а висунули у травні 1648 р. ідею створення автономної козацької держави у складі Речі Посполитої, що викликало серед польської й української шляхти чутки про задуми гетьмана «титулюватися Руським князем» й «заснувати Руську монархію»². Тому відомий дослідник В. Липинський мав усі підстави назвати цю політику козацьким автономізмом³. Залишаючись у полоні цих ідей, українська еліта припустилася найбільшої політичної помилки у середині XVII ст. — замість укріпитися на західних кордонах (як це радили полковники

¹ Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні та Хмельниччині й Переяславська Угода 1654 року / О. Оглоблин // Український історик. — 1965. — № 1–2. с. 5–13. — № 3–4. — С. 11–16.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 57, 61–61 ; Бібліотека Польської Академії Наук (далі — ПАН) (Краків). ВР. — № 1062. — Арк. 261 : Національна бібліотека (далі — НБ) (Варшава). — МФ № 41744; Бібліотека Чарторийських (далі — БЧ) (Краків). ВР, — № 142, — Арк. 169 : НБ. — МФ № 6713; № 143. — Арк. 610, 744, 752–753 : НБ. — МФ № 6691.

³ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. — Відень, 1920. — С. 20–22.

М. Кривоніс і П. Головацький) 21 листопада 1648 р. під Замостям уклала перемир'я з Польщею, що передбачало визнання верховної влади короля і повернення армії на територію козацької України¹.

Повертаючись до Києва, Б. Хмельницький почав усвідомлювати згубність цього рішення і залишає під своєю владою територію Брацлавського, східних частин Волинського й Подільського та Чернігівського воєводств. Переосмислення результатів і уроків боротьби дозволило йому протягом першої половини 1649 р. чітко сформулювати національну державну ідею — створення незалежної держави в етнічних межах України. У чому полягали її основні положення? По-перше, розвиваючи міркування І. Борецького, П. Беринди, З. Копистенського, він обґрунтував ідею національної самобутності українського народу та його права на створення держави на терені «всієї Русі і України». По-друге, проголошувалась непідлеглість утвореної держави владі польського короля, обґрунтовуючи її незалежність від Речі Посполитої. По-третє, засвідчувалося право спадкоємності Української держави на території княжої Русі українським населенням, котре перебувало у складі Речі Посполитої².

Розгортання національно-визвольної боротьби тісно перепліталось з соціальною боротьбою. Генератором соціальної активності селянських мас виступав козацький ідеал, тому «покозачення» набуло загальноукраїнського характеру. На кінець липня 1648 р. цей рух вийшов за межі типового повстання.

¹ Смолій В. А. Державна ідея за козацької доби / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва. — К., 2006. — Т. 1. — С. 241–242; Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України / В. С. Степанков. — УІЖ. — 1991. — № 9. — С. 121–122 ; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 — серпень 1649 рр.) / Я. Федорук. — Львів, 1993. — С. 32–42.

² ВУР. — Т. 2. — С. 116–118, 152, 154 ; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.

Вперше в історії соціальна боротьба охопила більшість території України (а до листопада — решту районів) й супроводжувалася масовим винищенням панів й орендарів незалежно від їх національності й віросповідання. Попри виразно окреслені грабійницький і розбійницький аспекти боротьби, її жорстокість, що часто сягала крайніх меж, усе ж основний її зміст полягав не в цьому, а в ліквідації існуючої системи соціально-економічних відносин, виборенні особистої свободи, права власності на землю й угіддя. У зв'язку з цим є підстави вважати, що у липні-серпні боротьба переросла у Селянську війну, яка відіграла важливу роль у становленні нової соціально-економічної моделі молодій державі¹.

Однією з особливостей формування держави стала винятково важлива роль зовнішньополітичного чинника. Для успішної протидії одній з наймогутніших країн Європи уряду Б. Хмельницького належало, по-перше, нейтралізувати діяльність польської дипломатії, спрямовану на створення антиукраїнської коаліції, і, по-друге, знайти союзників. Тому з перших місяців революції гетьман приділяв особливо велику увагу зміцненню міжнародного становища козацької України. Було укладено військово-політичний союз з Кримським ханством, вживалися заходи до налагодження дружніх взаємин з Московією, Трансильванією, Османською імперією, Молдавією, Валахією та іншими країнами.

Зважаючи на складність геополітичної ситуації, Б. Хмельницький з кінця 1648 р. почав проробляти проект можливого прийняття московської чи турецької протекції. І це не випадково. Аналіз міжнародних відносин дає підстави стверджувати, що виникнення незалежної Української держави могло призвести не лише до серйозної зміни співвідношення сил у Східній і Південно-Східній Європі, а й до порушення зафіксованої

¹ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654) / В. С. Степанков. — Львів, 1991. — С. 24–25, 29–41; Його ж. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2005. — Вип. 5. — С. 266–272.

Вестфальським договором системи міжнародних відносин, що утворилася в Європі внаслідок Тридцятирічної війни. І як не парадоксально, найбільшим противником (за винятком Речі Посполитої) незалежності України був її союзник — Кримське ханство. Його уряд усвідомлював, що поява на північних кордонах сильної держави означатиме крах традиційної зовнішньої політики ханства і покладе край найбільшому джерелу поживи — грабунку українських земель і торгівлі захопленими бранцями. Виходячи з цього, хан Іслам-Гірей вирішив вести курс на збереження «рівноваги сил» у боротьбі України з Річчю Посполитою¹.

Зрозуміло, що через відсутність інших союзників ця позиція Криму таїла смертельну небезпеку для справи виборення Україною незалежності, свідченням чого стали політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії українсько-татарської армії влітку 1649 р. Рятуючи Річ Посполиту від воєнної катастрофи, хан розпочав переговори з королем й уклав наступально-оборонний союз, надзвичайно вигідний для Криму. Потрапивши у критичну ситуацію, гетьман мусив 18 серпня піти на підписання Зборівського договору, який передбачав автономію для козацької України лише у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, обмеження козацького реєстру 40 тис. осіб, повернення шляхти до маєтків і виконання на їх користь селянами і міщанами повинностей.

Ця серйозна політична невдача українського уряду поставила його перед розв'язанням украй складних проблем внутрішньої та зовнішньої політики, з-поміж яких на чільне місце висувалося запобігання вибуху громадянської війни. Сотні тисяч селян і міщан прагнули зберегти здобуту волю й не допустити владарювання над собою «дідичних панів». Протягом 1650 р. масові антифеодальні виступи відбувалися на Брацлавщині, Чернігів-

¹ Феденко П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького / П. Феденко // Культура і життя. — 1990. — 12 серпня; Смолій В. А. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Нариси з історії дипломатичної України. — К., 2001. — С. 117–119.

щині, Ніжинщині. Брацлавський полковник Д. Нечай підтримував боротьбу селян і міщан проти відновлення польсько-шляхетських порядків у прикордонних районах Подільського воєводства, сприяв переселенню мешканців західного регіону України на терени Брацлавщини. За визнанням одного з панів, «хлопи від Львова, Стрия, Устя таборами ідуть між Прутом і Дністром через Молдавську землю до Могильова, в Україну... ідуть щодня... Не думають хлопи біля Бара, а тим паче за Баром і в Подністров'ї нам жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у них залишатися»¹.

За таких обставин Б. Хмельницький проводив виважену соціально-економічну політику. З одного боку, він видавав «захисні» універсали шляхті, наказував органам влади «жорстоко страчувати» усіх «свавільників», а з іншого, — рішуче протидіяв відновленню магнатського землеволодіння; намагався не втручатися у взаємини панів з їх підданими, але при цьому й не допустити відновлення найжорсткіших форм визиску останніх; не вдавався до масових репресій проти повстанців, уникав загострення стосунків з радикальним угрупованням старшини. Ця гнучкість дозволила йому успішно провести державний корабель між небезпечними соціальними рифами й уникнути громадянської війни².

Важливе місце у політиці уряду посідали питання зміцнення державних інституцій. Особливої уваги потребувала реорганізація територіально-адміністративного устрою, зумовлена необхідністю скорочення кількості полків. На початок 1650 р. ця

¹ БЧ. ВР. — № 142. — Арк. 58 ; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 285–286.

² Степанков В. С. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648–1654) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. С. Степанков. — Днепропетровск, 1980. — С. 18–20 ; Його ж. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) / Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15. — С. 46–47 ; Його ж. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні. — Зб. наук. пр. — К., 1990, — С. 55–59.

складна проблема була успішно розв'язана. Сформовані 16 полків і в наступні десятиріччя становили територіальне ядро Української держави¹. Ця невелика за площею (180–200 тис. кв. км) і населенням (1,4–1,6 млн осіб) держава межувала з сильними й агресивними сусідами, не маючи природних захисних бар'єрів і виходу до моря. Все це робило її геополітичне становище вкрай уразливим для нападу зовні й приховувало небезпеку економічної блокади².

Упродовж другої половини 1649 р. і 1650 р. у цілому завершився процес творення головних інституцій Української держави, що було «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення»³. Старшинська рада перетворилася в головний орган влади. Державний апарат очолив гетьман, авторитет якого неухильно зростав у мешканців козацької України. «Війни жодної зі своїми не мав і мати не буде, — повідомляв у кінці 1649 р. ротмістр С. Чарнецький, — бо всі (його) шанують як Бога; у воєводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському і Сіверському так управляє, як і в Чигирині»⁴.

Керівні військово-адміністративні посади займала генеральна старшина; на території полків — полкова старшина. Замість станово-шляхетської системи земських, гродських і підкоморських судів виросла мережа козацьких судів. Місце ліквідованого доменіального (окрім монастирського) судочинства зайняли сільські суди. Незмінним залишилося тільки міське судочинство.

¹ Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: територіальні межі та населення / О. І. Гуржій // Історичні зошити. — К., 1993. — № 9. — С. 12–24; Крип'якевич І. П. Студії над державою Богдана Хмельницького / І. П. Крип'якевич // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 136–141; Його ж. Богдан Хмельницький. — С. 230–231, 239.

² Крип'якевич І. П. Там же. — Т. 151. — С. 136; Сергійчук В. І. Там же. — С. 36; Терлецький О. Історія Української держави / О. Терлецький. — Львів, 1924. — Т. 2. — С. 36.

³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.

⁴ Архів Головної актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 553. — Від. 11. — Кн. 18. — Арк. 44.

Налагоджується функціонування фіскальних органів. Таким чином, усю повноту влади мав не польський, а український уряд.

Вдалося домогтися зміцнення міжнародного становища Української держави, зростання її ролі як суб'єкта відносин у Східній і Південно-Східній Європі. І все ж подолати негативні наслідки кримсько-польського договору 1649 р. українському урядові було не до снаги. Домагаючись утворення антимосковської коаліції, Крим хотів уникнути участі у воєнних діях між Річчю Посполитою й Україною на боці останньої. Тому, коли у другій половині лютого 1651 р. польське військо вторгнулося у Брацлавщину, Іслам-Гірей під різними приводами зволікав з надісланням допомоги. Сам же він на чолі основних сил виступив на з'єднання з гетьманом лише в середині травня. Ця вичікувальна тактика володаря Криму та його протидія проведенню самостійних операцій Б. Хмельницьким позбавили останнього ініціативи й прирекли на пасивність (100–110 тисяч українських вояків тупцювали в районі Тернополя-Збаража) й дозволили королю завершити мобілізацію величезної армії (близько 200 тис. жовнірів і озброєної челяді) та привести її під Берестечко¹. Аналіз джерел дає змогу стверджувати, що залишення Іслам-Гіреєм 30 червня українського війська у бою під Берестечком трапилося не через безвихідь, а в результаті перемовин хана з Яном Казиміром (які, до речі, можливо, велися навіть вранці того трагічного для України дня²), тобто стало закономірним наслідком реалізації політичних планів Криму.

Берестечкова катастрофа поставила козацьку Україну у надзвичайно складну ситуацію і змусила Б. Хмельницького піти на підписання 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору, який звів нанівець її політичну автономію й передбачав відновлення старої соціально-економічної системи. Внаслідок цього різко загострилася внутрішньополітична ситуація, виникла

¹ Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів, 1991. — С. 66–104; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 240–260.

² Бібліотека ПАН (Краків). — ВР. — № 2253. — Арк. 77–78: БН. — МФ № 31187.

загроза громадянської війни (за словами гетьмана, «Русі з Руссю»)¹. Вчасно зрозумівши цю небезпеку, він скасував умови договору і на початку червня 1652 р. розгромив вороже військо під Батогом. Ця блискуча перемога сприяла швидкому відновленню діяльності державних інституцій та ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. Гетьман визнав також соціально-економічні завоювання Селянської війни, що засвідчило її успішне завершення. Витворена у територіальних межах Української держави модель соціально-економічного ладу відкрила сприятливі перспективи для розвитку продуктивних сил, культури, національно-політичної самосвідомості нації.

Відтоді вістря боротьби спрямовується на досягнення визнання незалежності України з боку інших держав. За словами польського агента ксьондза Щитницького, «задум є у Хмельницького абсолютно і незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра і далі аж до Московських кордонів...»² З кінця 1652 р. окреслився процес неухильного погіршення геополітичного становища козацької України, чому сприяли і прорахунки гетьмана у молдавській політиці. Влітку 1653 р. оформилася антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії та Трансильванії. Почали проявлятися й негативні наслідки руйнування економіки, що загрожувало паралізувати «військову боротьбу за незалежність Української держави»³. Все це (у більшу чи меншу міру) впливало на розвиток Жванецької кампанії (осінь — зима 1653 р.), яка завершилася укладенням 15 грудня кримсько-польської Кам'янецької угоди. Щодо України вона передбачала не відновлення чинності Зборівського договору (як це часто стверджується в історичній літературі), а лише надання відповідних прав і вільностей козацтву. Крим погодився на окупацію козацької України польським військом і повернення

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 252.

² БЧ. ВР. — № 146. — Арк. 241–243: БН. — МФ № 6706.

³ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Літературна Україна. — 1992. — 9 липня.

на її територію панів¹. Отже, військово-політичний союз з ханством став фатальним для збереження державної незалежності.

Різке погіршення внутрішньо- і зовнішньополітичного становища країни підштовхувало уряд Б. Хмельницького на пошук нових союзників. Особливого значення починає набувати українсько-московське зближення. І саме усвідомлення неможливості власними силами відстояти незалежність, домогтися возз'єднання українських земель у межах соборної держави змусило гетьмана та його соратників погодитися на складання присяги 18 січня 1654 р. московському цареві. Наступні переговори завершилися у березні — на початку квітня укладанням договору, який передбачав збереження за Українською державою витвореної в ході революції форми правління, політичного устрою та інституцій влади, території, суду й судочинства, армії, фінансової системи, територіально-адміністративного устрою, моделі соціально-економічних відносин, повної незалежності у проведенні внутрішньої політики. Її суверенітет частково обмежувався у сфері зовнішньополітичної діяльності, а також обов'язком виплачувати певну суму данини до московської скарбниці. За своїми формально-правовими ознаками договір нагадує швидше акт про встановлення між державами відносин номінального васалітету чи протекції (М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, А. Яковлів).

З цього часу основна увага українського уряду приділяється визволенню західного регіону та його возз'єднанню з козацькою Україною. Оскільки домогтися цього без подолання Речі Посполитої було неможливо, на чільне місце висуваються завдання розладнання антиукраїнської коаліції, запобігання зближенню Польщі з Кримом і Портою й координації дій української та московської армій. Однак міждержавні відносини, попри зусилля української дипломатії, розвивалися для України незадовільно.

¹ Бібліотека ПАН (Курнік). ВР. — № 353. — Арк. 20–26 : БН. — МФ № 2641; БЧ. ВР. — № 147. — Арк. 184–188, 295–297 : БН. — МФ № 6525; Ciesielski T. Kampania Żwanięcka 1653 r. / T. Ciesielski // Studia I materiały do historii wojskowości / — Białystok, 2004. — Т. XLI. — S. 40–59.

Провалилися спроби завадити укладанню кримсько-польського оборонно-наступального договору, котрий став реальністю влітку 1654 р. Не вдалося Б. Хмельницькому схилити московський уряд до перегляду своїх воєнних планів і вчасно надіслати на допомогу Україні військо для відбиття комбінованого наступу ворога із заходу та півдня¹.

Скориставшись пасивністю українсько-московського командування (очікуючи допомоги, гетьман втратив кілька місяців часу, сприятливого для проведення операцій), у листопаді перейшла у наступ польська армія. На початку січня 1655 р. вона об'єдналася з кримським військом і рушила до Умані. Сталася кровопролитна битва 29 січня — 1 лютого під Охматовим, яка не визначила переможця. Польсько-кримське військо відійшло до Брацлавщини, де коронний гетьман С. Потоцький дозволив союзникам як платню за надану допомогу брати ясир. До кінця березня край перетворився у страхітливу руїну. За сприяння польських жовнірів було зруйновано 270 міст і сіл, тисяча церков, убито щонайменше 10 тис. дітей і взято в неволю майже 200 тис. подолян. Як цинічно повідомляв чернігівський воєвода К. Тишкевич Б. Хмельницькому, «соте місце заледве цілим лишилося, людей і не запитуй — пішли у неволю і йдуть без ліку»². Такий жахливий фінал воєнної кампанії став важким ударом для гетьмана, розвіявши його сподівання на договір з Московією як дійовий інструмент протидії зовнішній експансії.

Весною 1655 р., проявивши дипломатичну мудрість, Б. Хмельницький спромігся розвалити антиукраїнську коаліцію, зробити кроки до замирення з Кримом та координації дій проти Речі Посполитої зі Швецією. Для нейтралізації кримсько-польського

¹ Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г. А. Санин. — М., 1987. — С. 74–130; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 368–397.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 737–739 ; БЧ. ВР. — № 148. — Арк. 17–22, 57–64, 71–81, 979–988 ; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15558. — Арк. 98.

союзу він погодився прийняти турецьку протекцію¹. Діждавшись московських полків, гетьман у липні вирушив у похід. Дізнавшись під стінами Кам'янця-Подільського про початок шведсько-польської війни, він негайно подався до Львова й узяв його в облогу. На початку жовтня до західних кордонів Галичини рушив корпус Д. Виговського і П. Потьомкіна, щоб поширити свою владу на весь західноукраїнський регіон. Здавалося, що плани гетьмана стосовно возз'єднання українських земель у межах національної держави стають реальністю. Проте зловісну роль (вкотре за час революції) відіграв зовнішньо-політичний чинник: шведський король, намагаючись не допустити зміцнення Української держави, поставив вимогу залишити західний регіон. Одночасно розпочав наступ хан Магомет-Гірей. За таких обставин Б. Хмельницький вирішив відступити. Дорогою українсько-московське військо під Заложцями (14–15 листопада) і Озерною (20–21 листопада) атакувала орда. Однак, зазнавши великих втрат, Магомет-Гірей пішов 22 листопада на договір, котрий передбачав нейтралітет Криму у війні України та Московії з Річчю Посполитою (поширена у польській історіографії оцінка Озернянського договору як капітуляції з боку України не витримує предметної критики)².

Наприкінці 1655 р. виник ще один згубний для реалізації української державної ідеї фактор: Росія, налякана успіхами шведів у Прибалтиці, вирішила піти на зближення з Річчю Посполитою і наприкінці травня 1656 р. оголосила війну Швеції. Для захисту інтересів України Б. Хмельницький направив на московсько-польські переговори до Вільно посольство, яке, втім, не було допущене до них. Це був перший тривожний симптом, котрий засвідчував появу у царату намірів позбавити Україну державної самостійності й перетворити її на частину «своїх

¹ АГАД. — Ф. 3. — Козацький відділ. — Картон № 42. — № 60. — Арк. 2; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425–15487. — Арк. 146–147.

² Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 25–37; БЧ. ВР. — № 148. — Арк. 847 : БН. — МФ № 6680 ; Санин Г. А. Указ, соч. / Г. А. Санин. — С. 109–113; Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії... / Ж.-Б. Шерер. — К., 1994, — С. 218.

споконвічних володінь, що нібито за часів ще Київської Русі знаходилась під владою російської корони (дім Мономаха)»¹. А укладений на початку листопада Віденський договір знехтував українські інтереси.

За таких обставин гетьман істотно скоригував зовнішньополітичний курс — розпочав пошук шляхів до створення коаліції зі Швецією і Трансільванією. При цьому він пильнував, щоб їх володарі зафіксували у текстах відповідних союзних договорів визнання західноукраїнського регіону невід'ємною частиною Української держави. Тому на початку 1657 р. українська сторона відхилила пропозицію шведського короля Карла X Густава укласти договір і вирішила, за словами шведського посла Г. Веллінга, «не вступати з королем у жодні переговори, поки король не визнає за ними права на свою стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова, аж по Віслу»². Під час нових переговорів з послами Трансільванії та Швеції влітку цього ж року Б. Хмельницький знову підкреслив твердість наміру «отримати всю Україну між Віслою і тутешніми місцями», яку нікому, незалежно від того, хто володітиме Польщею, не віддадуть³.

Значну увагу гетьман приділяв зміцненню своєї влади, що відображало прояв його «самодержавних, монархічних устремлінь»⁴. Розуміючи небезпеку міжусобиць старшинських угруповань, він домігся спочатку фіксації у договорі з Московією пункту про пожиттєвість гетьманської влади, а в останній рік життя реалізував ідею спадкоємності, що започаткувала володарювання в козацькій Україні династії Хмельницьких. Однак його смерть 6 серпня 1657 р. стала важким даром для молоді

¹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) / М. Брайчевський // Україна. — 1991. — № 17, — С. 33.

² Архив ЮЗР. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 202–206 ; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К., 1997. — Т. 9. — Ч. 2, — С. 1328–1329.

³ Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 294–297 ; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К., 1997. — Т. 9 — Ч. 2. — С. 1432–1436.

⁴ Липинський В. Там же. — С. 117–120.

держави. Наступники виявилися не лише нездатними завершити справу розбудови незалежної соборної України, а й упродовж десяти років серйозними прорахунками занастали її.

Як бачимо, складний процес утворення Української держави відзначався суперечностями, відбувався у вкрай несприятливій міжнародній обстановці, в умовах постійної протидії агресії Речі Посполитої. У зв'язку з цим виникає питання: яку роль відігравали розвідка й контррозвідка у боротьбі за незалежність і соборність України? Аналіз виявленого комплексу джерел дає підстави стверджувати, що від самого початку Національної революції Б. Хмельницький, спираючись на традиції козацького розвідувального мистецтва, поряд з формуванням національної армії першорядного значення надавав організації розвідувальної служби. Уже у 1648 р. — першій половині 1649 р. визначилася, висловлюючись сучасною термінологією, її організаційна структура, об'єкти, цілі, напрями, методи та прийоми діяльності, які в подальшому розвивалися й удосконалювалися.

Важливо з'ясувати, чи був створений у процесі формування державних інституцій орган, який спеціально займався організацією розвідувальної справи? Виявлені джерела не дозволяють відповісти однозначно. Справді, з одного боку, немає свідчень про функціонування такого відомства (як, до речі, й військового чи закордонних справ, що аж ніяк не ставить під сумнів наявність армії чи дипломатичної діяльності), з іншого, — маємо дані, які, по-перше, переконують в існуванні певної групи осіб, котрі займалися (постійно чи тимчасово) організацією розвідки, та наявність серед них елементів «службової» ієрархії, на вершині якої перебував сам гетьман; по-друге, — дають змогу стверджувати, що збір розвідувальної інформації (переважно військового характеру) входив до кола службових обов'язків полкових й, очевидно, сотенних органів державної влади.

Наведемо окремі факти, що підтверджують висловлені міркування. Так, є інформація, що Півторакожух опікувався взимку й весною 1648 р. важливою таємною справою залучення полків

реєстрових козаків, які перебували у складі польської армії, на бік повстанців¹. Із зізнань українського розвідника Я. Концевича (31 липня 1648 р.) довідуємося, що тоді організацією розсилання у різні райони Правобережної України агентів для збору інформації та підготовки збройного повстання займалися Тарасенко (Тарасович) та І. Косинський². З кінця 1650 р. до весни 1651 р. було проведено грандіозну за своїми масштабами (не виключено, що навіть унікальну для тогочасної Європи) операцію, що передбачала перекидання майже 2 тис. розвідників у Галичину й Польщу із завданням здобувати різноманітні відомості, здійснювати диверсійні акти та готувати повстання. Звертає на себе увагу те, що це була не стихійна діяльність, вона спрямовувалася на місцях резидентами. Виникає враження, що існувала щонайменше триступенева структура керівництва агентами. За даними джерел, очолював цю розвідувальну мережу полковник Стасенко³. До речі, Ю. Мицик висловив цікаве припущення, що це був ніхто інший, як уже згадуваний нами Тарасенко⁴. Йому безпосередньо підлягали, очевидно, керівники середньої ланки резидентів. За визнанням схопленого поляками розвідника В. Колаковського, у підпорядкуванні одного з них — П. Гжибовського — на терені Великопольщі перебувало 80 осіб⁵.

На місцях оформилася низова мережа агентів, очолювана резидентом. Є свідчення викритого ворогом розвідника Я. Мутянки, що піп Андрій з Цешанова (міста за 40 км на пів-

¹ Michałowski J. Księga pamiętnicza / J. Michałowski. — Kr., 1864. — S. 93.

² Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — № 1062. — Арк. 276 ; ВУР. — Т. 2. — С. 70–71.

³ Czaplinski W. Ruchy ludowe w roku 1651 / W. Czaplinski // Przegląd Historyczny. — War., 1953. — Т. 44. — S. 82–86 ; Oświęcim S. Dyaryusz, 1643–1651 / S. Oświęcim. — Kr., 1907. — S. 324–325.

⁴ Ковальський Н. П. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык. — Днепропетровск, 1984. — С. 58.

⁵ Oświęcim S. Op. cit. — S. 324.

нічний схід від Ярослава у Галичині) керував агентами з поселень, розташованих поблизу, — Любачіва, Брусні, Башні, Ловчі, Подимщини, Цєбліва, Тушкова, Жабця — і «тих усіх направляв, хто куди, мав йти, а потім обійшовши міста і придивившись, що кругом діється, наказано нам повернутися до війська Хмельницького»¹. П. Гжибовський у певний час мав також зібрати «агентів» на нараду у Ковалеві, Ярошині, Ландку і Волі й визначити, що кому чинити². Не виключаємо, що місцеві агенти мали щось на кшталт «явочних помешкань», де могли збиратися чи переховуватися. Наприклад, Тарасенко, інструктуючи Я. Концевича, повідомив, що той у разі небезпеки має пробиратися до старокостянтинівського протопопа³. Можна припустити, що подібна мережа виникає й на терені Великого князівства Литовського.

За свідченням джерел, загальне керівництво розвідкою України перебувало у руках Б. Хмельницького і лише до нього надходила найважливіша інформація військового чи політичного змісту (напевно, у складі Генеральної канцелярії працювали причетні до розвідувальної служби особи, котрі, однак, підлягали не генеральному писареві, а гетьманові). У найважливіших випадках він не лише особисто приймав і відправляв розвідників, а й інструктував їх. Є дані шляхтича Жолкевського, що після Білоцерківської ради (10–12 червня 1648 р.) гетьман спрямував у західний регіон України, у Старокостянтинів агентів, котрим наказав «приглядатися, якою є наша готовність, які війська перекидаються, де мають збиратися і давати йому знати»⁴. У цьому ж місяці він доручив І. Косинському організувати розвідувальну мережу у Польщі⁵. Маємо згадку в одному з листів львівського синдика С. Кушевича, який у складі посольства магістрату вів перемовини з гетьманом у другій половині жовтня 1648 р., що він у їх присутності, прийнявши попа з Крехова, котрий привіз

¹ Ibidem. — S. 322–323.

² Ibidem. — S. 325.

³ ВУР. — Т. 2. — С. 70.

⁴ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — № 1062. — Арк. 268.

⁵ Там же. — Арк. 276, ВУР. — Т. 2. — С. 70.

листа від крехів'ян, дорікав йому за те, що «у такій важливій справі діяв так необачно. Відразу ж після попа прийшов хлопець, якого Хмельницький посилав до Варшави для вивідування коронних справ, і так само необережно розповідав важливі речі про своє завдання (про незгоду велику між станами Корони). Після догани, отриманої від Хмельницького, його випроводили в окреме місце»¹. У кінці травня 1651 р. гетьман, закликавши до свого намету стоянівського війта С. Гірича, особисто проінструктував його, «як себе у нас мав поводити», щоб йому повірили у польському обозі, наче він є перебіжчиком².

Інформація, вміщена в окремих джерелах, настановує на думку, що вже влітку 1648 р. Б. Хмельницький ухвалив військовий статут національної армії, який визначав права й обов'язки рядових вояків і старшин. Є підстави вважати, що він передбачав також зобов'язання полковників і сотників займатися окремими аспектами розвідки й контррозвідки. Першу згадку про існування подібного документа знаходимо в гетьманському універсалі від 12 липня прилуцьким сотникові й отаманові про покарання учасників нападу на Густинський монастир «ведлуг їх заслуги і декрету от нас в войску виданого»³. Детальніше про нього говориться в універсалі від 20 липня Війську Запорозькому про заборону чинити шкоду у маєтках українського князя В. Д. Заславського: «А якщо ж стане відомо полковникові, що хтось з його полку чи який-небудь його загін вчинить несправедливість, то такі винуватці за найменшою скаргою (на них) повинні бути покарані згідно статтів про устрій (тобто статуту — *Авт.*) Війська Запорозького»⁴. Про те, що статті цього статуту діяли і в наступні роки, промовляє

¹ Кушевич С. Листи зі Львова / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — №4, — С. 121.

² Oswięcim S. Op. cit. — S. 295.

³ ДБХ. — С. 56–57.

⁴ Мыщык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Ю. А. Мыщык // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. науч. тр. — Днепропетровск, 1980. — С. 184.

гетьманський наказ білоцерківському полковникові від 2 серпня 1650 р.: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло»¹. Є відомості, що Б. Хмельницький вимагав від полковників: «Вдень і вночі повідомляйте, що у вас робиться»².

Про те, що порубіжні полковники мусили (вочевидь, згідно зі статтями цього статуту) уважно пильнувати за діями ворога, у тому числі його розвідки, промовляє лист Б. Хмельницького від 20 квітня 1649 р. до С. Лянцкоронського: «Нехай сам Бог буде свідком, що ті, які були спочатку і до кінця нашими сусідами, як маю відомість, не залишають свого задуму, бажаний мир порушують, висилають розвідку і дають привід нашому війську, яке, бачачи це все, мусить нас повідомляти...»³ Як зауважував наказний переяславський полковник А. Романенко у листі від 21 квітня 1649 р. до київського полковника Г. Ганжі, «милість свою товариську показуючи, як і повинність наша військова до того завжди приводить, щоб ми один одному повідомляли про відомості», тому копію з перехопленого листа каштеляна Белзького А. Фірлея відіслано до зв'язельського полковника Г. Яцкевича (Гараська)⁴.

Збереглося кілька свідчень про спрямування полковниками розвідників у глибокий тил противника. З листа С. Кушевича від 4 жовтня 1648 р. дізнаємося, що у Львові «об'явилася білоголова, послана з одним козаком під виглядом подружжя від Кривоноса аж під сам Краків для вивідування наших справ.

¹ ДБХ. — С. 182.

² Джеджула Ю. Таємна дипломатія Богдана Хмельницького / Ю. Джеджула. — 1993. — № 10. — С. 80.

³ ДБХ. — С. 110.

⁴ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 111–113 ; Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького / В. Сергійчук // Дніпро. — 1982. — № 8. — С. 122.

Була аж під Краковом, а вертаючись, розкаялась і, залишивши козака у Львові, здалася нашим. З огляду на слабку стать її помилювали, що на мою думку, не дуже добре й не дуже слушно»¹. Згідно із зізнанням 20 квітня 1653 р. схопленого розвідника С. Марченка, його послав уманський полковник Глух з Умані для з'ясування місцеперебування польського війська². Все ж більшість розвідувальної інформації здобувалася порубіжними полковниками шляхом розсилання роз'їздів (часто для захоплення «язиків»), від переселенців з окупованих поляками районів України, діючих загонів покозачених селян і міщан, а на Поділлі — від опришків. Наприклад, полковник покозачених подолян Летичівського повіту Подільського воєводства І. Александренко підтримував весною 1649 р. постійний зв'язок «із старшими полковниками», повідомляючи їх про дії польських підрозділів³. На початку 1651 р. С. Лянцкоронський визнавав факт систематичного проникнення козацьких роз'їздів брацлавського полковника Д. Нечая на окуповану поляками територію Поділля⁴.

Хто ж ставав розвідниками, з яких соціальних верств і груп черпалися їх кадри? Джерела свідчать, що керівне ядро розвідувальної служби становили козаки (незалежно від попереднього соціального стану). Саме вони відігравали провідну роль у зборі інформації політичного характеру, оскільки виконували дипломатичні місії до Польщі, Литви, Московії, Молдавії, Валахії, Трансильванії, Кримського ханства, Порти, Швеції. Їм доручалися найважливіші завдання здобуття військової інформації, дезінформації польсько-литовського командування, проведення важливих диверсійних актів. Так, за даними С. Величка, з обозу під Білою Церквою Б. Хмельницький у червні 1648 р. розіслав 60 універсалів-закликів до населення України підніматися на боротьбу козакам, «які були з тих країв і міст, куди

¹ Кушевич С. Назв. пр. / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — № 3. — С. 105.

² НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13700. — Арк. 47–48.

³ Центральний державний історичний архів України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 6–7.

⁴ БЧ. ВР. — № 1657. — Арк. 383–384 : БН. МФ № 9163.

їх посилено, — вони добре знали з тамтешнім людом і могли обережно й легко виконати своє доручення»¹. Серед найбільш відомих розвідників з-поміж козаків назовемо Тарасенка (Стасенка?), І. Косинського, Я. Концевича, Ф. Островського, Іваська, Дороша.

Важливу роль у зборі розвідувальних відомостей відігравали православні священники та монахи. Згаданий Я. Концевич під час тортур визнав, що піп Галицький Михайлівської церкви у Лавриному Куті якось казав йому: «У нас ліпші знання, тому що ми пишемо один одному і відомості доходять до самого Києва». Він же повідомив про діяльність на користь керівництва національно-визвольної боротьби священників Заваловського, Підгаєцького, тернопільського протопопа Абрама, протопопа Старокостянтинова, котрі писали листи до козаків². У серпні 1648 р. священники Кам'янця-Подільського запрошували Б. Хмельницького прибути до міста, обіцяючи допомогти в його захопленні³. Не виключено, що саме вони продовжували до 1651 р. підтримувати таємні стосунки з гетьманом, передаючи йому цінну інформацію⁴. Відомо також, що схоплений польським роз'їздом 22 вересня 1648 р. священник на тортурах дезінформував польське командування щодо чисельності татар, які підходили на допомогу українському війську⁵. Восени 1648 р. під час перебування Б. Хмельницького під стінами Львова він зустрічався з попом Чорним зі Збаража⁶. На початку червня 1649 р. схопили українського розвідника («попа») з листами гетьмана у Самборі. Уже йшлося про діяльність попа Андрія з Цешанова. У джерелах є згадка, що до емісарів

¹ Величко С. Літопис / С. Величко. — К., 1991. — Т. 1. — С. 83.

² ВУР. — Т. 2, — С. 70–71.

³ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі — ДОВ) — К., 1965. — С. 108–109.

⁴ Мыщык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Ю. А. Мыщык. — Днепропетровск, 1988. — С. 33.

⁵ ДОВ. — С. 149.

⁶ Z dziejów Ukrainy. — Kr., 1912. — S. 228.

Б. Хмельницького, які готували у 1651 р. повстання на території Польщі, належав і ксьондз Ян Блокович (Яшко)¹.

Чимало розвідників за своїм соціальним статусом належали до шляхти, зокрема й польської. Оскільки завдяки походженню вони могли обіймати офіцерські посади у польсько-литовській армії, бути наближеними до відомих магнатів, державних діячів, їм, відповідно, відкривався доступ до особливо цінної інформації. І, як переконують різноманітні джерела, гетьману вдалося організувати її систематичне надходження не лише з обозів ворожих військ чи з оточення окремих політиків (наприклад, А. Кисіля), а також безпосередньо з Варшави і Вільно. Так, з обозу брацлавського воєводи А. Кисіля, який на чолі комісії мав вести перемовини з Б. Хмельницьким, 30 серпня 1648 р. повідомляли, що гетьманові «завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам, а щось інакше чинить проти Війська Запорозького у Варшаві»². Литовський канцлер А. С. Радзивілл у кінці травня 1649 р. доповідав з Вільно королю, що ворог має «своїх шпигунів і знає все, що тут діється»³. Працівник канцелярії І. Виговського польський шляхтич П'ясецький повідомив наприкінці 1650 р. посланцям підканцлера коронного Г. Радзейовського: «Хмельницький знає все, що робиться у Варшаві, і що має таких, які йому описують найменші справи»⁴. І серед цих розвідників перебували королівський камергер шляхтич В. Верещака, брати Сечевичі та Ярмолович (Ю. Єрмолович?), котрий належав до довірених осіб Яна Казиміра⁵. Восени 1654 р. в обозі коронного війська схопили поручника Волошинця,

¹ Kazimierski. J. Nowe materiały do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku / J. Kazimierski // Przegląd Historyczny. — War., 1959. — Т. 59. — №2. — S. 337.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 146.

³ Там же. — Ф. 103. — Спр. Сапегів № XL — № 30.

⁴ Там же. — МФ № 55. — Арк. 263 зв.

⁵ Там же. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 398, 444 ; № 2286/11. — Арк. 115.

який повідомляв гетьману «про все, що у нас діється»¹. Звертає увагу на себе той факт, що серед емісарів, котрі готували повстання у Польщі (1651 р.), були й дрібні польські шляхтичі В. Колаковський, П. Гжибовський, В. Островський, С. Лентовський, Я. Остроленський, Я. Бялковський та інші².

На місцях активну розвідувальну і диверсійну роботу вели представники міщан і селян. Так, лише із зізнання Я. Концевича дізнаємося про готовність допомогти підрозділам української армії окремих міщан Нового Костянтинова, Сеняви, Ставичків, Лисянки, Недобнека, Володарки, Стану, Маначина, Бродів, Тернополя, Волочиська³. Власне, завдяки таємним зв'язкам з міщанами М. Кривоносу вдалося влітку 1648 р. швидко оволодіти такими великими і міцно укріпленими містами, як Погребище, Немирів, Полонне. Вкрай важливу інформацію про пересування польської армії у першій половині серпня 1649 р. вчасно передали гетьману мешканці Зборова та його околиць. За визнанням польського анонімного автора щоденника, «до того ж несамовитою була навколишня чернь, що вона, приховавши велику кількість поганства у навколишніх лісах, жодним чином не хотіла давати відомості про них. Навпаки, засівши на високих деревах, вона подавала ворогу умовні сигнали, коли артилерія переправлялася через містечко і плотину на той бік річки, а також коли переправили піхоту і частину коронних корогв <і коли> обоз швидко знявся з цього місця. У містечку подали сигнал поганству, щоб виходили із схованок, церковним дзвоном наче скликаючи <людей> до церкви на богослужіння»⁴. Є дані джерел про таємні зв'язки протягом 1648–1651 рр. Б. Хмельницького з міщанами Кам'янця-Подільського, від яких він одержував «постійно відомості». Коли у травні 1651 р. під місто прибули українські полки, відбулися зустрічі їх командування з окремими міщанами, котрі подавали церковним дзвоном умовні сигнали їм

¹ АГАД. — Ф. 559. — № 3036. — Арк. 180.

² Czapliński W. Op. cit / W. Czapliński. — S. 82–89 ; Kazimierski J. Op. cit / J. Kazimierski. — S. 334–335.

³ ВУР. — Т. 2. — С. 70–71.

⁴ ДОВ. — С. 246–247.

про час і місце проведення штурмів кам'янецьких укріплень¹. Десятки селян і міщан, у тому числі польських, брали участь у підготовці повстання у Польщі у 1651 р. Серед розвідників з-поміж міщан найталановитішим був стоянівський війт С. Гірич.

Частина розвідників рекрутувалася з найбільш знедолених груп населення, часто вже злюмпенізованих, як-то жебраків, утікачів, калік, вуличних співаків, різних «гультаїв» тощо².

Розвідниками ставали як чоловіки, так і жінки, люди різного віку, включаючи підлітків.

Окрім українців і поляків, розвідувальну діяльність на користь України (постійно чи тимчасово) проводили представники інших національностей Речі Посполитої, а також іноземці. Маємо згадку одного з джерел, що коли повстанці влітку 1648 р. мали намір наступати на Вінницю, то покладали великі надії на «єврейську школу»³. Є відомості про українських розвідників-циган⁴. Вдалося завербувати навіть німця за походженням, котрий служив у королівській гвардії та особисто знав Яна Казимира⁵. Можна припустити, що були вони і серед вірмен, котрі проживали на терені України. За свідченням полонених татар (липень 1651 р.), мешканці вірменської общини Кам'янця-Подільського симпатизували визвольній боротьбі українців⁶. До виконання окремих дипломатичних доручень (а опосередковано й розвідувальних) Б. Хмельницький залучав греків І. Тафралі, І. Мануйловича, Ю. Константиновича, мандрівного дипломата-авантюриста Д. Калугера⁷.

¹ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. 59. — Арк. 89 ; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 2286/11. — Арк. 147 ; Мьцьк Ю. А. Там же. — С. 33.

² Czapliński. W. Op. cit / W. Czapliński. — S. 83, 89 ; Oswięcim S. Op. cit / S. Oswięcim. — S. 324–325.

³ ВУР. — Т. 2. — С. 70.

⁴ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — № 2253. — Арк. 56 : БН. — МФ №31187.

⁵ Там же. — Арк. 74.

⁶ Мьцьк Ю. А. Там же. — С. 33.

⁷ Крип'якевич І. П. Там же. — С. 254–255.

Багато незрозумілого залишається у з'ясуванні мотивів діяльності розвідників. Думається, що переважна більшість українців займалася нею з ідейних міркувань (патріотизм, ненависть до ворогів, почуття обов'язку тощо). Важко запідозрити у користолюбстві тих із них, які, свідомо йдучи на вірну смерть, «потрапляли» до ворожих рук і під тортурами видавали «цінну» інформацію. У цьому контексті красномовним є визнання, зроблене під час розмови одним із полонених поляками татар, що кам'янецькі міщани служать українському гетьманові не заради вигоди, «а для слави, щоб Хмеля супроводжував успіх»¹. На цей аспект мотивації звернув увагу і французький письменник П. Меріме. За його словами, гетьман мав серед козаків «такий авторитет, що легко знаходив людей, які ладні були зазнати ганебної смерті, аби лишень втілити у життя замір їхнього полководця»².

Одночасно маємо свідчення джерел, що за виконання окремих розвідувальних операцій виплачувалася винагорода. Згадуваний уже полковник И. Глух, відправляючи у квітні 1653 р. у тил ворога С. Марченка і С. Дзяда, дав їм по злотому й обіцяв, що, коли повернуться з завдання, одержать по кілька голів худоби³. В. Колаковський у зізнанні констатує, що, вербуючи його у розвідники, П. Гжибовський обіцяв винагороду, інших «за гроші» намовляли до проведення різних розвідувально-диверсійних актів⁴. Звісно, іноземці також з різних мотивів погоджувалися на таку діяльність, і серед них грошова винагорода, очевидно, відігравала далеко не останню роль.

Збереглися фрагментарні дані джерел, що проливають світло на конспіративні заходи розвідників. Аби не привертати уваги, більшість із них вдавали з себе жебраків, калік, мандрівних циркачів, рідше — священиків, монахів, прочан. За визнанням схопленого поляками А. Ворожбиловича, весною 1651 р.

¹ Мьцьк Ю. А. Там же. — С. 33.

² Меріме П. Богдан Хмельницький / П. Меріме. — Львів, 1990. — С. 165.

³ НБУ. ІР. — Ф. П. — Сир. № 13700. — Арк. 48.

⁴ Czapliński W. Op. cit / W.Czapliński. — S. 89 ; Oświęcim S. Op. eit / S.Oświęcim. — S. 324.

до Польщі прибуло «півтораєста шпигунів, переодягнутих у жебраків»¹. Не виключено, що для розвідки в запіллі ворога підбиралися переважно люди з певними фізичними вадами. Окремі з них мали свої розпізнавальні знаки. Так, згаданому Я. Концевичу на лівій руці біля зап'ястя було спеціально «випалене клеймо». Він же повідомив украї важливу інформацію про застосування українськими розвідниками тайнопису: І. Косинський «вклав під нігті якісь слова»². П. Гжибовський вдавав із себе такого, що вийшов з «поганського ув'язнення» і тепер ходив по містах і селах, прохаючи для викупу грошей, маючи при собі, ймовірно, підроблені листи з печатками від коронних гетьманів. На лівій руці мав два скалічених пальці. Молодший Островський був калікою на праву руку; Пясецький мав ліве плече вище за праве. Старший Островський, жебракуючи, їздив у колясці, возячи з собою одну товсту сліпу мавпу, «яка також просила», й другу мавпу, котра водила першу³.

Основними об'єктами розвідувальної діяльності вважалися: державні органи влади (здебільшого центральні) та армія Речі Посполитої. Б. Хмельницькому вдалося створити у Варшаві та Вільно агентурну мережу, яка вчасно надсилала інформацію політичного характеру (тому умовно можна назвати їх політичними розвідниками). За словами одного з полонених татар (липень 1651 р.), «Хмель мудрий, має... таких, які лестять королеві і Речі Посполитій, а (самі) Хмельницькому щиро (служать), радять йому в усьому»⁴. Цікаве у цьому сенсі визнання відомого татарського мурзи Нітшоха, зроблене польському командуванню у травні 1651 р., що є така особа, котра «за гетьманами сидить при королі, за радою котрого в усьому діє Хмельницький і нічого без нього не розпочинає, від нього має... і листи і ці листи надсилає до Криму...»⁵ Важливу інформацію про політичну ситуацію в інших країнах, плани їх урядів містили звіти послів і гінців.

¹ Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim — S. 322.

² ВУР. — Т. 2. — С. 70.

³ Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim. — S. 324–325.

⁴ Мыцык Ю. А. Там же. — С. 32–33.

⁵ ДОВ. — С. 514.

Особлива увага приділялася організації збору відомостей про задуми польського командування, чисельність, місцеперебування, напрями просування польської та литовської армій, діяльність військової розвідки. Вони здобувалися або шляхом розсилання роз'їздів (на відстань від кількох до десятків кілометрів), або за допомогою розвідників, котрим доводилося інколи долати сотні верст. В усіх воєнних кампаніях (окрім Охматівської в січні 1655 р.) розвідувальним чатам вдавалося вчасно і точно встановлювати маршрут пересування противника та місце його перебування. Розвідники одержували різні завдання: уважно стежити за переміщенням військ, з'ясовувати місця зосередження головних сил та їх боєздатність, пильнувати за прибуттям іноземних жовнірів, вивчати стан обороноздатності міст-фортець тощо. Найбільш відважні проникали у ворожі табори. Наприклад, з листа С. Войші від 3 червня 1651 р. довідуємося, що схоплений в обозі Івасько мав допомогти полякам виявити у ньому ще п'ятьох відомих йому розвідників¹. Проведений аналіз джерел дозволяє стверджувати, що окремі розвідники навмисне потрапляли до ворожих рук з метою дезінформувати польсько-литовське командування щодо чисельності українсько-кримського війська, його розташування, планів командування.

Можна виокремити й такі специфічні форми діяльності тогочасної розвідки, як підготовка повстань селян і міщан і проведення диверсійних актів. Вище уже згадувалося про діяльність гетьмана у сфері організації виступів не лише українського, а й польського населення. Вона відіграла важливу роль у розвитку національно-визвольної і соціальної боротьби українців влітку — восени 1648 р., у травні — червні 1649 р., весною 1651 р., у червні 1652 р. і соціальної боротьби поляків у червні 1651 р. Диверсійні акти спрямовувалися на послаблення військового потенціалу Речі Посполитої. Першою успішною операцією такого типу стала ліквідація у другій половині травня 1648 р. поромних переправ через Дніпро у районі Черкас, Домонтова, Сокирної, Бучача, Стайок, Трахти-

¹ Там же. — С. 432.

мирова і Ржищева, яка зірвала плани князя І. Вишневецького наприкінці травня переправитися на Правобережжя й відіграла істотну роль в успішному розвитку тут революції¹. Диверсії відзначалися різноманітністю: організація пожеж у містах; підпали шляхетських дворів, токів, стодол тощо; виведення з ладу вогнепальної зброї (особливо гармат), що перебувала у розпорядженні міських залог та у фортецях; захоплення коней у польських підрозділів; позбавлення противника можливості використання питної води. Мали місце спроби організувати вбивство І. Вишневецького (1648 р.)², захопити у полон короля Яна Казимира (1651, 1653 рр.)³.

Кілька міркувань з приводу методів і прийомів діяльності розвідки. Насамперед впадає в око масштабність і глибина агентурного проникнення. Адже Б. Хмельницькому вдалося впровадити розвідників до офіцерського корпусу армії Речі Посполитої, близького оточення не лише окремих політичних діячів, а навіть короля, що забезпечило надходження цінної інформації військового й політичного змісту. Не можна оминати увагою факт успішної взаємодії українських розвідників зі шведськими й трансільванськими розвідниками на території Польщі, Чехії, Моравії, Сілезії та Австрії⁴. Високого рівня досягла справа вербування агентів, серед яких були представники різних соціальних верств і груп, національностей та віросповідання. Не виключаємо, що в низці випадків мало місце перевербування польських агентів.

Використовувався такий метод впровадження агентів, як підстава. Класичним зразком цього може служити приклад згаданого вже стоянівського вйта С. Гірича. Так, восени 1648 р. він сформував із повстанців навколишніх сіл полк й урочисто зустрів Б. Хмельницького, коли той повертався з-під Замостя.

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 5 ; *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII)*. — Wr., 1961. — S. 243–244.

² БЧ. ВР. — № 142. — Арк. 598.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 511 ; *Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł*. — Т. 3. — S. 393.

⁴ Василик А. Там же. — С. 31.

Після розмови з гетьманом він не відійшов разом з українською армією, а, розпустивши полк, залишився¹. Невідомо, яким чином звернув на себе увагу королівського двору й, очевидно, наприкінці 1650 р. уже як королівський посол прибув до Чигирин. Затримавшись у Б. Хмельницького до початку червня наступного року, С. Гірич імітував втечу з українського табору й повернувся до обозу Яна Казимира². Не може не вражати глибина агентурного проникнення: розвідники діяли за сотні, а інколи й за тисячі кілометрів від Чигирин, причому не лише на теренах Білорусії, Литви та Польщі, але й інших країн.

Належним чином було організовано спостереження за кроками польського й литовського урядів, особливо у період 1648–1651 рр.; командуванням Речі Посполитої; пересуванням військових сил; настроями різних прошарків населення Білорусії, Литви та Польщі. Про збір інформації мовилося вже вище. Зазначимо лише, що він проводився за допомогою як роз'їздів, так і окремих агентів у різний спосіб, переважно шляхом вивідування, опитування місцевого населення, захоплених «язиків» тощо. Не можна не погодитися з думкою Ю. Джеджули, що українська розвідка однією з перших у Європі вдалася до методів масового збору необхідної інформації³.

Дезінформація як один із методів розвідувальної діяльності застосовувалася здебільшого для введення в оману польського командування. Вона здійснювалася переважно двома шляхами: або через агентів, котрі вдавали з себе перебіжчиків з українського табору (приміром, С. Гірич), або через мужніх патріотів, які потрапляли до ворожих лабетів і, приймаючи мучинецьку смерть, на тортурах повідомляли ворогу «необхідну» інформацію (як це було під час боїв під Корсунем, Старокостянтиновом, Пилявцями, Берестечкової кампанії). Слід зазначити, що часто дезінформацію подавали захоплені у полон українці, котрі не мали безпосереднього стосунку до розвідки. Так, у перших днях червня 1651 р.

¹ Архив ЮЗР. — К., 1914, — Т. 4. — Ч. 3. — С. 317–319.

² НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13699. — Арк. 7.

³ Джеджула Ю. Назв. пр. — С. 82.

допитали сімох козаків. За свідченням анонімного шляхтича, «всі вони розповідають порізно і їх зізнання суперечать одне одному. Після допиту домініканський чернець їх висповідав і їм відрубано голови. Разом з ними було страчено і тих 10, які були взяті попереднім роз'їздом Мислішевського»¹. Звернімо увагу, що дезінформація при реалізації задумів використовувалася і як мета, і як засіб.

Окремі дії розвідки можна кваліфікувати як розвідувальні комбінації. Наприклад, під час Пилявецької битви широко практикувалися кінні роз'їзди задля здобуття потрібних відомостей у поєднанні з засиланням у вирішальний момент до польського табору розвідників-смертників із завданням дезінформувати вороже командування. В ході Берестечкової кампанії гетьман вдався до комплексного використання розвідувальних засобів. Засилялась у глибокий тил агентура для збору інформації військово-політичного характеру, проведення диверсій, організації повстань. Систематично проводились рейди роз'їздів з метою зовнішнього спостереження за пересуванням польського війська. Здійснювались агентурне проникнення до ворожого табору, дезінформація командування противника (шляхом самопожертв і підстав окремих розвідників).

Б. Хмельницький, знаючи про традиційну недооцінку польською стороною необхідності збереження у таємниці задумів², прагнув шляхом дезінформації посіяти у польському війську невпевненість у власних силах, а то й панічні настрої, тобто застосовував принципи ведення «психологічної війни». Тому не випадково у своїх універсалах він наполягав на необхідності формування у середовищі ворогів настроїв приреченості, напруження, непевності³. Подібних результатів було досягнуто у ході боїв під Корсунем, Пилявцями, Берестечкової кампанії.

Помітно менше збереглося джерел про діяльність української контррозвідки. Вивчення тих із них, які вдалося виявити, не дозволяє встановити існування окремої інституції, яка б спеціально

¹ Свешніков Т. К. Там же. — С. 83.

² ДОВ. — С. 332.

³ Джеджула Ю. Там же. — С. 84.

займалася цією важливою ділянкою захисту державних інтересів козацької України. Проте, як слушно зауважував Д. Веденєєв, потреба у протидії іноземним агентам існувала¹. Тому можна припустити, що виконання функції внутрішньої безпеки покладалося на центральні й місцеві органи влади.

Особливу увагу гетьман звертав на збереження у таємниці своїх військових і політичних планів, що підтверджують численні свідчення польських урядовців, воєначальників, офіцерів. Уже влітку 1648 р. один із сенаторів відзначав, що Б. Хмельницький «одне думає, а про інше пише»². Королівський посол Я. Смяровський після переговорів з ним у другій половині листопада 1648 р. під Замостям дійшов висновку: «Серце Хмельницького потайне і наміри <його> жодним чином не можна було зрозуміти»³. У жовтні 1650 р. гетьман підкреслював: «А військова справа така: коли мисль буде йти на війну, щоб тої мислі ніхто не відав, і недруг би не остерігався»⁴. До літа 1651 р. джерела не фіксують відпливу цінної інформації з Генеральної канцелярії. На жаль, у липні цього року московському посланцю Г. Богданову вдалося схилити на таємну службу цареві генерального писаря І. Виговського, котрий почав «зливати» Москві окремі важливі документи⁵.

Під час проведення воєнних операцій гетьман вживав рішучих заходів, аби запобігти одержанню ворогом відомостей про чисельність війська та оперативно-тактичні плани. З цією метою, по-перше, знаючи про наявність польських розвідників у таборі, часто вдавався до поширення серед вояків дезінформації щодо подальшого способу дій; по-друге, запроваджував сувору дисципліну, щоб позбавити польські роз'їзди можливості захоплення «цінних язиків»; по-третє, різко обмежував коло осіб, обізнаних з суттю задуманих операцій. Тому не випадково польське команду-

¹ Веденєєв Д. Там же. — С. 20.

² БЧ. ВР. — № 143. — Арк. 659.

³ Бібліотека Національного Інституту ім. Оссолінських (далі — БО) (Вроцлав). ВР. № 3564/11. — Арк. 480 ; ЛНБ. ВР. — МФ. № 55. — Арк. 480.

⁴ Джеджула Ю. Там же. — С. 83

⁵ ВУР. — Т. 3. — С 117, 221–223, 302–303.

вання постійно нарікало на відсутність достовірних даних про гетьманські наміри. Наприклад, 13 вересня 1648 р. сокальський староста повідомляв канцлеру Є. Оссолінському: «Так ворог все своє військо закрив в окопі, що до цього часу не змогли дістати з того війська реєстрового <козака>, крім хлопства і бунтівників, а також одного з Канівського полку впійманого людьми руського воєводи»¹. У середині червня 1649 р. С. Лянцкоронський попереджав у своєму універсалі жовнірів, що Б. Хмельницького швидше «під обозом нашим побачимо, а ніж про нього почуємо»². 21 липня 1661 р. галицький стольник А. Московський писав з-під Берестечка: «Про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо»³. Через п'ять днів він же скаржився королевічю Ф. Каролі, що ворог «за допомогою хитроців і викрутасів зводить нанівець всі наші зусилля, нашим роз'їздам все важче стає добувати достовірні відомості і язиків, від яких можна було б дізнатися про ворожі задуми. Не лише протягом дня, але й години надходять різні й дуже суперечливі свідчення про дії <противника>»⁴.

Джерела (переважно польського походження) не проливають світла на заходи українського командування й урядовців, спрямовані на викриття польських агентів, котрі проникали не лише до війська, а й діставалися Чигирин. Так, є визнання Л. Кисіля (листопад 1649 р.) про перебування його інформаторів у столиці козацької України⁵. Агентом С. Лянцкоронського був ружинський війт⁶. Виконував розвідувальні функції на користь Речі Посполитої й один з богуславських міщан⁷. Ю. Мицику вдалося виявити свідчення польських агентів Я. Юрківського і М. Яжембовського з Літина (кінець травня 1649 р.), де детально

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 165.

² Архів головних актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 559. — №3036, — Арк. 137.

³ ДОВ. — С.490.

⁴ Там же. — С. 504.

⁵ БЧ. ВР. — № 114. — Арк. 640: БН. — МФ № 6719.

⁶ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — К., 1928. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 199.

⁷ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 355.

характеризувався розвиток повстання на півночі Поділля і на півдні Волині¹. Можна припустити, що керував польською розвідкою, діяльність якої спрямовувалася проти України, коронний (а за його відсутності — польний) гетьман. Весною 1652 р. М. Калиновський, котрий після смерті М. Потоцького став головнокомандуючим, домагався від короля надіслання зі скарбу «грошей на шпиги», оскільки вже витратив для цього чимало коштів².

Доводилося Б. Хмельницькому протистояти також провокаціям ідеологічного ґатунку, спрямованих на його дискредитацію в очах козацтва та інших прошарків українського населення, на розкол Війська Запорозького. Вперше таку акцію провів у другій половині травня 1649 р. А. Кисіль, котрий у листі до козацьких полковників намагався налаштувати їх проти гетьмана, який начебто хоче віддати козацьку Україну «турецькому султану»³. У першій половині серпня цього ж року двома універсалами до козаків звертався Ян Казимір з обвинуваченнями на адресу Б. Хмельницького у зраді та повідомленнями про його зміщення з гетьманства⁴. Заходи подібного характеру проводилися польським урядом весною і влітку 1651 р., у лютому-березні 1654 р. тощо.

Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що завдяки добре налагодженій, як сказали б сьогодні, службі внутрішньої безпеки вдалося покласти край підривним діям польських агентів Я. Смяровського (травень 1649 р.) та Могильницького (весна 1654 р.); розкрити змови з участю дружини Б. Хмельницького Мотрони (квітень — травень 1651 р.) та полковника Федоровича (листопад 1653 р.); вчасно запобігти кільком замахам на спільника Української держави (весна 1650 р., 1652 р.), зірвати таємні антигетьманські інтриги окремих старшин (травень — червень, вересень — жовтень 1653 р.).

¹ Мьщык Ю. А. Там же. — С. 33.

² ЦДІА. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 3.

³ Grabowski A. Ojczyzste spominki / A. Grabowski. — Кч., 1845. — Т. 2. — S. 26–27.

⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1901. — Т. 5. — С. 116–117 ; ДОВ. — С. 269.

Таким чином, у ході розбудови національної держави в середині XVII ст. (час гетьманства Б. Хмельницького) розвідка й контррозвідка відігравали важливу роль у боротьбі за виборення нею незалежності, сприяли реалізації політичних і військово-стратегічних задумів українського уряду.

2.3. Діяльність розвідки в період підготовки та організації повстання (*В. А. Смолій, В. С. Степанков*)

Вже під час підготовки козацького виступу восени 1647 р. Б. Хмельницький покладав надії на підтримку з боку селян і міщан. Виступаючи перед сподвижниками на одній із таємних нарад, він зауважив, що скрізь «бачив страхітливі утиски й тиранства, тобто переслідувань і знущань зазнають не лише козаки, але селяни й міщани. Тому останні також готові вдатися до зброї»¹. Оскільки перша спроба підняти повстання зазнала невдачі, чигиринський сотник, вирвавшись за допомогою друзів із в'язниці на волю, подався з однодумцями на Запоріжжя і наприкінці 1647 — на початку 1648 рр. зупинився табором на о. Томаківка. Досить швидко через агентів було встановлено зв'язок із залогою Черкаського полку, що перебувала на Січі. Заручившись її підтримкою, Б. Хмельницький перейшов у наступ і 4 лютого оволодів нею. За його визнанням, «всі черкасці і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили»².

Є підстави констатувати, що Б. Хмельницькому через вивідувачів вдалося схилити на свій бік частину реєстровиків Канівського і Чигиринського полків, керівництво яких готувалося до наступу на Січ, і під час нічної атаки 9 лютого ворожого табору, за даними подільського судді Л. Московського, відразу ж проявилася «зрада» реєстрових козаків, бо чимало з них відкрили вогонь по драгунах і перейшли на бік повстанців.

¹ Grondski S. Historia belli cosacico-polonici / S. Grondski. — Pestini, 1789. — P. 49–50.

² ДБХ. — С. 31.

Втративши понад 20 драгун і 10 шляхтичів, полковники С. Вадовський і С. Кричевський поспішно відступили до Крилова¹. Гадаємо, що відразу ж після цієї перемоги Б. Хмельницький обирається на Січі гетьманом Війська Запорозького.

Готуючись до майбутньої боротьби з коронною армією, він покладав серйозні надії на організацію повстання селян і міщан на «волості» (так називалися тоді пристепові райони Київського і Брацлавського воєводств). З цією метою почав туди направляти досвідчених козаків зі своїми листами до мешканців півдня України, в яких закликав їх готувати зброю, набої та продовольство, прибувати до його табору, підніматися на боротьбу. Натяк на це знаходимо у листі Б. Хмельницького до коронного гетьмана М. Потоцького: «А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас»². Безпосередня згадка про цю акцію міститься у літописі сучасника подій Н. Ганновера: «Розіслали листи в усі місця, де проживали русини з відозвою прибувати на Запорозжя»³. Я. Рудавський, автор «Історії Польщі», написаний у другій половині XVII ст., також звертає увагу на розсилання Б. Хмельницьким листів до «руських міст» із закликом до урядників не зраджувати «справі релігії та свободи»⁴. Маємо і визнання М. Потоцького, зроблене 31 березня у листі до короля Владислава IV: «Ці 500 <повстанців> підняли заколот у змові з усіма козацькими полками і зі всією Україною»⁵.

Цей крок гетьмана відіграв важливу роль у подальшому успішному розвитку Національної революції. Адже у березні на півдні Київського й, очевидно, Брацлавського воєводств поступово розгортаються виступи селян і міщан, що викликало панічні настрої у місцевої шляхти, котра почала залишати маєтки.

¹ Z dziejów Ukrainy — S. 498.

² ДБХ. — С. 31.

³ Rawita-Gawronski F. Sprawy i rzeczy Ukraińskie / F. Rawita-Gawronski. — Lw., 1914. — S. 20.

⁴ Rudawski J. Historya Polska od smierci Wladysława IV aż do pokoju Oliwskiego / J. Rudawski. — Petersburg, Mohylew, 1855. — T. 1. — S. 12.

⁵ ВУР. — Т. 2. — С. 17.

М. Потоцький підкреслював у згаданому листі до короля, що пани, «не покладаючись на силу свого опору, гарячими проханнями вмовляли, щоб я своєю присутністю і підкріпленням рятував Україну і поспішав погасити згубне полум'я, яке так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в яких би не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно свої панів й орендарів...»¹ Я. Руданський зазначав, що українці із «вдячністю приймали кругом його посланців», всюди поширювалися вісті, що Б. Хмельницький є «батьком Вітчизни, відновлювачем релігії й давньої свободи»². Тому не випадково брацлавський воєвода А. Кисіль у листі до коронного гетьмана зауважував, що «справа уже не в тому, щоб відновити попереднє становище козаків, які вийшли з підлеглості, а в тому, щоб врятувати сучасний стан справ»³.

Готуючись до збройного повстання, селяни і міщани масово скуповували зброю і боєприпаси. Лише руському воєводі українському князеві І. Вишневецькому вдалося вилучити у своїх підданих, за одними даними, кілька десятків тисяч, за іншими — 60 тис. одиниць вогнепальної зброї⁴. Зрозуміло, що за таких обставин М. Потоцький не міг вирушити з військом на Запорозжя, не придушивши виступу на волості⁵, що дозволило Б. Хмельницькому виграти дорогоцінний час для формування армії й завершення переговорів щодо укладання військово-політичного союзу з Кримським ханством. Для ізоляції Запорозжя польське командування розташувало у Черкасах, Корсуні, Каневі, Богуславі, Миргороді та інших містах залоги, а також під страхом смерті заборонило мешканцям півдня України вирушати на Низ⁶. Якщо вірити літопису С. Величка, то в містах і

¹ Там же.

² Rudawski J. Op. cit / J. Rudawski. — Т. 1. — С. 12.

³ ДОВ. — С. 118–119.

⁴ ВУР. — Т. 2. — С. 17. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651) / W. Tomkiewicz. — War., 1933. — С. 182.

⁵ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) / М. Н. Петровський. — К., 1940. — С. 42.

⁶ Акты Московського государства (далі — АМГ). — Спб., 1894. — Т. 2. — С. 211 ; Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — С. 10.

селах наказали, «аби люди будь-якого чину не мали в будинках своїх ніяких сходин і бесід, а також, аби не стояли вкупі по двоє, троє, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках та торгах і нічого поміж себе не обговорювали»¹. Та попри все це, долаючи різні перешкоди, до Б. Хмельницького стікалися козаки, селяни й міщани. За свідченням боярського сина Ф. Осетрова, «гулящих де литовських людей до того пана Хмельницького з міст утікає багато»². Як наслідок, на середину квітня військо запорозького гетьмана зросло до 4–5 тис. осіб³.

Пам'ятаючи гіркі уроки повстань 30-х років, Б. Хмельницький особливо дбав про організацію діяльності своїх емісарів у лавах 6-тисячного козацького реєстру. Адже лише за умови переходу цієї сили на його бік можна було сподіватися на успіх у боротьбі з М. Потоцьким. Маємо певні підстави припустити, що це відповідальне завдання гетьман доручив Півторакожуху. Саме останній напередодні боїв попередив реєстровиків: «Коли ми випустимо стрільбу по війську, тоді всі на землю падайте, бо поляки поставлять вас попереду»⁴. З-поміж старшин реєстрових козаків, котрі мали великий авторитет, таємні зносини з Б. Хмельницьким підтримували Ф. Джеджалій, Б. Топига та Кривуля⁵. Не виключено, що агітацію емісари гетьмана проводили і серед драгун, набраних здебільшого з українських міщан і селян.

Важко переоцінити значущість цього далекоглядного заходу для розвитку національно-визвольної і соціальної боротьби. Бої, що розпочалися 29 квітня під Жовтими Водами між українсько-кримським військом (8–9 тис.) і підрозділами сина коронного гетьмана С. Потоцького (5–5,5 тис.), набули небезпечного для повстанців затяжного характеру. Обидві сторони усвідомлювали, що долю битви вирішить підхід чотирьох полків реєстрових

¹ Величко С. Там же. — Т. 1. — С. 46.

² АМГ. — Т. 2. — С. 212.

³ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 7. — Арк. — 23–24 ; Крип'якевич І. П. Там же. — С. 207.

⁴ Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 93.

⁵ ЦЦАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 50. — Арк. 27. ДОВ. — С. 30.

козаків, котрі 26 квітня рушили Дніпром на Січ. В історичній літературі не існує єдності щодо часу та місця їх повстання, що, однак, у цьому випадку для нас не так важливо. Схиляємося до думки, що це трапилось на початку травня після захоплення ними Січі. Під проводом Ф. Джеджалія, Б. Топиги та інших соратників Б. Хмельницького козаки швидко опанували ситуацію, знищили приставлених до них жовнірів й окремих відверто пропольськи настроєних старшин (І. Барабаша, І. Караїмовича, Р. Пешту та інших), а самі подалися на допомогу гетьману¹. 13 травня Чигиринський, Черкаський, Корсунський і Канівський полки, вишикувані у бойовий лаштунок, оминули польський обоз та увійшли до табору Б. Хмельницького. Наступного дня козаки Переясловського й Білоцерківського полків та мошенські драгуни зі своїм капітаном покинули С. Потоцького і приєдналися до козацького гетьмана². Становище ворожих корогв стало безнадійним, і в бою 16 травня вони зазнали цілковитого розгрому.

Очевидно, що вже під час облоги польського війська під Жовтими Водами Б. Хмельницький одержав тривожну звістку про наміри І. Вишневецького, котрий перебував у Лубнах, з'єднати своє 6-тисячне військо з М. Потоцьким. Якби це сталося, повстанська армія опинилася б у величезній скруті. Щоб запобігти цьому, гетьман вирішив провести широкомасштабну акцію диверсійного характеру, а саме: знищити усі поромні переправи через Дніпро, принаймні поблизу Києва. Він негайно відрядив до традиційних місць їхнього розташування невеликі, але рухливі загони з наказом затопити пороми.

¹ ЦЦАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 50. — Арк. 27 ; ДОВ. — С. 30. Chrząszcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oŚwietleniu uczestnika wyprawy Zórtowodskiej i naoczного świadka wypadków / I. E. Chrząszcz // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. — Lw., 1934. — S. 264–265.

² Кордуба М. Нові причинки до початків Хмельниччини / М. Кордуба // ЗНТШ. — Львів, 1926. — Т. 144–145. — С. 212; Chrząszcz I. E. Op. cit / I. E. Chrząszcz. — S. 265.

Тим часом князь, направивши до Б. К. Маскевича М. Потоцького, щоб з'ясувати час і місце об'єднання сил, рухався через Куринці та Прилуки до Переяслава. Після повернення свого посланця, він прибув до Яготина, де довідався про поразку польського війська під Корсунем. Не вірячи в це, Вишневецький підійшов до Переяслава й розіслав для пошуку переправи через Дніпро чати до Черкас, Домонтова, Сокирної, Бучача, Стайо, Трахтимирова і Ржищева. Але вони ніде не знайшли поромів, бо всі вони були знищені. Внаслідок цього князь, за влучним висловом Б. К. Маскевича, опинився «наче у пташиній клітці за Дніпром зі своїм людом»¹. У середині червня у листі до примаса Польщі М. Лубенського І. Вишневецький констатував, що козаками йому були «відтяти всі переправи на Дніпрі»²: скликана ним військова нарада ухвалила рішення відходити до Чернігова, і 30 травня військо князя рушило³. Отже, майстерно розроблена й реалізована диверсія дозволила українській армії уникнути нової сутички з серйозним противником і створила сприятливі умови для успішного наступу у центральні райони України.

Прямуючи до Білої Церкви, Б. Хмельницький знову розпочав масово розсилати універсали-відозви до населення України, закликаючи братися до зброї, виганяти шляхту й урядників. Як повідомляв 31 травня А. Кисіль М. Лубенському, «розсилає свої листи всюди по містах, де лише проживають русини»⁴. Цей захід гетьмана закарбувався і в історичній пам'яті українців. В одній з народних пісень є такі слова:

Друзі, панове-молодці, охотники, броварники!
Годі вам по броварях пива варити,

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 5 ; Pamiętniki... Maskiewiczów. — S. 238–244.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 83.

³ Pamiętniki Samuela I Bogusława Kazimierza Maskiewiczów. — Wrocław, 1961. — S. 244.

⁴ ВУР. — Т. 2. — С. 29 ; Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. — Спб., 1865. — С. 324.

По винницях та по проваллях валятися,
Та йдіть ви жидів та ляхів з України зганяти!¹

Прибувши у понеділок 1 червня до Білої Церкви, Б. Хмельницький продовжує займатися організацією народного повстання. У джерелах є натяки, що він звернувся із зазивним універсалом до населення різних регіонів, у якому пояснював причини й мету виступу Війська Запорозького, а також прохав надати допомогу у боротьбі з ворогом. За свідченням С. Величка, «розіслав був у всю малоросійську Україну, що лежить обіруч річки Дніпра, свої гетьманські універсали, визначаючи в них широкі руські кордони, що їх захопили були в своє володіння поляки. Виклав він стародавні права й вольності українського люду, і причини, через які повстав він війною на поляків: заохочував і закликав до себе в обоз під Білу Церкву на війну всіх, хто любить свою вітчизну й зичить їх добра»².

На жаль, у розпорядженні дослідників немає автентичного тексту цього універсалу, відомі лише різні варіанти його переробки. Найближчою до оригіналу вважається копія, що зберігається в АГАД (Варшава) й опублікована у «Документах Богдана Хмельницького (1648–1657)», оскільки її зміст у цілому правильно відображає характер вживаних гетьманом заходів щодо організації боротьби. Вказуючи на гноблення з боку «ляхів і різних панів», він звертався до народу: щоб ви, «діти одного Бога, одної віри й крові людської будучи, коли до вас буду наближатися з військом, — підготували свою зброю, — стрільбу, щаблі, кульбаки, коней, стріли, коси й інше гостре залізо для оборони віри старожитньої грецької. А де б змогли, якими силами та способами готуйтеся на тих ворогів наших і віри старожитньої нашої; ляхів ворожих до нашого народу, так <i>панів своїх, і слуг їхніх, жидів, вибивайте, стинайте...</i>. Звертають на себе увагу такі заклики Б. Хмельницького: «Запасайтесь найбільш порохом, оловом і грішми для певних справ,

¹ Исторические песни малорусского народа. — К., 1875. — Т. 2. — С. 26.

² Величко С. Там же. — С. 78.

про які дам вам знати пізніше, чого триматися будете. А якщо що довідаєтеся чи почуєте від проїжджих чи прохожих про якійсь війська іноземних народів, які король збирає проти нас, давайте нам знати і застерігайте нас. Це стосується і ляцької землі, якщо там теж якийсь військо є і сила»¹. За даними С. Величка, розіслали 60 таких універсалів «при військовій печатці і з підписом власної руки. Гінці його мали сягнути з одного боку Дніпра від Білої Церкви аж до Полонного, Львова, Кам'янця-Подільського, а з другого — від Переяслава до Чернігова, Стародуба, Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева й далі»². Я. Рудавський також констатує, що гетьман «всюди розіслав своїх осавулів з відозвами до відкритої війни»³.

Звертався Б. Хмельницький також через агентів з листами до українських міщан, прохаючи привозити до козацького табору зброю, порох, кулі, олово тощо. Так, невелика група перевдягнутих козаків з листом подібного змісту пробралася таємно до львівського міщанина Георгія, котрий мав кілька кам'яниць. Він накупив чимало зброї та набоїв. Але коли до Львова козаки везли гроші, поляки перехопили їх. Знайшли листа, зробили з нього копію і через свого агента передали Георгію. Одночасно за ним встановили пильний нагляд. Не підозрюючи про пастку, він організував закупівлю шабель і пороху в Опанівцях і Краківцях. Коли навантажена валка минала Львів іншою дорогою, її затримали й відібрали зброю. Потім арештували Георгія й під час обшуку виявили 200 тис. злотих, а у склепах — багато вогнепальної та холодної зброї, пороху та куль⁴. На початку червня перемишльський архідиякон повідомляв бжозівському старості: «У Львові виявилася велика зрада від Русі: перехоплено 10 листів від Хмельницького, декілька

¹ АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — Кн. 14. — Арк. 381–382 ; ДБХ. — С. 626.

² Величко С. Там же. — С. 83.

³ Rudawski J. Op. cit / J. Rudawski. — Т. 1. — S. 16.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/11. — Арк. 83.

бочок пороху, немалі гроші, які відправили зі Львова для підтримки Хмельницького»¹. Чи не йдеться тут про справу Георгія? І це був не поодинокий випадок. У середині червня із Замостя ксьондз Старовольський писав, що у «руських, хто лише з Польщі везе олово і порох для козаків, <їх> силою відбирають у панських містечках»². Є дані, що вдалося встановити контакти навіть з міщанами Гданська й Торуня, котрі поставляли в українську армію порох і гармати³.

Перебуваючи під Білою Церквою, гетьман розіслав у різні райони України підрозділи з досвідченими старшинами, котрі мали очолити визвольну боротьбу («урядників і державців і поляків і жидів велів убивати»⁴) й формувати власні органи влади. За даними автора Львівського літопису, «розослал полковников на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщизну, по Поліссє, на руську Подоллю, на Волинь з козаками, до которих навенцей хлопства в'язалося...»⁵ Подібне твердження знаходимо й у літописі С. Величка: «Розіслав своїх полковників з козацькими військами у різні місця вести далі боротьбу»⁶. Причому козацькі полковники і сотники брали з собою гетьманські універсали до мешканців міст з проханням відчиняти їм брами й переходити на бік Війська Запорозького (як це, приміром, мало місце під час походу черкаського полковника М. Кривоноса)⁷.

Нарешті, є інформація про розсилання Б. Хмельницьким та його старшинами розвідників із завданнями чинити диверсії та готувати повстання. Першу згадку про це знаходимо у листі С. Кушевича від 4 червня: «До Польщі вийшло сімдесят козаків,

¹ Ковальський Н. П. Там же. — С. 75.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 78.

³ Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 рр. / О. К. Касименко. — К., 1955. — С. 58.

⁴ ВУР. — Т. 2. — С. 38.

⁵ Бєвзо О. А. Там же. — С. 121.

⁶ Величко С. Там же. — Т. 1. — С. 83–84.

⁷ БЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 260 ; Rawita-Gawroński F. Sprawy... — S. 29.

які перш за все мають палити міста; одного з них спіймали в Бережанах, а у нас (у Львові — *Авт.*) до в'язниці взято кількох підозрілих»¹. В ухвалі Галицького сеймику від 17 червня відзначався той факт, що ворог «бунтує підданих до повстання через шпигунів і різних осіб»². На характер цієї діяльності агентів деяке світло проливають зізнання Я. Концевича: «А у Новому Костянтинові є міщанин Гарко, який має згоду з козаками; він говорив, що «якщо прийде лядське військо, то я місто підпалю». Потім у Сенявці міщанин Яцько обіцяв козакам: «Я в гармати піску пилю, так що жодна нічим вам не зашкодить». Крім цього, із Ставичків обіцяли, що їм не зашкодить міська вогнепальна зброя, бо про це потурбуються. «Потім ще у Лисинці 9 присягнувших обіцяли бути помічникам козаків. А неподалік від Костянтинова є містечко Недобнек, там знаходиться 12 присягнувших проти Речі Посполитої... Вожаки у цьому місті — Гарко, Іван, Мартин, Дуречко, Іванко, Лесь, Павлок. Потім м. Володарка; там є троє — хоч би 10 катів було мають таке зілля, що не признаються, а козакам брати. Потім містечко Стан, у ньому є 8 міщан, які мають 8 півбочок пороху для козаків. Крім того, у Маначині знаходиться четверо міщан, які радилися про Броди і Тернопіль, якщо б прийшли козаки. А у Волочиську є піп, котрий має двох синів у козаків, які свого пана вбили»³.

Підготовча робота агентів, а також дії розісланих козацьких підрозділів зіграли вирішальну роль у вибуху масового повстання селян і міщан протягом червня – липня, оскільки через низку обставин (відмову хана підтримати плани гетьмана, помірковані позиції більшості старшин й заможного козацтва, загрозу вторгнення московських військ) Б. Хмельницький мусив відмовитися від наміру продовжити наступ, піти на переговори з польським урядом й розпустити на кілька тижнів військо. Як повідомляли у середині червня з Полонного, «Хмельницький пішов з полками назад і кожному наказав йти до свого міста,

¹ Кушевич С. Назв. пр. / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — № 1. — С. 120–121.

² Жерела. — Т. 4. — С. 9.

³ ВУР. — Т. 2. — С. 69–71.

і мати всіляку готовність до війни і бути готовим виступити за його наказом»¹.

Особливо активно набирала сили боротьба у Лівобережній Україні. За свідченням шляхтича Я. Бялобоцького, І. Вишневецький, котрий поспішно просувався у напрямі Чернігова, був «звідусіль оточений отрутою своїх підданих, котрі збунтувалися проти пана: міщани і селяни у купи збиралися, різну зброю на нього готували»². Частина вояків князя перейшла на бік повстанців³. Ректор Вільнюської академії Л. В. Коялович підкреслював надзвичайно швидке просування загонів козаків і повстанців на північ Лівобережжя⁴. Вже до кінця червня майже вся ця територія (окрім Чернігова й Стародуба) була звільнена від польсько-шляхетського панування, й тут розпочався інтенсивний процес становлення органів влади Української держави⁵.

У значно складніших умовах розгорталися події у Правобережній Україні, де знаходилося чимало міст-фортець із сильними залогами, перебували підрозділи коронної армії та загони магнатів. Похід відправленого Б. Хмельницьким полковника О. Тяплюшкіна до Києва викликав повстання у центральній частині Київського і Житомирського повітів, які на початку липня позбавилися польської адміністрації та панування шляхти⁶.

В організації боротьби на теренах Поділля й Волині неможливо переоцінити діяльність направленого сюди гетьманом черкаського полковника М. Кривоноса. Є підстави припустити, що він народився у сім'ї ремісника з Могильова-Подільського. Певний час займався торгівлею. Невідомо, чому і коли став на шлях боротьби проти польсько-шляхетського гніту, за що був

¹ БЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 262.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 1874/1. — Арк. 13.

³ ВУР. — Т. 2. — С. 24.

⁴ Kojalowicz A. W. De rebus Anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis / A. W. Kojalowicz. — Vilno, 1651. — P. 56.

⁵ Легкий В. И. Крестьянство Украины начальный период Освободительной войны 1648–654 гг. / В. И. Легкий. — Л., 1959. — С. 51–57 ; Степанков В. С. Там же. — С. 27–28.

⁶ Степанков В. С. Там же. — С. 28–29.

засуджений до смертної кари. Уникнувши її, ймовірно, разом з братом подався на Січ і незабаром прославився у морських походах на Чорному і Середземному морях. Був одруженим і до початку революції мав дорослого сина, котрий командував козацьким полком¹. Входив до кола приближених до Б. Хмельницького, відіграв важливу роль у боях під Жовтими Водами і Корсунем. Належав до радикального угруповання старшини, яке виступало за рішучі форми боротьби проти національно-релігійного і соціального гноблення, що породжувало певні розходження з політикою гетьмана. З іншого боку, влітку 1648 р. користувався величезним авторитетом серед повсталих мас, внаслідок чого шляхта називала його «гетьманом козацького гультайства»².

У кінці травня на чолі Черкаського полку, певно, як наказний гетьман, М. Кривоніс вирушив у похід, маючи при собі універсали-заклики Б. Хмельницького до мешканців українських міст. Підійшовши на початку червня до Погребища, завдяки гетьманському універсалу порозумівся з міщанами й оволодів містечком³. Звідси рушив на південь Брацлавщини й до 10 червня прибув до Немирова, «обширного і багатолюдного міста». Тут він також надіслав міщанам універсал Б. Хмельницького, заручився їхньою підтримкою, й вони гуртом знищили

¹ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 27. — Арк. 2–3 ; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/11. — Арк. 111; Жерела. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 6 ; ДОВ. — С. 71 ; Мыцык Ю. А. Там же. — С. 30 ; Józefowicz J. Kronika miasta Lwówa (1634–1690) / J. Józefowicz. — Lw., 1854. — S. 96.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/11. — Арк. 107. Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса / Л. Винар // Український історик. — 1971. — № 3–4. — С. 23–35 ; Крип'якевич І. П. Листи Максима Кривоноса / І. П. Крип'якевич // Науково-інформаційний бюлетень... — 1965. — № 2. — С. 57–61 ; Мицик Ю. А. Максим Кривоніс. / Ю. А. Мицик // УІЖ. — 1992. — № 12. — С. 69–71.

³ БЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 260 ; Kojałowicz A. W. Op. cit / A. W. Kojałowicz. — P. 57–58.

міську залогу¹. 18–22 червня з боями захопив Тульчин, в околицях якого об'єднався з полком І. Ганжі й повернувся до Брацлава, де почав формувати повстанську армію. 1 липня його підрозділи зайняли Вінницю². Успішні дії М. Кривоноса, а також поява надісланих ним розвідувальних чат сприяли спалаху повстання у західній частині Брацлавщини, де лише у маєтках С. Калиновського та О. Конєцпольського зі зброєю виступило понад 10 тис. осіб³. Піднялася і східна частина Летицівського повіту Подільського воєводства. О. Конєцпольський у кінці червня в одному з листів писав: «Вже під Баром і жодної <нашої> людини немає, все, що живе, утікає. Бар залишено, а це що Русь не хоче захищатися <від ворога>»⁴.

Довідавшись про жорстокі розправи, що чинили вояки І. Вишневецького у північних районах Брацлавщини (де князь з'явився після переправи на Правобережжя), М. Кривоніс виступив у похід. Його полки 17 липня захопили Махнівку і в бою під нею змусили князівське військо відступити. Переслідуючи противника, повстанці зайняли Бистрик, Чуднів, Чарторию і підійшли 20 липня до Полонного, укріпленого краще за Львів. Місто оточував подвійний мур і рів, наповнений водою, замок захищало понад 60 гармат. Наступного дня наказний гетьман оволодів передмістям й через агентів домовився про допомогу з міщанами та й жовнірами-українцями з-поміж залогі. За їх сприяння 22 липня вдалося увірватися до міста й замку⁵. Звідси він спрямував загони для захоплення Ізяслава, Острога й Межиріччя, просування до яких сприяло розгортанню повстання у південно-східній Волині, а сам з основ-

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 107; Спр. № 231/11. — Арк. 167 ; Kojałowicz A. W. Op. cit / A. W. Kojałowicz. — P. 58, Rawita-Gawroński F. Sprawy.... / F. Rawita-Gawroński. — S. 29–30.

² Кушевич С. Назв. пр. / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — № 2. — С. 131.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 87зв. — 88.

⁴ Мыцык Ю. А. Там же. — С. 82.

⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 7; Спр. № 5769/111. — Арк. 167 ; Кушевич С. Назв. пр. / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — № 2. — С. 133; Rawita-Gawroński F. Sprawy.... / F. Rawita-Gawroński. — S. 37–38.

ними силами подався до Старокостянтинова, під стінами якого зібралось 10–12 тисячне військо, очолюване В. Вишневецьким. У боях 26–28 липня М. Кривоніс переміг поляків і примусив їх відійти. Характерно, що і тут він через довірених осіб встановив зв'язок з міщанами, котрі у ніч на 27 липня привезли до його обозу продовольство й боєприпаси. Дізнавшись про це, князь розпорядився стратити 40 старокостянтинівців¹.

Як і Б. Хмельницький, М. Кривоніс приділяв велику увагу організації розвідки. Відомо, що його агенти діяли на терені етнічної Польщі. Через своїх розвідників він спромігся встановити контакти з полковниками подільських повстанців й домовитися з ними про спільну операцію із захоплення резиденції коронних гетьманів в Україні — м. Бар. Після перемоги під Староконстантиновом він одержав наказ Б. Хмельницького повернутися до табору і спрямував до Бара кілька полків. Їх просування через околиці Меджибожа (міщани здали його представнику гетьмана козаку Якименку²) до Бара викликало масове повстання у Летичівському повіті. Неподалік Бара, у Ялтушкові, почали збиратися полки Кошки, попа Якуша, Степка та інших ватажків, що готувалися до наступу на місто-фортецю. На озброєнні чисельної залоги було 44 гармати, крім зведених сюди з інших подільських міст, 5 тис. мушкетів і 100 бочок пороху. 4 серпня розпочалися бої за місто. Після прибуття полків М. Кривоноса, очолюваних Брацлавцем і Габачем, 7 серпня провели генеральний штурм, під час якого за допомогою міщан (вкотре вже!) вдалося увірватися до Бара. На світанку 11 серпня, знову ж таки за їх сприяння повстанці захопили замок. Після цього полковники звернулися з листом до М. Кривоноса, запитуючи про думку Б. Хмельницького, що їм учинити «із замком, артилерією (якої багато), порохом, оловом і паном Потоцьким»³.

¹ Смолій В. А. Там же. — С. 114–115.

² Мьцьк Ю. А. Там же. — С. 180–181.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/11. — Арк. 124, 128–129 ; Спр. № 5768/1. — Т. 1. — Арк. 369.

Цей великий успіх повстанців, а також просування окремих їхніх загонів у напрямі Кам'янця-Подільського викликали панічну втечу шляхти й орендарів із західного регіону Поділля. Польська адміністрація і шляхта у містах все більше не довіряли українцям і православному духовенству, котрі виявляли готовність допомагати загонам козаків чи повстанців. За словами анонімного автора листа з Тернополя, «вся шляхта поголовно утікає, міста їм (повстанцям — *Авт.*) віддаються і брами відчиняють. Боюсь за Тернопіль, який зичливих людей до оборони не має і напевне вчинить за прикладом інших міст, бо вже тепер у місті показується зрада, хоча ворог далеко»¹. Тербовельський підстароста Тшецький, не покладаючись на українців, наказав для ліпшого контролю за ними розташувати їх у системі фортифікаційних споруд в окремому шанці². У Кам'янці турбувала шляхту, магістрат й залогоу позиція близько 5 тис. українських мешканців. За даними окремих джерел, кам'янецькі священики встановили зв'язок з Б. Хмельницьким³. У кінці серпня вже спостерігалось напруження навіть у Львові, оскільки зростало побоювання «внутрішніх бунтів і заколотів» з боку українців, яких була «велика сила»⁴. На початку вересня С. Кушевич повідомляв з міста: «Уже і в нас з'являються змови, багато гультайства по ночах приїжджає і від'їжджає. Відбуваються різні збори то по церквах, то в передміських закутках і долинах. Русь уже відмовляє нам у послуху з великими докорами»⁵.

У другій половині серпня почалися виступи українців Підляшшя, особливо у районах Бельська і Дрогичина, котрі «послали до Хмельницького з проханням про допомогу, чи, у крайньому разі, про надіслання керівника, котрий міг би їх

¹ Бібліотека Ягеллонського університету (далі – БЯ) (Краків). ВР. — № 90. — Арк. 8–81 : БН. — МФ № 12475.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 130зв.

³ Там же. — Арк. 122зв.–125, 129–130; ДОВ. — С. 108–109.

⁴ БЧ. ВР. — Спр. № 2576. — Арк. 230 ; ЛНБ. ВР. — МФ № 2.

⁵ Кушевич С. Назв. пр. // Жовтень. — 1980. — № 3. — С. 100.

очолити¹. Є дані, що влітку віленські священники запрошували українського гетьмана прибути до Вільно². Діяльність Б. Хмельницького знаходила підтримку навіть з боку частини польського селянства. За свідченням галицького стольника А. Московського, «всі хлопи мазовецькі, плоцькі, равські, сандомирські, особливо князівські і королівські, пана Бога просять за Хмельницького, бо не можуть уже терпіти насильств жовнірів, котрі проходять»³.

За сприяння емісарів Б. Хмельницького масового характеру набули повстання у південному регіоні Білорусі. Так, мозирський міщанин І. Седляр одержав від нього «листа для набору через гетьмана Костирського». За визнанням полонених повстанців, «починаючи від Валишевичів, до Мозиря і Річниці, скільки сіл і вотчин, всі покозачилися і поклялися один одному захищатися до останнього, і, якби довелось б цьому гультяйству відступити, тоді і селяни повинні вирушити з ним з цих країв в Україну. Міста, які об'єдналися і покозачилися, — це, говорить, Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Бабура й інші»⁴.

У джерелах є натяки, що Б. Хмельницький намагався організувати вбивство І. Вишневецького. Так, у відомостях з Варшави від 2 серпня читаємо, що з цією метою він направив до князя десятьох «відважних юнаків» з подарунками. І. Вишневецький, запідозривши зле, «здалеку їх слухав» й розпорядився взяти під контроль і добряче почастивати. Підпивши, один з козаків проговорився і їх схопили. На тортурах бранці визнали, що мали завдання вбити князя. Тоді за наказом останнього їх посадили на палі⁵. Можна, звісно, визнати це звичайними чутками, яких чимало поширювалося того часу в Польщі. Однак є безпосереднє визнання самого І. Вишневецького, зроблене ним у

¹ Ковальський Н. П. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцык. — Днепропетровск, 1986. — С. 75.

² Там же.

³ Там же. — С. 76.

⁴ ДОВ. — С. 105.

⁵ БЧ. ВР. — Спр. № 142. — Арк. 598.

листі від 30 липня до О. Конєцпольського, що Б. Хмельницький чинить замах на його життя і хоче заманити у засідку¹.

На початок вересня, внаслідок масового повстання селян і міщан проти польсько-шляхетського панування, було звільнено територію Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського (за винятком Кам'яця) та півдня Волинського воєводств. Переговори з польською комісією А. Кисіля зайшли у глухий кут. Стало зрозуміло, що поновлення воєнних дій не уникнути. Тому Б. Хмельницький зі свого табору під Пилявцями розсилав чати «у всі сторони бунтувати хлопів»². Анонімний автор «Табірною щоденника» зафіксував, що увечері 13 вересня О. Конєцпольський направив роз'їзд Чаплинського, а також підрозділи до своїх маєтків із завданням розгромити «загони, які відірвалися (чи навмисне розіслані) від козаків»³. Ці заходи гетьмана сприяли розгортанню повстання у західних районах Поділля, що ускладнювало становище польського війська. Галицький стольник А. М'ясковський звертав увагу познанського єпископа на небезпеку, що «загрожує нашому війську, яке перебуває наче у матні, обложене вже звідусіль противником, коли неприятелем, який захопив Сатанів і Скали і, відрізано тил війська»⁴. Є дані, що Б. Хмельницький через своїх емісарів закликав селян і міщан прибувати до військового табору⁵.

У бою 21–23 вересня під Пилявцями українська армія здобула чергову перемогу, після чого розпочала похід у Галичину. Джерела свідчать, що з метою організації виступів населення гетьман розіслав у різні райони Волині й Галичини полки під проводом М. Кривоноса, Півторакожуха, М. Небаби, Д. Нечая, Ф. Джеджалія, М. Гладкого та інших. Не виключено, що вони при цьому одержали від нього листи-заклики до міщан і жовнірів залог, що ті переходили на сторону війська

¹ Tomkiewicz W. Op. cit / W. Tomkiewicz. — S. 233.

² БЧ. ВР. — Спр. № 2576. — Арк. 258.

³ ДОВ. — С. 113.

⁴ Там же. — С. 127.

⁵ Там же. — С. 139.

Запорозького¹. Є підстави вважати, що гетьманська канцелярія роздавала «козацькі паспорти» галицькій шляхті, щоби заручитися її підтримкою².

Просування українських підрозділів зумовило успішний розвиток повстання у Волині й Галичині. Наприклад, полки М. Кривоноса і Ф. Джеджалія істотно допомогли селянам і міщанам Кременецького повіту. Поява козацького загону на території Долинського і Калушського староств відіграла помітну роль у формуванні під проводом священика Івана з Грабівки Калушського полку 3–4 тис. осіб, мешканців понад 80 населених пунктів³. Жителі окремих міст прагнули увійти в стосунки із самим гетьманом. Так, гологорівські міщани направили до нього послання, запрошуючи «негаймо прийти на допомогу проти польської тиранії», обіцяючи «забезпечити військо всім (необхідним)»⁴. Під час облоги Львова 10 жовтня за допомогою українців з Краківського передмістя, котрі перейшли на бік козаків, було «перетято воду». Вночі робилися спроби «підкопати» воду, що знаходилася «між мурами»⁵.

Залишивши 26 жовтня околиці Львова, Б. Хмельницький вирушив до Замостя, розсилаючи у різні боки роз'їзди, дії яких викликали хвилю повстань у західних районах Галичини. Під час облоги Замостя до рук козаків переходять Томашув, Щєбришин, Туробин, Хребушув, Кобрин, Криниця, Красник та інші міста⁶. За визнанням польської шляхти, до них «хлопи наші... приставали і мазури навіть дещо замишляли»⁷. Кількатисячний

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 186, № 2098/11. — Арк. 30; ДБХ. — С. 654 ; Jemiołowski M. Pamiętnik / M. Jemiołowski. — Lw., 1850. — S. 8.

² Жерела. — Т. 4. — С. 227.

³ Степанков В.С. Там же. — С. 42–44.

⁴ Кушевич С. Назв. пр. / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — № 3. — С. 105.

⁵ Там же. — № 4. — С. 118.

⁶ Степанков В.С. Там же. — С. 45.

⁷ Nowak Z. Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej / Z. Nowak // Libri geganenses. — Wr., War., Kr., Gd., 1976. — Т. 5. — S. 241.

загін повстанців деякий час діяв в околицях Варшави, охопленої панікою. Папський нунцій Д. Торрес підкреслював: «Тут немає нікого, хто б не думав про порятунок найціннішого свого майна і життя», тому вийшов наказ про заборону залишати місто чи відправляти з нього речі¹.

У деяких джерелах знаходимо важливу інформацію, що проливає світло на діяльність української розвідки цього етапу повстання. За свідченням литовського канцлера А. С. Радзивілла, наприкінці листопада у польській столиці з'явилися агенти Б. Хмельницького, котрі мали чинити підпали й організувати напади на двори сенаторів і панів. Їм вдалося заручитися підтримкою частини міської бідноти й своїми діями злякати шляхту й міську верхівку. Лише, коли схопили й стратили кількох українських розвідників, у Варшаві «трохи повернуло до спокою»².

Отже, протягом першого року революції український уряд приділяв велику увагу організації виступів селян і міщан, у чому провідну роль відігравали як окремі емісари, так і розіслані козацькі загони. Важко переоцінити вагомість їхньої діяльності для розгортання національно-визвольної та соціальної боротьби народних мас України влітку й восени 1648 р.

Б. Хмельницький знову вдається до організації виступів селян і міщан у квітні 1649 р., коли стала реальною загроза зриву мирних перемовин з Річчю Посполитою. На початку травня С. Лянцкоронський повідомляв, що український гетьман розіслав емісарів «знову бунтувати хлопів»³. Якщо вірити зізнанням схопленого поляками розвідника В. Колаковського, його разом з П. Грибовським і В. Островським Б. Хмельницький направив збурювати мешканців Поділля, Галичини і Польщі, а до Білорусі — Стасенка з 300 особами бунтувати «хлопів і попів руських». Разом з 80 особами пішки вони подалися до Кам'янця-Подільського «бунтувати усіх селян, почавши від Кам'янця до Лянцко-

¹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., — 1916. — Вып. 2. — С. 124–126.

² Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł. — Т. 3. — S. 157.

³ Crabowski A. Op. cit / A. Crabowski. — Т. 2. — S. 19.

роні під Краків». Відомо, що вони підняли на боротьбу майже 300 селян у районі Леська (неподалік Санока), яких відіслали до Б. Хмельницького. В одному з маєтків В. Д. Заславського під Н. (?) «...збунтували самих опришків півтораста». А в районі Добчиць (це вже майже поряд з Краковом) зібрали 2,5 тис. люду, котрі під проводом козака Дороша рушили до козацької України¹.

Гетьман покладав серйозні надії на позитивні наслідки роботи посланців. Очевидно, не без підстав під час однієї з розмов він стверджував: «Маю надію на Бога, що отримавши перемогу, Кам'янець візьму скоро, не забарусь, бо братів наших Русі є багато у Кам'янці і ці нам допоможуть...»². Ця діяльність розвідників, уважаємо, сприяла зростанню соціальної напруженості на польських землях, що стало однією з причин відмови уряду від скликання посполитого рушення проти козацької України³. Українські емісари вели активну підготовку повстання й на теренах Білорусі. Наприкінці квітня литовський гетьман Я. Радзивілл повідомляв «<Навіть> у тих місяцях, де стоїть військо, селяни, збуджені козаками на відважні вчинки, починають повставати і збиратися по лісах. Надходять навіть такі повідомлення, що вони вичікують у схованці Цецорській (яка була укріплена для успішної оборони), готують безліч човнів, заготовляють харчі і більше всього сухарів, щоб зручно організувати зосередження <своїх сил>»⁴.

Завдяки діяльності агентів та окремих повстанських загонів у травні національно-визвольна й соціальна боротьба охоплює північні райони Київщини та Поділля. Захоплені у полон повстанці одностайно заявляли, що є зазивний лист і від Б. Хмельницького, «щоб усі враз, хто в Бога вірує, збиралися до громади, чернь, і козаки, запевняючи, що потім панів не буде і ми стоїмо на тому, щоб жодною шляхтича не було і дозволити на мир не хочуть»⁵. Польські розвідники Я. Юрківський і М. Яжембовсь-

¹ Czapliński W. Op. cit / W. Czapliński. — S. 85–86.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/11. — Арк. 226.

³ Czapliński W. Op. cit / W. Czapliński. — S. 70.

⁴ ДОВ. — С. 212.

⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/11. — Арк. 229.

кий дізналися, що до подільських полковників у травні надійшло розпорядження гетьмана розпочинати активні дії, щоб «не залишилося жодного католика й католицького місця»¹. У листі від 19 червня шляхтич Т. Обухович засвідчував, що серед українців поширюються заклики Б. Хмельницького «витяти всю шляхту»². Масове покаяння тогочасного українського населення знайшло відображення і в літописі Самовидця: «усе, що живо, поднялося в козацтво...»³. Отже, є підстави стверджувати, що повстання народних мас весною 1649 р. спалахнуло не без організаційної діяльності української розвідки.

Джерела зберігають інформацію про спроби організувати окремі військові акції проти ворога під час облоги польського війська у Збаражі влітку 1649 р. Так, у 20-х числах липня Б. Хмельницький заслав до цього міста агентів із завданням підпалити його. Однак їх схопили⁴.

Імовірно, що наступного року відбулася зустріч гетьмана з польським шляхтичем О. Л. Косткою-Наперським (не виключено, що він мав зв'язки з трансільванським князем Д'єрдем II Ракоці), під час якої їм вдалося домовитися про організацію повстання у Підгір'ї з метою створення сприятливих умов трансільванському князеві для захоплення Кракова⁵. Відомо, що Д'єрдя II Ракоці, окрім українського гетьмана, схилив до наступу на Польщу й керівник чеських братів видатний педагог Ян Амос Коменський. Планувалося, що в разі успішного удару по ворогу Зигмунт Ракоці (брат Д'єрдя II) одержить польську корону, а Україна — незалежність⁶.

¹ Там же. — Арк. 226.

² Там же. — Ф. 103. — Спр. Сапегів № XL. — № 37.

³ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 57.

⁴ ЦЦАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 214. — Арк. 23.

⁵ Kersten A. Na tropach Napierskiego w kręgu mitów ifaktów / A. Kersten. — War., 1970. — S. 201–202; Szczotka S. Powstanie chłopskie pod wodzą Kostki Napierskiego / S. Szczotka. — S. 77.

⁶ Тазбир Я. Роль протестантов в политических связях Польши с Трансильванией / Я. Тазбир // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979. — С. 228.

Очевидно, що у зв'язку з цим наприкінці 1650 р. Б. Хмельницький розробляє план операції з організації повстань і збройних виступів у різних районах Польщі й Галичини, що мало дестабілізувати внутрішньополітичне становище, послабити боєздатність армії й дезорганізувати шляхту. Висловлені в історичній літературі сумніви щодо причетності гетьмана до організації повстань у Польщі потребують джерельного підтвердження¹. Після цього сюди почали направлятися малими й великими групами агенти, а котрі вже тут діяли, одержали відповідні розпорядження. За визнанням схопленого поляками А. Ворожбиловича, «шпигунів пішло у різні місця до Польщі півтора ста у жебрацькій одежі»². Всього було відправлено понад 2 тис. агентів, які діяли на теренах західної Галичини, Великопольщі та Малопольщі під виглядом прочан, монахів, жебраків, мандрівників тощо³. Маємо підстави припустити, що їх переважна більшість походила саме з цих регіонів і добре тут орієнтувалася. На думку польського дослідника Ю. Казімерського, котрий проаналізував зізнання сімох емісарів, всі вони побували в Україні, а згодом прибули «сюди до Польщі»⁴.

Головне їх завдання — організація виступів населення. Так, у травні 1651 р. у Галичині схопили чотирьох розвідників, котрі «мали наказ від самого Хмельницького» запалювати міста та села⁵. Тобто ж місяця казимирівський райця М. Голинський занотував «новини» про шпигунів гетьмана, де говорилося про направлення ним до Польщі кількох сотень осіб з метою збору розвідувальної інформації, отруєння води в криницях, ставках та річках; бунтувати підданих проти панів; підпалювати костіли; грабувати міста й села. Деяких з них впіймали у Петркові⁶. На початку червня урядовці з Великопольщі повідомляли, що

¹ Свешніков І. К. Там же. — С. 97–98.

² *Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim.* — S. 322.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 156 ; *Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim.* — S. 324.

⁴ *Kazimierski J. Op. cit / J. Kazimierski.* — S. 323.

⁵ БЧ. ВР. — Спр. № 146. — Арк. 175; БН. — МФ № 6706.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 501.

українські емісари у час, коли шляхта залишить домівки, мають «по усій Короні» підпалювати міста й садиби, а також підбурювати хлопів проти панів¹. Затримані біля м. Камінь-Поморський (поблизу Гнезна) двоє підозрілих зізналися, що їх заслав сюди Б. Хмельницький із завданням палити і нищити шляхетські двори². За свідченням В. Колаковського, П. Грибовський доручив йому та іншим завербованим агентам у Великопольщі «хлопів проти панів бунтувати, особливо там, де їх влада над підданими важка, а саме: за Познанню до Меджиріччя». Коли б розпочалося формування посполитого рушення шляхти у Познанському, Пиздрському і Кощанському повітах, передбачалося провести наради між Цянженем і Лондем, насамперед у Ковалеві, Ярошині, Ландку і Волі, на яких П. Грибовський мав визначати, кому куди йти, «гумна, села, міста палити, грабувати шляхетські двори і домівки, хлопів бунтувати, одним словом робити все погане»³.

Джерела свідчать, що в окремих районах Польщі соціальні суперечності набули помітної гостроти й могли вилитися у збройний конфлікт, утім слухним убачається зауваження А. Керстена, що все ж у цей час не визріли умови для масового повстання⁴. Так, у середині квітня анонімний автор «новин» з Варшави констатував, що «звідусіль піддані готові до тих здрайців утікати. <Бержи Боже>, щоб лише змогли мати вождя»⁵. Наприкінці місяця король наказав урядовцям пильнувати «волоцюг, щоб вчасно замикалися шинки і пивниці, де найчастіше збираються вони, де можуть відбуватися їх сходи і змови»⁶. 25 травня краківський єпископ П. Гембицький звернувся з універсалом до мешканців Кракова про оборону міста, суворо попереджаючи не переховувати волоцюг і втікачів,

¹ Там же. — Спр. № 2286/11. — Арк. 156.

² Свешніков І. К. Битва... / І. К. Свешніков. — С. 98.

³ Czapliński W. Op. cit / W. Czapliński. — S. 84–85 ; Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim. — S. 324.

⁴ Kersten A. Na tropach Napierskiego... / A. Kersten. — S. 203.

⁵ ЦБН. IP. — Ф. II. — Спр. № 13699. — Арк. 5.

⁶ Szczotka S. Z dziejów chłopów polskich / S. Szczotka. — War., 1951. — S. 43.

«зачиняти пивниці, притулки бродяг і виганяти з них свавільних людей¹. 27 травня війський серадзький М. Бельський і підстароста гродзький Ян Завіша наказали програнати з Сераджа гультяїв, зайд, засуджених на вигнання².

Звертає на себе увагу, що як у Великопольщі, так і в Мало-польщі, емісари, агітуючи селян і міщан підніматися на боротьбу проти шляхти, апелювали до українського досвіду соціальних змін та імені Б. Хмельницького як їх ініціатора. Наприклад, у Серадзькому воєводстві Я. Лискович говорив мешканцям сіл: «Радійте, бо Хмельницький шляхту, ксьондзів, жидів виб'є, а вас панами вчинить»³. Клерик Ян Блокович (ксьондз Яшко), бунтуючи селян Паєнчної проти пана, закликав: «Вибийте шляхту, ксьондзів, службу — Хмельницький сюди прийде і будете всі панами»⁴. Селяни Мишкова побили пана Сухоржевського та його челядь, промовляючи при цьому: «Ех, дав би сам Бог пана Хмельницького, навчили б ми тих панків, як то селянина шарпати»⁵.

Ці ж мотиви зустрічаємо в агітаційній діяльності О. Л. Костки-Наперського та його соратників на терені Підгалля. У середині червня з Нового Таргу повідомляли, що вони підбурювали селян такими словами: «Знаєте, як добре повелося в Україні, де були убогі хлопи, а так розбагатіли»⁶. У листі від 18 червня до свого однодумця й помічника солтиса Новотарського С. Лентовського О. Л. Костка-Наперський запрошував його прибути з якомога більшою кількістю людей на допомогу, роз'яснюючи їм кривди, яких вони зазнавали від панів, і слухність цього часу, щоб позбутися ярма, бо «коли не виб'ються з-під гніту, тоді змушені будуть залишатися вічними невольниками у своїх панів». Одночасно зазначав: «Підемо всі під Краків і далі через всю,

¹ Materiały do powstania Kostki Napierskiego w 1651 r. — War., 1951. — S. 15.

² Kazimierski J. Op. cit / J. Kazimierski. — S. 331.

³ Ibidem. — S. 333.

⁴ Ibidem. — S. 337.

⁵ Цит. за: Свешніков І. К. Там же. — С. 98.

⁶ Materiały do powstania... — S. 19.

якщо буде воля, Польщу. Маємо добру змову з Хмельницьким і з татарами і німецьке військо прибуде нам на допомогу»¹. В універсалі від 22 червня він закликав селян виступити проти панів: «І двори шляхетські ваші, і що у дворах — ваше. Самі звільняйтеся з цієї важної неволі, щоб вони вас повністю не знищили. Краще, якщо ви самі їх знищите»².

У джерелах знаходимо інформацію, що керівник повстання у Підгаллі зачитував селянам і міщанам універсал Б. Хмельницького до підданих Корони Польської³. Його текст вміщено у «Документах Богдана Хмельницького» у додатку «сумнівних документів», однак Ю. Мицик довів його достовірність⁴. Документ містив звернення до польських селян творця Української держави: «Довожу до відома всіх підданих Польської Корони, що коли з Божого благословення я підкорю під нашу силу і владу землі Польської Корони, обіцяю звільнити вас усіх від повинностей і робіт. Платитимете тільки чинш і матимете вільності, як шляхта. Тільки щоб ви додержувались нам віри, так, як і наші руські піддані, і щоб покидали своїх панів, повставали проти них і до нас великими загонами переходили...»⁵.

Піднявши на боротьбу кілька тисяч повстанців, О. Л. Костка-Наперський захопив Чорштинський замок, сподіваючись на підхід трансільванської армії. Однак Д'єрдь II Ракоці, як і в 1649 р., не наважився виступити проти Польщі. Натомість краківський єпископ П. Гембицький діяв рішуче. Надіслані ним підрозділи ще до підходу висланих королем з-під Берестечка 26 червня 2 тис. жовнірів завдали повстанцям поразки, відібрали замок і після лютих тортур стратили О. Л. Костку-Наперського та його соратників⁶. Так провалився план Б. Хмельницького послабити військові сили Польщі напередодні вирішальних боїв. Навіть

¹ *Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim.* — S. 327.

² ДОВ. — С. 493.

³ *Grabowski A. Op. cit / A. Grabowski.* — Т 1. — S. 85.

⁴ Мьцьк Ю. А. Там же. — С. 24–25.

⁵ ДБХ. — С. 628–629.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 384 ; ДОВ. — С. 572–579, 588–592; *Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim.* — S. 363.

після поразки під Берестечком дехто з козаків ще сподівався на допомогу з боку трансільванського князя та повсталих поляків. На початку серпня А. М'яковський повідомляв з обозу коронної армії, що просувалася до кордонів козацької України: «Хлопи не вірять, що військо рухається в Україну, кажучи: «Вони мусять повернутися під Краків, захищатися від Ракоці і від тих, яких наш гетьман розіслав на бунтування людей»¹. Не відбулося повстання і в інших районах Польщі. Знаходимо лише згадки про окремі диверсії, зокрема спалення м. Грабово та 60 будинків у передмісті Любліна².

Джерела промовляють, що агенти гетьмана розповсюджували його зазивні універсали і серед мешканців Галичини. За даними М. Кучернюка, на терені Руського і Белзького воєводств їх діяло 150 осіб³. Хоча цей універсал мав певні відмінності від того, що поширювався у Польщі, але і в ньому звучала обіцянка «всіляких вільностей під час свого панування» (у розумінні володарювання — *Авт.*), насамперед звільнення від панщини й переведення на виплату річного чиншу. За визнанням шляхти, «тими універсалами дуже хлопів Хмельницький бунтує і Русь збунтував... Хлопам дуже засмакувала ця вільність і так, що живе з хлопів до повстання домового пішло»⁴. Чи не було наслідком цієї агітаційної роботи емісарів велике повстання у Покутті, яке спалахнуло тут у травні?⁵

Певну допомогу намагалися надати українські міщани Кам'янця-Подільського козацьким полкам, які прибули під місто 9 травня. Так, увечері цього ж дня до старшини таємно з'явився чоловік «у сірому сердаку середнього зросту у сивій шапці, без зброї», котрий мав з ними розмову з приводу захоплення міста. Відомо також, що хтось «з Русі давав знати коза-

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 180.

² Свешніков І. К. Там же. — С. 96.

³ Кучернюк М. Підпільний фронт Богдана Хмельницького / М. Кучернюк // Жовтень. — 1978. — № 10. — С. 141.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 474.

⁵ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 333. — Арк. 30–31 ; Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 147.

кам <церковним> дзвоном <умовний> час іти на штурм» укріплень. Дізнавшись про це, міські власті заборонили бити у дзвони й зупинили передзвін годинників¹.

Серед джерел нам вдалося знайти «новину» про спробу українського загону, очолюваного Сулимою, захопити у полон польського короля під час його повернення після Берестечкової битви до Варшави на відтинку шляху між Бродами і Львовом. Була зроблена засідка в лісі, але від захопленого «язика» Ян Казимір довідався про неї і вислав проти українців корогви. У бою козаки зазнали поразки, в поранений Сулима потрапив до полону². Зрозуміло, що достовірність цієї інформації потребує перевірки іншими джерелами, однак ігнорувати її також немає підстав.

Довідавшись про трагічні наслідки битви під Берестечком і перехід у наступ польсько-литовських військ, Б. Хмельницький із середини липня почав розсилати через емісарів універсали, поперше, до козаків з наказом готувати харчі й збиратися до Маслового Ставу³, по-друге, — закликаючи селян і міщан підніматися на боротьбу проти ворогів⁴. За свідченням І. Вишневецького від 28 липня, український гетьман надсилав до мешканців міст і містечок звернення, щоб «не піддавалися, а захищалися», а він з татарами прибуде на допомогу⁵. Син боярський М. Забобурий, котрому довелося побувати спочатку в українському війську під Берестечком, а згодом разом з Б. Хмельницьким у Києві, розповідав у Москві, що гетьман розіслав універсали до мешканців міст із закликом знищувати ворогів⁶. Французький автор «Історії війни козаків проти Польщі». П. Шевальє зазначав: «Хмельницький використав властиву йому кмітливість і послав у місця, куди він сам не міг прибути, своє перо і емісарів, щоб знову збудити бойовий запал, який вже

¹ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 59. — Арк. 89 ; ЛНБ. ВР. — Ф. 5.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 511.

³ Там же. — № 2286/11. — Арк. 175.

⁴ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 33.

⁵ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 128.

⁶ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 33.

значно був охолонув, та щоб закликати до боротьби за спільну справу...»¹. Розсилав гетьман «без перестанку» свої листи до українських міщан і протягом серпня².

Люд Київщини та Поділля відгукнувся на ці заклики, ставши на захист своїх політичних й соціально-економічних завоювань. За визнанням українського шляхтича, автора літопису І. Єрлича, «наче до меду рушили на свавілля старі й молоді, не дбаючи про те, що почалися косовиця і жнива»³. За словами П. Шевальє, гетьмана «радо слухали не тільки козаки, а й частина селян, які були досить схильні знову спробувати щастя у війні; дехто з селян голосно повторював, що ганьба втрачати відвагу внаслідок однієї поразки; що ті, які їх цим разом змусили тікати, раніше самі тікали перед ними та що це може ще раз повторитися...»⁴. Мешканці окремих міст спільно з козаками почали чинити ворогу запеклий опір. Так, наприкінці липня кілька сотень міщан Любартова разом з козаками билися до останнього, так, що «жоден не дав себе взяти живим»⁵. У тилу польсько-литовських військ розгоряється полум'я партизанської боротьби. І. Вишневецький звертав увагу на той факт, що по лісах «деяких наших ловлять, інших стріляють із самополів»⁶.

Особливо великого розмаху опір ворогу набрав на Поділлі, де напади на шляхетські маєтки розпочалися у другій половині липня. Надіслані до маєтків у Брацлавщину О. Конєцпольським слуги повернулися звідти ледь живі й розповіли, що селяни і міщани «знову почали бунтувати»; одні змусили їх з'їсти універсали магната, інші — порвати⁷. Народні полковники Недостежа та Іванчул розіслали звернення до населення краю між

¹ Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. — К., 1993. — С. 168.

² Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 35.

³ *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*. — War., 1853. — Т. 1. — S. 123.

⁴ Шевальє П. Назв. пр. / П. Шевальє. — С. 170.

⁵ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 128.

⁶ Там же.

⁷ ДОВ. — С. 588.

Південним Бугом і Дністром, закликаючи здатних носити зброю прибувати до табору, розташованого близ Дербчина. Незабаром тут зібралося кілька тисяч осіб, які й не думали «бути слухняними своїм панам». Вони говорили, що «краще загинути, ніж панам віддавати звикле послушення. Якщо Хмель програв, ми можемо виграти й мати тепер іншого гетьмана»¹. Загони повстанців зайняли Шаргород, Липовець, Прилуки, спалили панські двори в околицях Вінниці й Брацлава. Коронний гетьман мусив 7 серпня скликати військову нараду, яка вирішила надіслати на допомогу кам'янецькому старості П. Потоцькому 6 корогв з наказом виступити з ними до Вінниці². У східній частині Брацлавщини І. Богун і Й. Глух поспішно формували полки³. Вирувала й Київщина. «Почавши від Фастова, — читаємо в одному зі шляхетських листів, — всі хлопи стоять таборами разом з козаками з усім своїм майном і живністю»⁴.

Основні сили новостворюваної армії Б. Хмельницький зосередив у Білій Церкві, куди збиралися козаки «зі всієї України»⁵. Прибули сюди і полки подолян, очолювані І. Богуном та І. Александренком⁶. Наростала боротьба і в тилу польсько-литовської армії. 18 серпня А. Московський повідомляв королеви Ф. Каролі: «Ворог не хоче пустити нас за Білу Церкву і сильно зміцнює свій табір... тепер ми оточені ворогом звідусіль — спереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости й переправи, погрожуючи нам: «Якщо б ви і хотіли

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 235/11. — Арк. 81; Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/11. — Арк. 4181; Спр. № 2286/11. — Арк. 178.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 235/11. — Арк. 82зв.і; Ф. 5. — Спр. Осолінських № 2286/11. — Арк. 178–178зв.; ДОВ. — С. 597.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 2286/11. — Арк. 178–178 зв., 180.

⁴ Там же. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 235/11. — Арк. 81.

⁵ Мицик Ю. А. Там же. — С. 107.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 103. — Спр. Сапегів № XI. — № 96; НБУ. ІР. Ф. II. Спр. № 13699. — Арк. 20; ДВО. — С. 616.

втекти, то не втечете¹. 28 серпня Х. Божинський повідомляв з-під Фастова: «Жодного хлопа не залишилося: всі як з міста, так і з сіл разом з козаками пішли до Білої Церкви, спочатку відправивши перед собою все майно і худобу; про жодний мир не думають»². Було розірвано зв'язки литовського гетьмана Я. Разивілла, котрий із військом перебував у Києві, з Білорусією і, за визнанням одного з панів, «нині де на шляху по лісам до Києва і до Чернігова та в інших тамтешніх місцях розбої такі великі від козаків, що і тисячею людей проїхати не можна»³. Шляхти М. Л. Геркевич констатував, що з польського обозу пошта не доходила до короля, «бо її на шляхах переймали хлопи руські і вбивали, не допускаючи відомостей, що діялося в обозі»⁴.

Саме в наслідок величезної організаторської діяльності Б. Хмельницького і самовідданості народних мас вдалося відновити боєздатність армії і в районі Білої Церкви зупинити просування ворога. Після тривалих переговорів 28 вересня укладено Білоцерківський договір. Незважаючи на його вкрай важкі умови, все ж вдалося уникнути ліквідації державних інституцій на терені Київського воєводства, зберегти 20-тисячну армію. Тим не менш, широкі кола народних мас виступили проти договору, і до кінця 1651 р. становище гетьмана стало критичним: бунтували козацькі полки, селяни і міщани рішуче відмовлялися повертатися до маєтків і виконувати на користь панів повинності, почали з'являтися самозвані гетьмани. Виникла загроза громадянської війни в українському суспільстві. За таких обставин Б. Хмельницький вживав різних запобіжних заходів, щоб уникнути її, зокрема, через своїх емісарів звернувся з універсалами до мешканців Брацлавщини, прохаючи їх «аби те підданство» скромно зносили, обіцяючи «через зиму на весну те ярмо з них знести»⁵.

¹ ДОВ. — С. 615.

² НБУ. ІР. Ф. II. Спр. № 13699. — Арк. 17.

³ НБУ. ІР. Ф. II. Спр. № 13699. — Арк. 17.

⁴ АГАД. — Ф. 553. — Від. V. — Спр. № 4151. — Арк. 20.

⁵ Там же. — Ф. 559. — Спр. № 3036. — Арк. 142.

З березня 1652 р. гетьман розпочав таємну підготовку полків і населення України до виступу проти Польщі. Папський нунцій Д. Торрес повідомляв наприкінці квітня до Риму, що Б. Хмельницький розіслав універсали до козаків і селян¹. У цьому випадку йдеться про розпорядження готуватися до воєнних дій. У згадуваних «Документах Богдана Хмельницького» текст цього універсалу від 24 березня (невідомо за яким стилем) віднесено до сумнівних документів. Ю. Мицик, ознайомившись з рукописним збірником королівського секретаря І. Піноцці (звідки А. Грабовський зробив його публікацію), встановив, що було упущено, по-перше, заголовок універсалу «Універсал Хмельницького до козаків, поспільства і поляків, співчуваючих русинам» і, по-друге, важливу приписку І. Піноцці такого змісту: «Це (універсал — *Ю. М.*) надіслав й.м. пан гетьман польний коронний (М. Калиновський — *Ю. М.*), написавши листа до й.к.м., в якому прохав, щоби якомога швидше було скликано сейм і на ньому вирішилося питання про оборону Речі Посполитої». З огляду на це, дослідник дійшов висновку про автентичність цього універсалу².

Він для нас важливий тому, що проливає світло на роль і значення цього виду діяльності уряду в організації воєнних кампаній української армії. «Такої доброї нагоди, щоб наш народ з цієї неволі міг видертися, ще ніколи не було... Тому закликаю, — читаємо у ньому, — щоб не тільки кожний козак був готовий до війни, а й щоб кожний простий чоловік ще до Великодня забезпечив себе усім, що на війні потрібно, особливо харчем. А після Великодня, на другий день після того, як мої листи будуть оповіщені і кожному стануть відомі (розішлю їх, як потрібно буде), щоб поспішили до табору, вирушили у призначене місце і виступили у похід. Але без мого наказу нехай ніхто не наважується виступати, щоб не дати ляхам приводу до війни, хоч вони його шукають, і миру, як обіцяли, дати не хочуть.»³

¹ ЦДІА. — Ф. 1230. — Оп. І. — Спр. № 62. — Арк. 6.

² Мьцьк Ю. А. Там же. — С. 24–25.

³ ДБХ. — С. 630.

Належним чином підготувавшись, Б. Хмельницький у першій половині травня залишив Чигирин і з кількома полками подався у напрямі Умані. З Тарасівки він звернувся з універсалом до населення Лівобережної України, заключаючи знищувати «поляків, державців й урядників», а самим йти «до гетьман в сход»¹ згромлена; умови Білоцерківського договору скасовані й у Брацлавському й Чернігівському воєводствах відновлюється функціонування українських органів влади. На територію Подільського воєводства направлено подільського полковника О. Гоголя (прадіда геніального українського письменника М. Гоголя) з наказом звільнити його від польського панування. Разом із загонами опришків В. Кияшка та Корпана йому вдалося до кінця червня вигнати «ляхів» зі східних і центральних районів воєводства².

Наприкінці 1652 р. гетьман звернувся із закличним універсалом підніматися на боротьбу до селян і міщан «Сіверської України»³. Це остання згадка, яку нам вдалося виявити, про подібний захід українського уряду. Не можна не згадати унікальну інформацію польського посла у Криму С. М. Яскульського у листі від 30 серпня 1654 р. про те, що Б. Хмельницький весною направив монахів у Туреччину зі своїми «мандатами», щоб вони закликали «сербів, болгар, греків й інших християн до зброї проти турецького султана»⁴.

Щоденник Л. С. Радзивілла містить цінні відомості про організацію гетьманом операції із захоплення у полон польського короля. Що слугувало поштовхом для її проведення? Після розгрому ворожого війська під Батогом до рук Б. Хмельницького потрапило листування М. Калиновського. Переглядаючи його, він знайшов лист Яна Казимира до польного гетьмана із вказівкою останньому подбати насамперед про ліквідацію українського правителя. У відповідь весною 1653 р. гетьман «у най-

¹ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. № 10. — Арк. 277–278.

² Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 1275. — Арк. 43–44; БН. — МФ № 22883.

³ АГАД. — Ф. 553. — Від. V. — Спр. № 4151. — Арк. 43.

⁴ Мыщык Ю. А. Там же. — С. 34.

глибшій таємниці» вислав кілька сотень осіб із завданням вистежити та схопити короля. І справді, коли у червні Ян Казимір вирушив до обозу війська, то ледь не потрапив до рук українських розвідників. Йому вдалося випередити їх лише на якихось півгодини і щасливо вислизнути з підготовленої заздалегідь пастки¹.

Таким чином, упродовж 1648–1652 рр. українська розвідка відіграла важливу роль в організації повстань народних мас на теренах не лише України, а й Польщі та Білорусії. Було проведено також низку диверсій. Безперечно, їх було незрівнянно більше, ніж про це йдеться у нарисі, що мають засвідчити джерела, які вивчаються науковцями.

2.4. Заходи щодо збирання розвідувальної інформації та дезінформування польського командування (В. А. Смолій, В. С. Степанков)

Ставши на шлях боротьби за козацькі права й вольності, маючи неабиякий військовий досвід, Б. Хмельницький відразу ж приділив серйозну увагу організації збору відомостей про задуми й дії противника. Так, після захоплення Запорозької Січі він розпорядився уважно пильнувати за діями черкаського полковника С. Вадовського. І не дарма. Розвідувальна чата перейняла 5 лютого 1648 р. ворожий роз'їзд, що дозволило отримати інформацію про намагання С. Вадовського та чигиринського полковника С. М. Кричевського одержати допомогу від кодацької залози². Щоб не допустити цього, Б. Хмельницький 9 лютого несподівано атакував табір противника і досяг перемоги.

Довідавшись про наміри М. Потоцького організувати каральну експедицію на Запорожжя, що приховувала у собі велику небезпеку для долі повстання (коронна армія мала перевагу у чисельності, озброєнні та військовому вишколі), гетьман вирішив будь-що уникнути воєнних дій. З цією метою

¹ Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł. — Т. 3. — S. 392.

² ДБХ. — С. 30 ; Z dziejów Ukrainy. — S. 497.

він звернувся з листами до коронного гетьмана, пояснюючи причини козацького виступу й висловлюючи готовність мирним шляхом врегулювати конфлікт. Одночасно звільнив захоплених у полон жовнірів¹. С. Величко одним із перших помітив, що у такий спосіб український гетьман намагався приспати пильність поляків: «Але ті листи писав Хмельницький не тому, що міг щось учинити чи зашкодити Чаплинському (було то неможливо), але тому, що хотів якось завести й обдурити поляків і стримати та відволікати їхні військові приготування для відсічі собі. Цей задум Хмельницького здійнився...»². Одночасно серед повстанців пустили поголос, наче «мають виправити до короля й усього сенату послів, щоб прохати від усного Запорозького війська й народу малоросійського потвердити стародавні свої вольності й права і вгамувати польських панів та їхніх дозорців, які живуть на Україні й утискають та чинять біди малоросіянам»³. Ця тактика принесла успіх — на деякий час було відвернуто небезпеку походу на Січ.

Проте, помітивши непоступливість Б. Хмельницького та його соратників у найважливіших питаннях та їх прагнення домогтися автономії для козацького регіону, М. Потоцький з кінця березня пришвидшує військові приготування. Маючи у розпорядженні майже 15 тис. жовнірів (включаючи 6 тис. реєстрових козаків), він вирішив завдати комбінованого удару по табору повстанців силами двох угруповань. Дніпром рушили 4 полки реєстровиків і частина драгунів (майже 4,5 тис. осіб), а суходолом — 2 полки реєстровиків і жовнірів під проводом С. Потоцького (5–5,5 тис. осіб), які мали об'єднатися у районі Січі (на Микитиному Розі), щоб знищити «центр повстання з його опорними пунктами на островах»⁴.

Б. Хмельницький, маючи у розпорядженні майже 4,5–5 тис. козаків і 3,5–4 тис. татар, котрі на чолі з перекопським беєм Тугай-беєм прибули йому на допомогу, спромігся вчасно одержати відомості про цей задум коронного гетьмана, що відіграло

¹ ДБХ. — С. 26–27, 30–31.

² Величко С. Там же. — Т. 1. — С. 46.

³ Там же. — С. 54.

⁴ Смолій В. А. Там же. — С. 76–79 ; Мицик Ю. А. Там же. — 68–73.

надзвичайно важливу роль для подальшого успішного розвитку воєнної кампанії. На думку І. Стороженка, український розвідник, рухаючись верхи зі швидкістю 100–120 км на добу, прибув на Січ у кінці дня 26 квітня й повідомив про початок наступу противника¹. Не виключаємо, що відомості про нього запозичено і з інших джерел. Так, за даними С. Величка, гетьман «наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежить від Чигирина й Переволочної до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпускну до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста». Завдяки цьому було затримано десяток підозрілих осіб, від яких Б. Хмельницький дізнався про пересування польського війська². Самовидець відзначив також, що він залишив стоянку, «узревши відомість о заступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу їх...»³. Є свідчення подібного змісту і з польського боку. У листі анонімного автора від 6 травня з Черкас читаємо, що гетьман, одержавши дані, що «проти нього виступили водою і сушею», «сміливо пішов у волость»⁴. Отже, можемо констатувати, що вихід його із Запорожжя — не авантюра, а зумовлювався тверезим аналізом одержаної інформації про час і напрям руху польських підрозділів.

Імовірно, що у ніч з 26 на 27 квітня українсько-кримське військо залишило Січ й рушило Микитинським шляхом назустріч полякам, долаючи щодоби не менше 40 км. При цьому, на відміну від С. Потоцького, котрий 29 квітня зупинився біля р. Жовті Води, Б. Хмельницький приділив велику увагу збору розвідувальної інформації про пересування противника. З цією метою розсилалися розвідувальні чати з татар і козаків. Саме вони вчасно виявили появу ворога, раптово атакували роз'їзд А. Душинського й переслідували до самого табору. Несподівано з'явившись біля нього, козаки захопили «бокові» чати жовнірів. У цей же час залишена військовим комісаром Я. Шемберком біля

¹ Мицик Ю. А. Там же. — С. 75.

² Величко С. Там же. — Т. 1. — С. 60.

³ Літопис Самовидця. — С. 49.

⁴ БЧ. ВР. — Спр. № 2576. — Арк. 91.

Княжих Байраків варта (приблизно 30 вояків) перейшла на бік Б. Хмельницького і розповіла про становище у польському обозі¹. 30 квітня українці розпочали штурм ворожих позицій, захопити які, втім, не вдалося. Боротьба набула затяжного характеру.

З першого ж дня боїв Б. Хмельницького серйозно турбувала небезпека підходу 4–5 тис. жовнірів М. Потоцького, поява яких могла докорінним чином вплинути на їх перебіг. Тому він вирішив дезінформувати коронного гетьмана щодо чисельності татар, слушно сподіваючись, що, отримавши дані про їх велику кількість, польське командування не наважиться виступити на допомогу обложеним. З цією метою Б. Хмельницький інсценував «повернення» до польського обозу одного з реєстрових козаків, котрий мав відповідно «поінформувати» М. Потоцького. Посланий разом із 50 татарами у район Чигирин, він непомітно залишив їх, пробрався до Чигирин, а звідти 4 травня прибув до коронного гетьмана й «два реляцію», у якій повідомив, що, поперше, чисельність татар становить 50 тис. і, по-друге, обложені жовніри успішно відбивають приступи нападників². Як свідчать джерела, польське командування повірило, тому не виступило негайно на допомогу С. Потоцькому, а вирішило зачекати на підхід магнатських корогв, котрі не вельми поспішали до обозу³.

Так поляки втратили дорогоцінний час для виступу. А 13 травня надійшла звістка про повстання чотирьох полків реєстровиків (що пливли Дніпром), котрі подалися до Б. Хмельницького. Стало зрозумілим, як писав полковник К. Корицький сандомирському воєводі князеві В. Д. Заславському, якщо вони об'єднаються, то «наші проти них не тримаються і всі загинуть з сином й.м.п. краківського, який (вже тепер) може співати

¹ Кордуба М. Нові причинки до початків Хмельниччини / М. Кордуба // ЗНТШ. — 1926. — Т. 144–145. — С. 211.

² БЧ. ВР. — Спр. № 2576. — Арк. 92–93 ; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/11. — Арк. 51.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 189/11. — Арк. 51.

заупокійну»¹. Розгубленість польського керівництва посилювалася відсутністю (внаслідок вжитих Б. Хмельницьким заходів) точних даних про сили противника, зокрема татар. Побоюючись можливості повторення Цецорської трагедії (восени 1620 р. польське військо розгромила у Молдавії під Цецорою турецько-татарська армія), М. Потоцький, повіривши у багаточисельність татарської орди, не наважувався повести полки під Жовті Води. Проти цього походу висловлювалася й більшість офіцерів. Врешті-решт він вирішив відійти під Черкаси, де, певно, сподівався об'єднатися з силами І. Вишневецького та інших магнатів². Ймовірно, 14 травня польські підрозділи повернули назад, прирікаючи таким чином на загибель обложених жовнірів. Маємо підстави стверджувати, що вчасно проведена дезінформація ворожого командування у комбінації з діями зі збереження у таємниці даних про чисельність українсько-кримського війська відіграла серйозну роль у здобутті першої перемоги Національної революції — під Жовтими Водами.

Розгромивши ворога, гетьман вирішив, не гаючи часу, завдати удару по армії М. Потоцького, аби завадити їй відійти у центральні райони України. Тому не виключено, що вже 17–18 травня його військо вирушило у дорогу. Попереду йшов розвідувальний загін, який вислав роз'їзди на глибину до 6 км³, що дозволяло вчасно помічати ворожі роз'їзди й уникати зустрічей з ними, а також здобувати відомості про місцеперебування кварцяного війська. Тим часом коронний гетьман, дізнавшись 18 травня про Жовтоводську катастрофу сина, 22 травня зупинився табором за Корсунем під фільварками на березі Росі. Щоб затримати противника до підходу основних сил (вони рухалися разом з табором), Б. Хмельницький послав наперед частину татар і полк черкаського полковника М. Кривоноса. Останній направив диверсійний загін у тил ворожого обозу з наказом відігнати від нього коней, і лише через випадковість

¹ ДОВ. — С. 31.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 231/11. — Арк. 1451 ; Кордуба М. Там же. — С. 213 ; Петровський М. Н. Там же. — С. 49.

³ Мицик Ю. А. Там же. — С. 47–48.

(коней чомусь не вигнали на пасовище) козаки не виконали свого завдання¹.

25 травня під Корсунь підійшло українсько-кримське військо. Тепер уже гетьман вирішив домогтися відступу польського табору у напрямі Богуслава, щоб атакувати противника на марші. Знаючи з власного досвід й донесень розвідників, що на цьому шляху не обминути урочища Горохова Діброва (Крута Балка)², він задумав організувати тут пастку. Аби підштовхнути польське командування до відповідного рішення, належало створити враження про власну підготовку до штурму його позицій. З цією метою проводилося активне маневрування українськими і татарськими підрозділами; окремі з них наближалися до ворожого табору, «приглядаючись до війська», й заводи́ли з жовнірами герці; у районі Стеблева почали перегороджувати Рось, внаслідок чого вода «дуже впала», що особливо занепокоїло М. Потоцького і М. Калиновського, бо з цього боку табір не мав міцних укріплень³.

Звертає на себе увагу також дезінформація польських гетьманів захопленим під вечір козаком-бутом (перекладачем). Він потрапив до полону разом з дев'ятьма татарами і був підданий особливо лютим тортурам, на яких мужньо підтерджував, що є 47 тис. татар і 7 тис. козаків, а сьогодні до них приєдналося ще понад 15 тис. українців, а також згадав про наближення хана Іслам-Гірея з ордою⁴. Невідомо, як справедливо зауважує у літописі Г. Граб'янка, чи він був підмовлений для цього самим Б. Хмельницьким, чи вчинив так, «будучи від природи кмітливим та хитрим...»⁵. Польський історик другої половина XVII ст. С. Твардовський стверджував, що цього козака навмисно підіс-

¹ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 253. — Арк. 5.

² Мицик Ю. А. Там же. — С. 54.

³ НБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 225/11. — Арк. 60 ; ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 253. — Арк. 5–7; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 85–86.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 253. — Арк. 7.

⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 42.

ляли, аби своїми визнаннями навіяти страх на присутніх¹. Так чи інакше, але ця інформація справді сприяла посиленню невпевненості у власних силах серед воєначальників і офіцерів, тому зібрана військова нарада вирішила відступати під захистом табору².

Польському командуванню не вдалося зберегти у таємниці це рішення, і чимало жовнірів уночі вже знали, що мають відходити до Богуслава. Досить швидко довідався про це від розвідників, котрі перебували у таборі, і Б. Хмельницький, що підтвердив і захоплений у полон жовнір³. Після цього було негайно відправлено М. Кривоноса з полком і десятьма гарматами до Горохової Діброви з наказом перекопати ровами шлях і навколишні долини, зробити з дерев завали, підготувати шанці й розташувати у них артилерію та стрільців⁴. Документальні джерела не підтверджують поширеної в історичній літературі думки, нібито польську армію в цю пастку завів козак-провідник (за даними «Короткого літопису» — С. Зарудний, а за свідченням М. Костомарова — М. Галаган⁵). Насправді у провідникові не було потреби, бо серед жовнірів і офіцерів перебувало чимало таких, які добре знали шлях від Корсуня до Богуслава. Це по-перше. По-друге, М. Потоцький не був таким легковірним, щоб після переходу реєстрових козаків на бік повстанців дозволити собі довірити долю армії одному з них. З огляду на це, схиляємося до думки, що історія з козаком-провідником є легендою, котра виникла у другій половині XVII ст. і потрапила до українських літописів та польських історико-публіцистичних творів. В її основу міг лягти факт про

¹ Twardowski S. Wojna domowa z kozaki, Tatar, Moskwą, Szwedami, Węgy / S. Twardowski. — Calissu, 1681. — Cz. 1. — S. 8–9.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 60 ; ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 253. — Арк. 7–8.

³ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 194. — Арк. 1 ; Pamietnikil... Maskiewiczów. — S. 240.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 194. — Арк. 1–2 ; Спр. № 254. — Арк. 5

⁵ Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. 1. — С. 177 ; Костомаров Н. Богдан Хмельницький / Н. Костомаров. — Спб., 1884. — Т. 1. — С. 292–296.

згаданого вище козака-бута, свідчення якого вплинули на ухвалення військовою нарадою рішення про відступ до Богуслава. Відомо, що 26 травня під час просування польська армія потрапила у підготовлену пастку й зазнала нищівної поразки.

Пішовши у першій половині червня на припинення наступальних дій і переговори з Варшавою, гетьман приділив велику увагу не лише організації повстань селян і міщан, а й збору розвідувальної інформації про військові заходи польського уряду та переміщення військових сил. Не можна не погодитися з зауваженням С. Величка, що він «приглядався неоспалим своїм серцем до людської поведінки та до їхніх переміщень. Ці звістки він діставав від своїх зичливих приятелів та братів по греко-руській релігії, а також від шпигунів, яких спеціально посилав, щоб розвідували про всі лядські ради й замисли»¹. Десятки розвідників у різних районах України, Польщі й Литви пильнували за діями ворога. У середині липня Г. Жолкевський повідомив з Дубно канцлеру, що з ради (очевидно, під Білою Церквою) Б. Хмельницький відразу ж «розіслав шпигунів» з наказом спостерігати, «яка наша готовність, приглядатися, де які війська мають збиратися і повідомляти йому»².

Гадаємо, що власне відтоді розпочалося організаційне оформлення системи здобуття відомостей українською розвідкою, становлення її структур. Натяки на це знаходимо у визнаннях Я. Кончевського, котрий підкреслював, що «Хмельницький знає про все». Він же повідомив про одержання відповідних інструкцій (щодо способу дій) від Тарасенка (Тарасовича); існування серед православного духовенства налагодженої системи обміну інформацією, що надсилалася до Києва та козаків (ймовірно гетьмана); наявність конспіративних помешкань, розпізнавальних знаків, тайнопису, мережі таємних агентів, котрі діяли у населених пунктах. Звертає на себе увагу його повідомлення про засилання розвідників у різні райони Речі

¹ Величко С. Там же. — Т. 1. — С. 89.

² Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 1062. — Арк. 268.

Посполитої: «Ф. Островський з Туховським пішли в один бік, Косинський — до Бродів, а я з Іваном з Острога пішли на Волинь і Покуття»¹. Одночасно з Я. Кончевським поляки схопили ще одного з розвідників. За його свідченнями, діяло троє «шпигів, котрі з листами ходять, жебрачать, з довгим волоссям, із запущеними бородами, фортеці і замки у Польщі»².

Велику увагу збору інформації приділяв улітку 1648 р. М. Кривоніс, що дозволяло йому мати точні відомості про місцеперебування і сили противника. Наприклад, після захоплення 22 червня Тульчина він мав намір продовжувати наступ у напрямі Шаргорода з подальшим виходом до Бара. У зв'язку з цим у цей регіон на глибину до 60–70 км розіслав розвідувальні чати, які склалися з досвідчених вояків³. Це дало змогу вчасно одержати відомості і про зосередження підрозділів українських та польських магнатів, а також королівської гвардії під Староконстантином, які сприяли перемозі. Вдавався наказний гетьман і до практики засилання розвідників у глибокий тил ворога, зокрема, деякі з них зуміли проникнути в околиці Львова та Кракова⁴.

Є дані, що нашттовхують на думку про організацію ним акцій, спрямованих на дезінформацію польського командування. Так, під час боїв під Староконстантином 27 липня до полону потрапив сотник Полуян. На тортурах він повідомив, що кілька днів тому надійшов лист від Б. Хмельницького, в якому гетьман наказував затримати вороже військо до його підходу⁵. Аналіз джерел свідчить, що гетьман у цей час не міг дати таке розпорядження, оскільки очікував на повернення посольства з Варшави й не завершив мобілізацію. Тому, без сумніву, ці дані Полуяна були нічим іншим, як звичайною дезінформацією. Тим не менш, стурбований нею І. Вишневецький скликав військову

¹ ВУР. — Т. 2. — С. 70–71.

² Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 1062. — Арк. 276.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 88.

⁴ Кушевич С. Назв. пр. / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — № 3. — С. 105.

⁵ Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 147.

нараду, яка, зваживши всі «за» та «проти», дійшла висновку про необхідність відступу, бо «Хмельницького подолати не зможемо»¹. Невдовзі після цього до рук жовнірів потрапляє новий «язик», котрий стверджував, що козаки заходять «нам у тил, з лісу» для затримки «до прибуття Хмельницького»². Ранком наступного дня польський обоз рушив до Кульчина. Виникає запитання, що це — випадковість? Гадаємо, що ні. Надто вже цілеспрямованим видається зміст їх визнань, аби бути простим збігом обставин.

Успішно розв'язували питання організації розвідувальної служби й інші полковники. Так, анонімний автор, описуючи дії українських підрозділів у північних районах України і південних Білорусії, зазначив: «Козаки притримуються воєнних звичаїв і в несенні варти, і в устрої». Він же констатував: «Вся Русь повідомляє їм необхідні відомості...»³. Інший анонім звертав увагу на той факт, що козацькі старшини розсилають «своїх шпигунів... на розвідку... Ми ж схоплюємо їх, а той, якого зловили сьогодні, різне говорить»⁴.

Одержувана Б. Хмельницьким інформація дозволяла йому вже влітку 1648 р. вчасно не лише вносити корективи у розробку військових планів, а й розгадувати потаємні наміри польських дипломатів. Наприклад, у листі до А. Кисіля від 27 червня гетьман підкреслював: «до нас доходять чутку, що деякі їх м-ті пани сенатори під Луцьком військо збирають, щоб знову проти нас воювати, і ми мимоволі мусимо думати про те, як зберегти своє життя». При цьому він застерігав барцлавського воєводу: «Прошу в. м-ть словами і обіцянками своїми нас не обминути», бо «коли тепер що станеться, то це тягарем ляже на душу в. м-ті»⁵. А Кисіль все ж зайняв дворушницьку позицію у стосунках з гетьманом, це відразу ж стало тому відомим від одного з агентів, і під час переговорів з посланцями воєводи Б. Хмельницький не

¹ Ibidem.

² Ibidem.

³ Ковальський Н. П. Там же. — С. 74.

⁴ Там же. — С. 75.

⁵ ДБХ. — С. 53.

приховував свого обурення такою поведінкою голови польської комісії¹.

Коли ж у другій половині серпня стало очевидним поновлення найближчим часом воєнних дій, гетьман розпочав пошук вигідного для розташування табору місця, рельєф якого дозволив би нівелювати переваги польської кінноти. Розвідники виявили його на південному сході від Старокостянтинова поблизу м. Пилявці на берегах повільної р. Ікви (Пилявки). І на початку вересня підрозділи 100–110 тисячної української армії, зайнявши тут рівнину, залишили полякам пагорби та долини. Основні сили розташувалися на правому боці річки, а на протилежному — полки М. Кривоноса. Їх з'єднувала вузька гребля, яку зміцнили укріпленнями з гарматами та шанцями².

Маючи вигідну позицію, гетьман мусив будь-що заманити сюди 80–90-тисячне (включаючи озброєних слуг) вороже військо, яке перебувало неподалік Чолганського Каменя (Теофіполя). І в реалізації цього задуму неабияка роль відводилася діям розвідувальних роз'їздів та заходам з дезінформації польського командування. За визнанням анонімного автора, Б. Хмельницький «мав на нас пильних шпигунів»³. Насамперед він вирішив сформувати у регіментарів (В. Д. Заславський, М. Остророг та О. Конєцпольський) переконання про існування в нього наміру оволодіти Старокостянтиновом й укріпитися у цьому досить зручному для оборони місці. З цією метою кількатисячний роз'їзд під проводом, очевидно, полковника Д. Нечая займає це місто, а також Красилів. Щоправда, через кілька днів українська залога з Красилова відійшла до Старокостянтинова, де почалися роботи із зміцнення його обороноздатності⁴. 12 вересня до польського обозу привели шістьох полонених українців, котрі

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 146.

² Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 126–127.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 646/1. — Арк. 58.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 163–164 ; Kochowski V. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV / V. Kochowski. Kr. — 1683. — Т. 1. — Р. 53.

«одностайно стверджували, що Хмельницький хоче підійти з військом до Костянтинова і захищати переправу під Росолівцями»¹.

Щоб випередити українського гетьмана, польське командування 13 вересня повело армію до Старокостянтинова. Наступного дня майже 5 тис. жовнірів, очолюваних О. Конєцпольським і М. Остророгом, поспішили зайняти єдину переправу через р. Случ, яка, на їх подив, виявилася вільною, а ввечері відбувся бій під стінами Старокостянтинова. Вночі згідно із задумом Б. Хмельницького, Д. Нечай, залишивши у місті чимало агентів, відвів залогу і частину міщан до табору². Дізнавшись про це, регіментарі не приховували радості. За словами М. Остророга, козакам «упав у вічі такий страх, що вночі втекли з такої міцної фортеці, біля якої напевне були б забавки, втратили б дуже багато часу і крові, коли б ворог захотів захищатися»³.

Зайнявши місто, польське командування після гарячих дискусій 16 вересня дійшло висновку про доцільність продовження походу до Пилявець. Мабуть, випадково довідавшись про це, двоє захоплених до полону українців зуміли за допомогою товаришів утекти з-під варти. Ця відчайдушно смілива акція сталася о четвертій ранку 17 вересня, коли їх вели «до збройної частини для звичайного допиту». За визнанням анонімного автора «Табірного щоденника», було підстроєно так, що наче розпочала наступ група ворожих вершників, вчинився галас, кат та інквізитори <кинулися> навтікача, охорона за ними. Другий полонений звільнив того, котрий був прив'язаний до гаків, і обидва втекли. <Лише> тоді вдарили у барабани й засурмили»⁴.

З метою спонукання регіментарів до швидкого залишення позицій під Старокостянтиновим Б. Хмельницький направив туди на світанку 17 вересня розвідувальний роз'їзд (очолюваний М. Кривоносом і П. Головацьким) із завданням, імовірно,

¹ ДОВ. — С. 113.

² ПКК. — Т. 1. — С. 113–115.

³ Там же. — С. 301.

⁴ ДОВ. — С. 115.

після зіткнення з противником відступити до обозу. Справді, в одній із долин козаки зустрілися з польським роз'їздом під проводом М. Зацвіліховського та С. Калинського й після кровопролитної сутички (під час якої поранили М. Кривоноса) відійшли¹. Досягши успіху й отримавши відомості від полонених українців про «легковаження» Б. Хмельницьким поляків², воєначальники ствердилися у правильності свого рішення й 19 вересня стали табором на пагорбах і болотистих долинах у 4–5 км від українського війська³. Задум Б. Хмельницького здійснився.

21 вересня розпочалася битва. Наступного дня гетьман отримав вісті про наближення 4–5 тис. буджацьких татар, очолюваних Аутимір-мурзою та Аджамет-мурзою⁴. І в нього відразу ж виник план скористатися ними для введення в оману ворожого командування. У війську навмисне поширюється чутка, що підходить Кримська орда. А вже з обіду до рук жовнірів потрапляє священик, котрий на тортурах повідомив, що на допомогу українцям поспішає кількадесят тисяч татар⁵. Вочевидь, цей мужній українець свідомо пішов на смерть, про що підозрювали найбільш проникливі представники польської шляхти. Один з них зауважував, що «упійманий піп міг навмисне вдавати, що татари йдуть на допомогу козакам»⁶. Це повідомлення турбувало регментарів. Тим часом Б. Хмельницький, щоб підтвердити «правдивість» свідчень засланого розвідника, організував пізнього вечора урочисту зустріч (під залпи гармат і самопалів) татарським бамбулам. Захоплені опівночі «язики» підтвердили: надійшла орда. Серед офіцерів і жов-

¹ Там же. — С. 115, 123 ; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 117.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 169.

³ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 19. — Арк. 1 ; ДОВ. — С. 120, 135.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Т.1. — Арк. 543; Спр. № 5769/111. — Арк. 307.

⁵ ДОВ. — С. 148 ; Twardowski S. Op. cit / S. Twardowski. — Cz. 1. — S. 29.

⁶ БЧ. ВР. — Спр. № 143. — Арк. 266.

нірів поповзли чутки про її чисельність у 30 тис.¹. що породжувало атмосферу непевності у власних силах, розгубленості. Готуючись до бою, український гетьман, за даними С. Твардовського, вирішив переодягнути частину козаків «по-татарськи», щоб «напустити нам страху в очі»². Ця невелика хитрість зіграла свою позитивну роль у здобутті перемоги 23 вересня, звістка про яку приголомшила Варшаву. Королева розпрядилася пакувати речі й готуватися до від'їзду до Торуня. Лише з великими труднощами канцлеру Є. Оссолінському вдалося заспокоїти її та переконати в необхідності залишитися у столиці³.

Маємо кілька скупих свідчень про діяльність розвідників восени 1648 р. Так, є згадка, що після Пилявецької перемоги гетьман «направив своїх людей під Замостя»⁴. З листа С. Кушевича від 4 жовтня довідуємося, що під час обрання 29 вересня у львівському францисканському костьолі І. Вишневецького регіментарієм польського війська «хтось пізнав шпигуна-русина», котрого відразу ж порубали на шматки. Схопили також розвідницю, «чоловік якої поїхав до Хмельницького; завтра її віддадуть на допити»⁵. Як уже згадувалося, перебуваючи під Львовом, гетьман прийняв розвідника, який повернувся з польської столиці й приніс важливі відомості про «незгоду велику між станами Корони»⁶

Під час переговорів у лютому 1649 р. з польською комісією у Переяславі на бік українців перейшло кілька осіб, котрі передали урядові цінні відомості політичного змісту. За визнанням львівського підкоморія В. М'яковського (який був її членом), «особливо погано, що у Переяславі <перейшли до козаків>

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 149 ; ДОВ. — С. 139.

² Twardowski S. Op. cit / S. Twardowski. — Cz. 1. — S. 30.

³ Kubala L. Jersy Ossolinski / L. Kubala. — Lwów, 1883. — Т. 2. — S. 226.

⁴ Ковальский Н. П. Анализ отечественных источников... / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. — С. 77.

⁵ Кушевич С. Назв. пр. / С. Кушевич // Жовтень. — 1980. — № 3. — С. 105.

⁶ Там же. — № 4. — С. 21.

особистий писар п. воєводи, якийсь Соболю, людина немолода, котрий знає справи і стан Речі Посполитої, якого Хмельницький охоче залишив у себе... і якийсь Ярмолович, литвин, поїхав до Хмельницького і став юдою, а ми не стереглися його на нарадах»¹. Весною було розіслано чимало емісарів у різні райони Речі Посполитої для збору інформації. Ймовірно, що на цей час уже вдалося налагодити її постійне надходження з Варшави і Вільно. Наприкінці травня посланець А. Кисіля, повернувшись з Чигирина, констатував: «Все знає <гетьман>, що робиться у Польщі, завжди має відомості»².

Велику увагу збору розвідувальної інформації приділяли порубіжні полковники. Наприклад, брацлавський полковник Д. Нечай у листах від 22 березня 1649 р. до С. Лянцкоронського і П. Потоцького зазначав, що йому відомі їх наміри розпочати наступ у напрямі Бар-Брацлав³. На початку травня схопили українського розвідника, перевдягнутого священиком, котрий мав при собі листи від полковника Нестеренка (очевидно, це помилка, вірогідніше — Д. Нечая) до мешканців Меджибожа, де повідомлялося, що 6 червня він на чолі двох полків вирушить до міста⁴.

Особливо цікавили Б. Хмельницького дані про місцезнаходження польського війська, його чисельність, плани командування тощо. Тому не випадково на початку червня схопили кількох українських агентів у Самборі⁵. Нам не відомо, яким чином, однак він наприкінці червня уже точно знав про задум ворожого командування завдати силами литовської армії удару у напрямку Києва з подальшим виходом у тил українцям. Тому, не гаючи часу, наприкінці червня — початку липня гетьман направив у Білорусію київського полковника С. М. Кричевського з наказом будь-що зірвати наступ. Джерела свідчать, що у

¹ ВУР. — Т. 2. — С. 121

² Там же. — С. 204.

³ Ковальський Н. П. Анализ архивных источников... / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыцьк. — С. 76–77.

⁴ Мыцьк Ю. А. Анализ архивных источников... / Ю. А. Мыцьк. — С. 30.

⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 224.

першій половині липня Я. Радзивілл одержав розпорядження Яна Казимира та польного гетьмана А. Фірлея прямувати на Київ¹. Відчайдушна атака литовських позиції під Лоєвом 31 липня С. М. Кричевським, незважаючи на поразку українців, настільки знекровила ворога, що литовський гетьман змушений був відмовитися від виконання наказу короля й не наважився наступати на Україну².

Вчасно одержувана інформація дозволяла Б. Хмельницькому діяти швидко й рішуче. Так, дізнавшись 9 липня від полонених жовнірів про не вельми вдале розташування табору під Збаражем, він вирішив разом з ханом раптово атакувати його силами самої лише кінноти. Залишивши обоз, у ніч на 10 липня українсько-кримська кіннота рушила з-під Чолганського Кам'яна і ранком наступного дня несподівано для противника з'явилася під Збаражем, що дозволило захопити 4–6 тис. слуг³. Вдалося українському командуванню впровадити агентів і до лав обложеного відтепер польського війська. Про це збереглося кілька свідчень автора «Щоденника облоги Збаража». Зокрема, приблизно у середині липня до Б. Хмельницького таємно приїздив «хтось молодий, котрий після зустрічі з ним повернувся до обозу⁴. Після 10 серпня до поляків перейшов один з «хлопів», який удавав, що втік від татар. Дізнавшись про підготування регіментарями вилазки ранком 17 серпня, він вирішив повернутися назад. Оскільки вал виявився дуже широким, розвідник, повністю роздягнувшись, спробував перестрибнути його. Проте цілком випадково у цьому місці у рові сидів у засідці жовнір, який під час стрибка схопив розвідника за ногу. Той почав кликати на допомогу, але по ньому почали стріляти, козак загинув. Усе ж вилазку перенесли на обідній час, а перед її початком двоє розвідників спромоглися пробратися до своїх і повідомити про майбутній напад. Тому польське командування

¹ Там же. — Акр. 242 ; Kotlubaj E. *Życie Janusza Rasziwiłła*. — Wilno, Witebsk, 1859. — S. 357–358 ; *Z dziejów Ukrainy*. — S. 426–247.

² Kotlubaj E. *Op / cit / E. Kotlubaj*. — S. 148–151.

³ ЦДІАУ. — Ф. 1230. Он. 1. — Спр. № 214. — Акр. 14–15 ; ДОВ. — С. 255.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. Он. 1. — Спр. № 9. — Акр. 2.

вирішило відмовитися від його проведення¹. Подібна ситуація повторилася вранці 19 серпня, коли знову скасували заплановану операцію, бо до українців перейшли двоє драгунів з полку Я. Розражевського й попередили про неї. Не випадково згаданий автор щоденника підкреслював, що «велику шкоду нам чинять перебіжчики, які кожного дня до них переходять і повідомляють, що у нас діється, які приймаються рішення, які слабкі місця...»² Безперечно, не всі вони були, інакше кажучи, штатними розвідниками, але і таких було чимало.

Слід відзначити ефективність розгалуженої мережі українських вивідувачів, що дозволила гетьманові уважно пильнувати за просуванням створеної королем армії, що поспішала на допомогу жовнірам, обложеним у Збаражі. Уже 12 липня ксьондз Сінецький остеріг короля (який прибув до Замостя), що козаки мають по багатьох селах і шляхах вивідувачів³. На початку серпня Б. Хмельницький та Іслам-Гірей від розвідувальних чат і захоплених «язиків» довідалися про наближення війська Яна Казимира й точно визначали подальший маршрут його просування⁴. Відповідна інформація надходила і від агентів. Є згадка у джерелах, що у польському таборі під Білим Каменем схопили трьох із них, серед яких двоє виявилися циганами⁵. Міщани і селяни околиць Зборова взяли на себе важке завдання спостереження за ворогом у цьому районі. Саме вони допомогли гетьману надійно заховати десятки тисяч українців і татар у лісах поблизу Озерної та Млинівців⁶. Втілення сміливого плану атакувати противника на марші значною мірою залежно від наявності достовірних відомостей про нього. Для

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 46.

² Там же. — Арк. 46–47.

³ ЦДІАУ. — Ф. 1230. Оп. 1. — Спр. № 278. — Арк. 3–4.

⁴ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. — С. 102; Nadży Mehmed Senai. Historia chana Islam Gereja III / Senai Mehmed. — War., 1971. — S. 124–127

⁵ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 2253. — Арк. 56.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5769/111. — Арк. 399 ; ДОВ. — С. 247.

цього розробили систему передання та вчасного надходження до ставки гетьмана умовних сигналів про пересування поляків¹. Тому, безперечно, важко переоцінити роль добре налагодженої розвідувальної служби у перемозі під Зборовом.

Українське командування під час Збаразько-Зборівської кампанії вдалося й до заходів дезінформаційного характеру. Щоправда, важко достеменно з'ясувати, коли захоплені у полон українці навмисне подавали фальшиві дані з власної ініціативи, керуючись почуттям патріотизму, а коли як розвідники діяли за інструкціями. Так чи інакше, але маємо одностайні скарги польських офіцерів, що від них неможливо домогтися правдивих свідчень. Як зауважував підчасий коронний М. Остророг у листі до короля на початку липня, «дуже важко <знайти> шпигунів між цією Руссю; бо то всі зрадники. А якщо дістанеш язика, то хоч би його спалив, правди не розкаже»². Подібну думку висловив тоді А. Фірлей: «А у в'язнів, а ні добрими заходами, а ні жорстокими муками допитатися <правди> не можливо»³. Цитований раніше автор «Експедиції» теж звертав увагу, що від селян «і полонених жодного зізнання неможливо було вирвати»⁴. Тому не випадково у листуванні шляхтичів – учасників походу Яна Казимира під Зборів часто-густо знаходимо нарікання на відсутність достовірних даних про українсько-кримське військо⁵.

Наведемо кілька прикладів позитивних наслідків дезінформації противника. Так, у другій половині червня під час боротьби з полками Д. Нечая під Меджибожем, С. Лянцкоронський, отримавши від схоплених «язиків» вісті про підхід на допомогу барцлавському полковникові Б. Хмельницького, наказав корогвам відступити до табору під Старкостянтиновом⁶.

¹ ДОВ. — С. 247.

² Grabowski A. Op. cit / A. Grabowski. — Т. 2. — S. 54.

³ НБУ. ІР. — Ф. І. — Спр. № 4128. — Акр. 172.

⁴ ДОВ. — С. 247.

⁵ АГАД. — Ф. 553. — Від. 11. — Кн. 14. — Арк. 311 ; Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 2253. — Арк. 56 ; ДОВ. — С. 267, 284.

⁶ БЧ. ВР. — Спр. № 143. — Арк. 355.

Відомо також, що свідчення близько 25 червня полоненого українця викликало страшенну паніку (що нагадувала Пилявецьку) у польському обозі, й регіментарі поквапилися відвести жовнірів до Збаража¹. Безперечно дезінформацією було визнання 27 липня полоненого козака, наче при Б. Хмельницькому перебуває небагато «хлопства та козаків»². Для введення в оману польського командування під Збаражем гетьман, знявшись уночі з 13 на 14 серпня з частиною війська з позицій, залишив замість себе обозного І. Чарноту, котрий мав імітувати його присутність у таборі³. Слід віддати належне й татарину, котрий, потрапивши 13 серпня до ворожих лабет і, будучи представлений королю, під час допиту обдурив польське командування щодо можливості появи під Зборовом Б. Хмельницького та Іслам-Гірея⁴. Київському полковникові С. М. Кричевському на Білоруському театрі дій напередодні Лоївської битви вдалося за допомогою розвідників-смертників дезінформувати Я. Радзивілла щодо напрямку свого наступу⁵.

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що завдяки розвідувальній інформації український уряд зміг запобігти раптовному удару польської армії по свої тилах влітку 1650 р. Починаючи з весни (після повернення М. Потоцького з кримського полону), гетьман уважно стежив за її зосередженням в околицях Кам'янця-Подільського і вже 11 квітня у листі до П. Потоцького застеріг не порушувати укладеного Зорівського договору: «У нас ходять чутки, нібито й.м.пан краківський вважає нас винуватцями всього того, що сталося, і ми дивуємося, звідкіля до нас така неласка...»⁶. Коли ж у першій половині серпня він одержав відомості про зосередження польських полків на Орининському полі, то у присутності валашського посла та гінців від О. Конєцпольського гнівно заявив: «Ну, коли так, стривайте

¹ Там же. — Арк. 356.

² Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 425.

³ ЦДІАУ. — Ф. 1230. Оп. 1. — Спр. № 214. — Арк. 24, 26.

⁴ Бібліотека ПАН (Краків). — ВР. — Спр. № 2253. — Арк. 56 ; БО. ВР. — Спр. № 3564/11. — Арк. 238.

⁵ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 283. — Арк. 2.

⁶ ДБХ. — С. 164.

ж, ляхи. Стривай же, пане гетьмане. Тепер вже не буде Потоцький, а буде Конець Польський. Ой ляхи, ляхи, хитрістю й неправдою зі мною йдете!»¹

Ці відомості Б. Хмельницький блискуче використав як привід для відмови від участі у поході проти Московії, чого настирливо домагався Іслам-Гірей. За словами А. Кисіля, «не бажаючи показати, що йому не хочеться йти на Москву, відправив посла до кримського хана з тим, що ще не має від нас безпеки в дома, що збирається польське військо, а так як не має ворогів, то не на кого іншого, як лише на них. Просив, щоб хан затримався...»² Тому останній згодом дорікав Яну Казиміру за недолугі дії М Потоцького, що Хмельницький уже готовий був «сісти на коня» для походу на московські землі та відмовився від цього через загрозу нападу поляків³.

За визнанням короля у листі від 3 жовтня до Я. Радзивілля, в серпні М. Потоцький (котрий мав у розпорядженні майже 15–20 тис. жовнірів) отримав таємний наказ ударити в тил українській армії, якщо вона рушить на Молдавію⁴. Саме така ситуація складалася наприкінці серпня, коли калга-султан Крим-Гірей почав наполягати на її участі у молдавському поході. Уникнувши війни з Московією, гетьман не мав підстав вдруге відмовитися від пропозицій підтримати воєнні плани Криму. Як повідомляв він у середині вересня А. Кисілю, «тут же відправив до нього (послів), щоб він і Молдавію залишив у спокої. Але не міг відмовити його від задуманого жодним чином... Ми йдемо лише для підмоги орді»⁵.

Українські полки вирушили до Молдавії. Розвідники М. Потоцького донесли йому, що «на нас в Україні не чекають»⁶. Здавалося, що вже нічого не зможе запобігти польському втор-

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 306.

² ВУР. — Т. 2. — С. 389.

³ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 139. — Арк 3 ; Спр. № 161. — Акр. 3.

⁴ Kotlubaj E. Op. cit / E. Kotlubaj. — S. 361.

⁵ Ковальский Н. П. Методические указания... / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцк. — С. 38.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 280/11. — Арк. 25.

гненню, оскільки коронна армія зайняла вихідні позиції для наступу під стінами Кам'янця-Подільського¹. Проте завдяки розвідці Б. Хмельницький вчасно дізнався про підступний задум варшавського двору. У листі до київського воєводи (ним з весни 1649 р. уже став А. Кисіль) від 5 вересня він недвозначно натякав, що коронний гетьман «напевне задумав, про що ми добре проінформовані, розгромити нас, використовуючи нашу непідготовленість у цей час. Що ж, нехай спробує, якщо на те Божа воля, нехай!»² Гетьман просувався з військом надзвичайно обережно, а порубіжним полковникам наказав спостерігати за ворогом. Один з них, полковник А. Хмелецький, отримав розпорядження мати «пильне око на полки ляцькі» й негайно сповіщати «про все, де будуть перебувати»³. Сам же, залишивши на лівому березі Дністра полки М. Криси та І. Шангірея, переправився через річку й зупинився табором у вигідному як для оборони, так і контратаки місці, внаслідок чого М. Потоцький змушений був відмовитися від нападу на козацьку Україну⁴. Ці дії українського володаря викликали мимовільне захоплення у Яна Казимира, котрий повідомляв литовському гетьманові, що ворог «як у задумах свої потаємний, так і в їх виконанні скорий, випередив своєю швидкістю всі перестороги (В. Лупула – молдавського воєводи – *Авт.*) і того, що мав у замірі, домігся»⁵.

Розвідка наприкінці 1650 р. діяла настільки ефективно, що її дані дозволяли гетьманській канцелярії складати звіти про засідання не лише сейму, а й таємної королівської ради⁶. Польський посол Воронич після розмов з гетьманом виніс враження, що він має «шпигунів всюди, у тому числі і у Варшаві»⁷.

¹ Там же. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 307.

² Ковальський Н. П., Мыщык Ю. А. Методические указания... / Н. П. Ковальський, Ю. А. Мыщык. — С. 37.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 280/11. — Арк. 25.

⁴ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 8. — Арк. 338 ; Kotlubaj E. Op. cit / E. Kotlubaj. — S. 361.

⁵ Kotlubaj E. Op. cit / E. Kotlubaj. — S. 361.

⁶ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. — С. 386.

⁷ Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł. — Т. 3. — S. 273.

С. Твардовський стверджував про їх наявність у королівських покоях¹. Стурбовані витоком цінної інформації, правлячі кола Речі Посполитої вжити рішучих контррозвідувальних заходів, внаслідок чого у кінці 1650 р. у Варшаві викрили та схопили трьох українських розвідників — В. Верещаку і братів Сечевичів. До речі, В. Верещаку, котрий раніше служив у А. Кисіля, очевидно, не без його рекомендації узяли на службу камергером Яна Казимира². За одними даними, розвідники зізналися на тортурах, що передавали одержані відомості Б. Хмельницькому, й були ув'язнені у Мальборкському замку³. За іншими — В. Верещаці, хоча під час обшуку його помешкання знайшли «грамоти від Хмельницького про всякі відомості... і його, Верещаки, до Хмельницького посильні чорні грамоти», все ж вдалося відвести від себе підозру і за розпорядженням Яна Казимира звільнитися з-під варти⁴.

Безперечно, ці арешти агентів стали відчутним ударом для розвідки, проте інформація з Варшави продовжувала надходити. Так, наприкінці березня 1651 р. Б. Хмельницький заявив посланцю Я. Радзивілла, що переговори з А. Кисілем зриваються, позаяк київський воєвода «тут пише одне, а щось інакше чинить з королем»⁵. У рукописі М. Голінського є дані, що на початку березня у польській столиці викрали й ув'язнили Ялрмуловича, котрий працював на користь українського гетьмана⁶. Очевидно, напередодні битви під Берестечком вдруге хапають В. Верещаку. Тепер полякам вдалося довести наявність його таємних стосунків з Б. Хмельницьким і мужнього розвідника було ув'язнено у Мальборку, звідки, за даними Ю. Джеджули, йому згодом вдалося втекти⁷.

¹ Twardowski S. Op. cit / S. Twardowski. — Cz. 2. — S. 10.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 398 ; № 2286/11. — Арк. 115.

³ Там же. — Спр. № 189/11. Арк., 398 ; Спр. № 2286/11. Арк. 115.

⁴ Кучернюк М. Назв. пр. / М. Кучернюк. — С. 141.

⁵ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 59. — Арк. 74.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 444.

⁷ Кучернюк М. Назв. пр. / М. Кучернюк. — С. 141 ; Джеджула Ю. Назв. пр. / Ю. Джеджула. — 1993. — № 11. — С. 86.

У розпорядженні дослідників є окремі скупі згадки джерел про надходження до столиці козацької України важливих даних військово-політичного змісту з інших країн, зокрема Криму, Валахії, Молдавії, Трансильванії. Наприкінці 1651 р. А. Кисіль сповіщав короля про одержання Б. Хмельницьким відомостей із Бахчисарая про намагання Польщі через посла Бечинського домогтися «приваблення і спрямування — за допомогою підкупу — орди проти них. З Мультян і Угорщини також його звістили наче там набирали військо на війни для їх <козаків> знищення»¹. У лютому наступного року київський воєвода повідомляв підканцлеру про надходження гетьманові попередження з Криму, «що ми про нього думаємо»².

Порубіжні полковники продовжували вчасно збирати інформацію про переміщення ворожих підрозділів. Свідченням цього є лист наказного барцлавського полковника Г. Кривенка від 17 листопада 1650 р. до С. Лянцкоронського, в якому наголошувалося, що жовніри «і за лінію наступивши, стації вибирають, людей грабують, козакам, братам нашим і нерестровим незносні кривди чинять, що нам мусить боліти, зокрема хочуть собі мати міста за лінією, тобто Морафу, Красне й інші міста там біля Подністров'я»³. Ці відомості негайно доповідалися гетьману. Спираючись на них, він вимагав від А. Кисіля відведення корогв від лінії розмежування, й київський воєвода змушений був видати відповідне розпорядження⁴. Але польське керівництво його проігнорувало, і з кінця 1650 р. становище на українському кордоні різко загострилося. Посланець путивльських воєвод П. Литвинов, побувавши на початку січня 1651 р. у Б. Хмельницького, розповідав, що при ньому писали «до гетьмана з Умані міста полковник Богун, та з Бряславля полковник Нечай, та з Ніжина полковник же Шумейко, що польські де і литовські люди наступають на їх черкаські міста і їх, черкас, тіснять»⁵. І все ж, унаслідок по суті зрадницького вчинку

¹ ДОБ. — С. 363, 369.

² БЧ. ВР. — Спр. № 145. — Арк. 55 ; БН. — МФ № 6698.

³ ПКК. — К., 1898. — Т. 2. — С. 582.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 30. — Арк. 8.

⁵ ВУР. — Т. 2. — С. 487.

сотника Р. Шпаченка, залога якого перебувала у Ворошилівці, напад 10 лютого 1651 р. 12-тисячного польського війська М. Калиновського на територію Брацлавського полку виявився несподіваним для Д. Нечая. Сам полковник і основні його сили загинули у Красному¹.

На відміну від Д. Нечая, кальницький полковник І. Богун зумів завчасно одержати відомості про плани М. Калиновського й належним чином підготуватися до зустрічі з ним. Ураховуючи слабкість Вінницького замку, він обрав за центр оборони монастир, оточений кількома лініями укріплень, а на р. Південний Буг розпорядився зробити ополонки й приховати їх соломою зі снігом, куди хотів заманити польську кінноту. Щоб приспати пильність ворога, полковник поводив себе досить безтурботно, нібито не знаючи про наближення польських корогв. Коли 11 березня в околицях Вінниці з'явився полк С. Лянцкоронського, розвідувальний роз'їзд українців, маневруючи, почав поспішний відступ через ріку у місці, де були приховані ополонки. Намагаючись відрізати йому шлях до міста, жовніри кинулися навпростець і потрапили у пастку. Крига почала ламатися, й десятки жовнірів потонули, серед них і ротмістри М. Кисіль та М. Мелешко. Українці скористалися панікою, контратакували поляків й розгромили їх².

Під час відступу польського війська у Галичину українське командування, отримавши цінну інформацію від окремих міщан Купчинець, 12 травня атакувало його на переправі через р. Стрипу, що призвело до серйозних втрат³. Дані окремих джерел проливають світло на існування зв'язків між українським військом та мешканцями сіл і міст, котрі надавали допомогу у зборі розвідувальних даних про пересування польських підрозділів. Так, 20 червня С. Конєцпольський у листі до коронного гетьмана нарікав на дії селян околиць Дубно: «Про доблесть» і

¹ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 177–188.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 348 ; *Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim.* — S. 269.

³ ДОВ. — С. 413.

«доброзичливість» тутешніх селян повідомляю, що коли ми вночі зупинилися, вони підпалили фільварки у Дубно, повідомляючи про наше прибуття. Хто був підпалювачем, важко дізнатися, однак, язика стверджують, що козаки мають з селянами свої зв'язки»¹.

Постійну увагу Б. Хмельницький приділяв розсиланню розвідувальних чат. У другій половині травня їм вдалося викрасти з польського обозу трьох жовнірів². Близько 10 червня вони розгромили під Бродами дів ворожі корогви й захопили у полон двох офіцерів³. 16 червня гетьман направив 3 тис. українців і 2 тис. татар у район Берестечка «за живим язиком»⁴. 26 червня з-під Берестечка повідомляли: українські роз'їзди «чатують навколо їх табору»⁵.

Як уже йшлося, у першій половині 1651 р. гетьман провів широкомасштабну розвідувально-диверсійну операцію, яка дозволила отримати важливу інформацію про збір польського війська, плани його командування, напрям просування. За слушним зауваженням Я. Рудавського, він «розсилав шпигів по селях і містах, котрі йому доносили про всі кроки короля»⁶. Справді, коли Ян Казимір 10 травня вирушив із с. П'яски до Красного Ставу, то по дорозі особисто викрив «шпиґа Хмельницького», котрим виявився німець, який раніше служив у королівській гвардії. Під тортурами той зізнався, що їх відправлено кілька сотень з наказом не повертатися назад, поки на власні очі не побачать у війську Яна Казимира⁷. Через кілька днів схопили ще двох українських розвідників, які також під катуванням повідомили, що Б. Хмельницький «направив їх кілька сотень до Польщі по язика»⁸. За даними рукопису М. Голінського, у травні в королівському обозі виявляли «шпиґунів

¹ Там же. — С. 484.

² Там же. — С. 432.

³ Там же. — С. 463, 467-468, 475-476.

⁴ Там же. — С. 481.

⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 255/11. — Арк. 383.

⁶ Rudawski J. Op. cit / J. Rudawski. — Т. 1. — S. 131.

⁷ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 2253. — Арк. 74.

⁸ Там же.

Хмельницького¹ Канівський козак Тиміш, потрапивши до полону, на запитання про перебування українських розвідників відповів, що не знає, чи є вони при королівському дворі, але до польського табору гетьман їх надсилає². На початку червня Майдель полонив розвідника Іваська і оскільки командування мало відомості про перебування у таборі ще п'ятьох «шпигунів», його, «одягнутого і грубововняний німецький одяг, водять інкогніто серед усіх, щоб упізнав інших»³.

Змушений внаслідок позиції Іслам-Гірея тривалий час тупцюватися у районі Тернопіль–Збараж, гетьман усе ж виношував плани завдання раптового удару по противнику під час його пересування. А. М'ясковський у травні у листі до галицького стольника підкреслював, що Б. Хмельницький зупинився «за дуже важкими переправами, бажаючи, щоб ми його по-корсунському чи по-пилявецькому шукали», й у такий спосіб завести жовнірів у ліси, болота, на воду й переправи, а вже тоді «нас позборівському трактувати»⁴. З огляду на це, він прагнув увести в оману польських гетьманів стосовно свого місцезнаходження, чисельності армії та планів, вдаючись не лише до частоті зміни стоянок, але й дезінформації за допомогою розвідників-смертників. У переважній більшості випадків неможливо з'ясувати, хто з-поміж захоплених жовнірами українців був спеціально підісланим розвідником. Але що впадає у вічі? Як слушно зауважував І. Сवेशніков, свідомо чи несвідомо вони давали малоймовірні свідчення про плани Б. Хмельницького⁵, чисельність армії тощо. Внаслідок цього король та його оточення постійно отримували суперечливі дані.

Наведемо кілька прикладів. У другій половині травня десять захоплених козаків одностайно свідчили, що українське військо просувається до Володимира, аби перестріти там корон-

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 501–502.

² ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 334. — Арк. 58.

³ ДОВ. — С. 432.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 353.

⁵ Сवेशніков І. К. Битва... / І. К. Сवेशніков. — С. 82.

них гетьманів¹. Наприкінці травня полонені повідомили, що гетьман направив тисячу козаків і татар під Жовкву для розгрому прямуєчих до польського обозу під Сокаль корогв политого рушення. Однак вислані Яном Казиміром підрозділи нікого там не виявили². На початку червня інші «язики» розповіли про надіслання 10 тис. «добірних людей» і 2 тис. татар на чолі з І. Богуном у засідку в Топорівські ліси з наказом атакувати поляків під час переправи³. 6 червня вісім полонених подали вкрай суперечливу інформацію щодо намірів гетьмана: одні говорили, що він розпустив чутку, наче прямує до Дубно, а сам нападе на королівський обоз; другі — що той залишає місце розташування через брак продовольства й великий голод; треті свідчили про небажання татар залишатися при Б. Хмельницькому, бо не надходить допомога з боку хана; четверті стверджували про прибуття до українського табору 20-тисячної татарської орди⁴. З 9–10 червня полонені почали повідомляти про наміри гетьмана відступити «в Україну»⁵, що також було дезінформацією.

Польське командування й офіцерство вкрай непокоїла відсутність точних даних щодо задумів і дій противника. А. М'яковський у листі від 26 червня до королевича К. Фердинанда нарікав: «Не лише протягом дня, але й години надходять різні і дуже суперечливі відомості про дії <ворога>»⁶. У цьому сенсі вельми промовистим виглядає одкровення С. Освенціма, зроблене у «Щоденнику»: «На самих лише язиків (за яких щоденно військо дарма втомлювалося) покладаючись, із <свідчень> яких ніколи жодної правди не могли одержати. І це справді було істотною причиною для частоті зміни <прийнятих> на радах рішень. Бо коли один язик розповідав, що Хмельницький іде до

¹ ДОВ. — С. 420.

² Свешнікова І. К. Там же. — С. 82-83.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 354 ; ДОВ. — С. 438.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 32. — Арк. 27.

⁵ ДОВ. — С. 450, 459. ; *Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim.* — S. 331.

⁶ Там же. — С. 504.

нас, то дерев'яніли, вішали носи і подумували тут боронитися від нього; якщо день-другий його не було видно і <новий> язик розповідав щось протилежне першому, то відразу ж наступала радість і бажання йти проти нього... на свідченнях язиків, хоча необґрунтованих, всі наші ради (жалкуючи коштів на шпигунів, котрі розумніші й правдивіші давали реляції про ворога) опиралися й базувалися»¹. Внаслідок цього до почату битви під Берестечком польське командування не спромоглося одержати більш-менш точних даних про плани Б. Хмельницького. Як визнавав 21 червня А. М'ясковський, «про задуми Хмельницького нічого достовірного невідомо. Одні очікують нападу на нас під час походу чи на переправі, чи раптово коли-небудь вночі. Другі говорять, що він на місці під Вишнівцем буде із звичайною своєю підступністю чинити опір й.в.королю. Треті вважають, що він надішле декілька десятків тисяч <козаків> до Підгір'я для з'єднання з Ракоці»². Відсутність достовірної інформації про українське військо, її суперечливість породжували у таборі різноманітні чутки, негативно впливали на психологічну стійкість вояків³.

Оскільки Ян Казимір не володів на 26 червня правдивими відомостями «ні від язиків, ні від роз'їздів» про місцезнаходження українського гетьмана та його плани, було ухвалено рішення наступного дня залишити табір під Берестечком і виступити до Дубно⁴. Саме на такий перебіг подій розраховував Б. Хмельницький, на допомогу якому прибула Кримська орда. Одержавши дані про намір короля вирушити у похід, гетьман вирішив атакувати польське військо. 27 червня воно вирушило у дорогу, і саме у цей час розвідувальні роз'їзди принесли тривожну звістку про наближення українсько-кримської армії. Після тривалих вагань Ян Казимір наказав корогвам повернутися до табору й під загрозою смерті заборонив жов-

¹ Oswiecim S. Op. cit / S. Oswiecim. — S. 303.

² ДОВ. — С. 490.

³ Там же. — С. 507.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 59.

нірам залишати його¹. Цей крок короля врятував армію від страшної катастрофи.

Як правило, під час Берестечкової кампанії захоплені у полон українці страчувалися. 11 червня з-під Сокаля повідомляли: козаків, яких схоплюють під час роз'їздів, стинають. 7 червня поляки стратили 22 бранців². У листі іншого шляхтича читаємо: «Щоденно рубають голови 10–12 козакам. Вони самі собі ями копають, кат кидає мертвого в яму, а інший приречений на смерть його закопує. Останнього закопує кат»³. Вражає мужність полонених. Так, козак Василько, котрого вели через ворожий табір, гордо заявив, що «один наш полк займає стільки ж багато місця, скільки ви всі тут»⁴.

Аналіз джерел дозволив виявити кілька фактів упровадження до поляків агентів шляхом підстави. Наприклад, сотник Богдан (Богданко) мабуть потрапив до ворожого табору як полонений, але добровільно зробив «цінні» зізнання, і 20 травня його разом з іншими «язиками» заслухав сам король. Не виключено, що він міг з'явитися тут і як «шпигун» Б. Хмельницького, котрий добровільно у цьому зізнався. У мемуарах А. С. Радзивілла про це говорить дуже туманно: «Ян Казимір заслухав цього дня двох шпигунів; і ці й інші козаки були скарані на смерть, один лише Богдан залишився жити»⁵. Так чи інакше, але йому вдалося переконати короля у своїй вірності Речі Посполитій. 23 травня Богдан приніс особисту присягу Яну Казиміру, обіцяючи «щиро у всьому й.к.м. служити»⁶. У чому мала полягати ця служба? Він мав повернутися до українського табору і, по-перше, схилити на бік короля частину реєстрового козацтва, а, по-друге «підбурити поспільство проти

¹ Свешніков І. К. Битва... / І. К. Свешніков. — С. 104-105 ; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 258–260.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 504.

³ Цит. за: Свешніков І. К. Битва... / І. К. Свешніков. — С. 83.

⁴ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 55. — Арк. 84.

⁵ Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł. — Т. 3. — S. 293.

⁶ Ibidem. — S. 294 ; ЦДІАУ. — Ф. 1230. Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 22.

Хмельницького»¹. Одержавши 100 червоних злотих, коня і «паспорт, щоб його ніде не схопили наші роз'їзди», він 24 травня, добре розвідавши ситуацію у польському обозі, вирушив у дорогу. Успішно виконавши завдання, Богдан повернувся до свого табору й доповів про все Б. Хмельницькому².

Трохи пізніше аналогічно вдалося проникнути у середовище польського командування стоянівському війту С. Гіричу, котрий наприкінці 1650 — у першій половині 1651 рр. був королівським посланцем. Отримавши завдання безпосередньо від гетьмана, він наприкінці травня з'явився у польському таборі і вміло розіграв роль утікача з-під української варти³. При цьому, за свідченням С. Освенціма, «багато секретів (і всі фальшиві) видав козацьких, якому відразу повірили і винагородили». Що правда, один з вихрестів-євреїв з Бродів попередив польських воєначальників про те, що С. Гірич є агентом гетьмана, але йому не повірили. Тим часом, вивідавши все, «що йому було потрібно», розвідник вчасно залишив польський обоз і повернувся до Б. Хмельницького⁴.

Імен інших агентів, котрі продовжували діяти у польській армії, встановити не вдалося. Однак вони там перебували й намагалися допомогти українській армії, яка після поразки 30 червня потрапила під Берестечком в оточення. Ймовірно, не без їх участі про можливе повернення Б. Хмельницького та Іслам-Гірея у ворожому таборі поширювалися чутки, котрі непокоїли командування⁵. 9 липня, коли за наказом короля жовніри мали розпочати штурм українських позицій, двоє відважних розвідників, довідавшись про це, «на очах у всіх» втекли до своїх. Унаслідок цього запланований наступ довелося

¹ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 334. — Арк. 8–9 ; Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł. — Т. 3. — S. 294.

² ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 22 ; Спр. 334. — Арк. 8–9 ; ДОВ. — С. 447.

³ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13699. — Арк. 7.

⁴ Oswiecim S. Op. cit / S. Oswiecim. — S. 295.

⁵ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 104 ; Спр. № 334. — Арк. 29; Oswiecim S. Op. cit / S. Oswiecim. — S. 351.

відмінити¹. Одночасно розвідники обложених підходили близько до польського обозу й підслуховували військові паролі².

Не можна обійти мовчанкою героїчний вчинок захопленого на початку серпня литовцями (під час їх наступу на Київ) у полон хорунжого Окурзія. Під час жахливих тортур він, щоб дезінформувати Я. Радзивілла, незмінно повторював, що у Києві перебуває 26 українських полків чисельністю у 70 тис. осіб. За визнанням шляхтича Свійського, «на цьому твердо стояв і понад це у нього не змогли допитатися». Так і смерть у муках прийняв, відмовляючись відповідати на інші запитання³.

Перебуваючи у надзвичайно складному становищі протягом серпня — вересня 1651 р., Б. Хмельницький широко вдався до використання розвідувальних чат для збору необхідних відомостей про противника. Так, імовірно, 12 серпня він відправив по «язика» 2 тис. відбірних козаків і 500 татар на чолі з І. Виговським і А. Хмелецьким, щоб переконатися, чи є у війську Ян Казимір. Цей загін 13 серпня наголову розгромив сім корогв біля Таборівки і гнав жовнірів до самої Павлочі⁴. З метою дезінформації польського командування гетьман змінював у своїх листах місцеперебування й датування. Як зазначав анонімний автор листа до короля від 31 серпня, бо то «певно, що з іншого місця дати пише, день інакше подає»⁵. Як і під час Берестечкової кампанії, до рук жовнірів потрапляють «язики», котрі своїми зізнаннями, зокрема про підхід Кримської орди, намагалися викликати непевність у діях М. Потоцького та М. Калиновського⁶.

На жаль, джерельна база дозволяє лише фрагментарно з'ясувати досліджуваний аспект діяльності розвідки у наступні роки революції. Можемо констатувати, що Б. Хмельницький зумів вдало приховати весною 1652 р. підготовку армії до наступу проти польського війська, яке перебувало у таборі під Бато-

¹ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 92.

² Свешніков І. К. Битва... / І. К. Свешніков. — С. 119.

³ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 9. — Арк. 459.

⁴ ДОВ. — С. 607.

⁵ БЧ. ВР. — Спр. № 145. — Арк. 280.

⁶ Там же.

гом на терені Брацлавщини, дезінформувавши правлячі кола Речі Посполитої, ніби готується до війни з Османською Імперією. У листі до короля від 12 березня він погодився взяти участь у поході проти ворога, однак при цьому аргументовано доводив неможливість завершення підготовки до нього за «такий короткий час», тому прохав «пересунути цей термін на даліше». Гетьман зазначав також, що «мав таємну нараду з деякими полковниками і старими воїнами нашого війська; ми обговорювали справу цієї війни, і вони думали і думають не інше, а це ж саме»¹. Одночасно він намагався переконати польного гетьмана М. Калиновського у доцільності зосередження у своїх руках організації спостереження за діями орди². Не виключено, що з метою приховання справжніх намірів було дозволено наприкінці березня вийти у Чорне море чайкам і напасати на турецькі міста³.

Важливе значення мало надходження цінної інформації від розвідників, котрі продовжували діяти на терені Речі Посполитої. За даними московського агента купця П. Зеркальникова, «до Богдана Хмельницького і до його писаря <І. Виговського> друзі пишуть з Польщі постійно, що гетьман Калиновський й інші особи пишуть до них, черкас, щоб вони жили від них у безпеці, хитруючи, для того, щоб їм, полякам, скориставшись необачністю їх, черкас, і прийшовши несподівано, їх усіх вигубити, і вони де черкаси, полякам тому і в нічому не вірять»⁴.

Підготувавшись до наступу, Б. Хмельницький, як свідчать «Мемуари» М. Ємьоловського та «Літопис» С. Величка, вдався до військової хитрості: він звернувся з листом до М. Калиновського, прохаючи його залишити з військом обоз і звільнити шлях сину Тимофію, котрий начебто їде свататися до доньки молдавського господаря⁵. Як зауважив С. Величко, гетьман точно розрахував, що М. Калиновський не зважить на цю

¹ ДБХ. — С. 257–258.

² ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 44. — Арк. 2.

³ Жерела. — Т. 12. — С. 173.

⁴ ВУР. — Т. 3. — С. 199.

⁵ Величко С. Літопис / С. Величко. — Т. 1. — С. 94–95 ; Jemiołowski M. Op. cit / M. Jemiołowski. — S. 34.

пораду, «прагнучи найретельніше віддати й відомстити на Хмельниченкові свою колишню кривду від Хмельницького...»¹ Якщо вірити українському літописцеві, то гетьман написав цього листа з дороги, але датував «начебто з Чигирина». М. Калиновський не передбачив цього кроку з боку правителя козацької України і був певний, що «Хмельницький достеменно залишився в Чигирині і не сподівався на себе ані його, ані татар, адже й хований роз'їзд Калиновського... доніс йому, що Хмельниченко не лише не має біля себе татар, але простує до Ладижина з малим числом козаків»². Якщо подібна акція дезінформаційного характеру справді мала місце (на жаль, нам не вдалося виявити інших документальних джерел, які б підтверджували її проведення), то, безперечно, вона відіграла важливу роль у здобутті 2 червня блискучої перемоги української армії у битві під Батогом.

З кінця лютого 1653 р. знову відновилися воєнні дії. У зв'язку з цим порубіжні полковники посилюють увагу до збору розвідувальних відомостей переважно за допомогою роз'їздів та окремих розвідників. Кальницькому полковникові І. Богуну вдалося довідатися про напрям просування восьмитисячного війська С. Чернецького. За словами С. Величка, він був «справний і обережний вояк», тому «виправив своїх моторних хлопців вивідати силу війська Чернецького»³. Вчасно отримана інформація дала йому змогу протиставити ворогові у м. Монатирище «вал, рови і властиві йому хитрощі...»⁴ Під час одного з приступів полковник із загоном добірних вершників зумів, очевидно, через потаємний хід вийти у тил атакуючих і зі страшним кроком, «щоб більше налякати і показати, що йде допомога», кинувся на жовнірів. Польське командування, повіривши, що це надійшли допоміжні сили від Б. Хмельницького, залишивши поранених і хворих, розпочало панічний відступ, і протягом ночі

¹ Величко С. Літопис / С. Величко. — Т. 1. — С. 94–95.

² Там же. — С. 95–96.

³ Там же. — С. 110.

⁴ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. 3. — С. 240.

жовніри подолали понад 50 км¹. Із захоплених на терені Брацлавщини «язиків» гетьман двох надіслав ханові, аби вони засвідчили початок Польщею воєнних дій проти України і таким чином схилити Іслам-Гірея до надання військової допомоги². У середині квітня уманський полковник Й. Глух відправив розвідників С. Марченка і С. Дзяда із завдання з'ясувати, «де знаходиться ляцьке військо». Він планував також послати розвідувальну чату під Новий Костянтинів, а з Брацлава інша чата мала вирушити в околиці Бара³.

У другій половині травня Б. Хмельницький виступив з Умані у похід проти польського війська, що зосереджувалося поблизу Глинян. Проминувши Бар, гетьман попрямував через Ординське поле на Городок, під яким приблизно 17–18 червня став обозом. Розіслані ним роз'їзди з'явилися під Сатановом, Гусятином, Зборовом, Тернополем, Гінцями та іншими населеними пунктами. Було захоплено чимало «язиків» й одержано відомості про ворога. Однак через те, що проти походу виступила більшість рядових вояків гетьман відмовився від продовження наступу і відійшов до Білої Церкви⁴. Влітку 1653 р. чимало важливої інформації розвідувального характеру Б. Хмельницький одержав від Я. Гречини, котрий раніше був хотинським перкулабом, а тепер проживав у Жванці⁵.

Під час Жванецької кампанії українсько-кримської армії (жовтень — грудень 1653 р.) у блокуванні 40-тисячного польського війська надзвичайно важливу роль відігравали роз'їзди (від кількох сот до кількох тисяч осіб), які не лише пильнували за табором противника, а й блокували надходження до нього продовольства й фуражу. В кінці листопада — на початку грудня вони перехопили платно, яку везли жовнірам, неподалік

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Осолінських № 646/1. — Арк. 226 ; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 493.

² НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15425. — 15487. — Арк. 127.

³ Там же. — Ф. II. — Спр. № 13700. — Арк. 47–48.

⁴ Величко С. Літопис / С. Величко. — Т. 1. — С. 115; Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 330–331.

⁵ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 136. — Арк. 8.

Кудринців розгромили тисячу вояків полковника Я. Клодзинського, а також роз'їзди Суловського і Хлебовського. 4 грудня татари, раптово з'явившись під обозом, полонили чимало слуг. Українсько-татарські чати контролювали дорогу від Жванця до Кам'янця, а також вийшли у глибокий тил полякам, захопивши Тереховлю, Тернопіль, Хоростків, Зборів та інші міста й містечка. До середини грудня від холоду й голоду померло майже 10 тис. жовнірів¹. Вдалося встановити, що в цей час важливу інформацію Б. Хмельницькому передавав з королівського обозу поручик Волошинець, «даючи йому знати про все, що в нас діється»²

З кінця лютого 1654 р. польське командування активізувало підготовку до нового наступу, що не залишилося поза увагою української розвідки. У листі до царя Олексія Михайловича від 31 березня гетьман зазначав: «Нині вони рать зосереджують на три частини: в Плускирові, в Полонному і в литовській землі. І ми про це чуючи, наприготові бути всіму війську веліли...»³ У 20-х числах березня польний гетьман С. Потоцький на чолі 12–15-тисячного війська вторгнувся на територію Брацлавщини. Головний удар спрямовувався на Умань. Одержавши завчасно дані про чисельність ворога, І. Богун основні сили Кальницького полку встиг відвести до Умані й разом з місцевим полковником Й. Глухом організувати захист міста. Після невдалої спроби його захоплення, польний гетьман змушений був до кінця квітня вивести полки зі східного Поділля⁴. Відбулися також бої з польськими і литовськими підрозділами у Київщині і Чернігівщині.

Під час цих операцій до рук українців потрапили жовніри й листи окремих шляхтичів. Допити полонених і зміст листів дали

¹ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 353. — Арк. 14–19, 24; БН. — МФ № 2641; БЧ. ВР. — Спр. № 147. — Арк. 168–175; БН. — МФ № 6525 ; ДОВ. — С. 732–733 ; Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 66 ; Jemiołowski M. Op. cit / M. Jemiołowski. — S. 42.

² АГАД. — Ф. 559. — Спр. № 3036. — Арк. 180.

³ ДБХ. — С. 332.

⁴ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 371–374.

цінну інформацію не лише про воєнні плани польського уряду, а і його наміри заручитися допомогою з боку Криму. Це відразу ж стало відомо гетьманові, котрий у листі до хана (кінець квітня) констатував: «Принесено нам дві певні точні звістки про те, що відбувалося на сеймі і чим закінчився сейм». При цьому звертав увагу Іслам-Гірея, що за свідченнями джерел передбачається нове вторгнення в Україну поляків, котрі мають просуватися до Умані, щоб начебто там з'єднатися з татарською ордою¹. І з цього часу гетьманові вперше за роки революції доводиться займатися організацією збору військово-політично інформації про Кримське ханство уже як потенційного противника України. Оскільки протягом квітня-червня 1654 р. уряду не вдалося дипломатичними засобами запобігти укладенню польсько-кримського союзу, спрямованого проти Української держави, він, з одного боку, посилює розвідувальну діяльність проти Криму, а з іншого, — прагне переконати московський уряд у необхідності внесення істотних змін до військового стратегічного плану. Через те, що головні воєнні операції кампанії мали відбутися на терені козацької України, визріла необхідність якнайшвидшої передислокації сюди московських полків, аби рішучими діями не допустити об'єднання польської та кримської армій.

Проте правлячі кола Московії все ще недооцінювали загрозу для України, що надзвичайно непокоїло гетьмана. За його наказом брацлавський і київський полковники постійно розсилали розвідувальні чати для провідання «вістей достовірних». У другій половині липня їм вдалося захопити цінних «язиків», котрі повідомили про зосередження польського війська під Зборовом та посполитого рушення шляхти під Глинянами. Стало відомо від них і про укладання воєнно-політичного союзу Речі Посполитої з Кримським ханством, а також намагання короля одержати військову допомогу з боку Молдавії, Валахії і Трансільванії. Для переконливішої аргументації своїх пропозицій стосовно доцільності проведення широкомасштабної наступальної операції проти польської армії спільними силами Б. Хмельницький направив

¹ ДБХ. — С. 341.

8 серпня з-під Фастова полонених жовнірів у ставку царя¹. Надісланий ним роз'їзд 28 вересня розгромив між Острогом і Межиріччям обоз полковника А. Суходольського й захопив у полон кількох жовнірів, а також полкового суддю М. Мироша, котрий зробив цінні дізнання про військові приготування Польщі². Дещо пізніше схопили важливих «язиків» під Луцьком³. Принагідно зауважимо, що багато інформації про військові заходи Кримського ханства український уряд отримував від невільників, котрим вдавалося вирватися на свободу й повернутися на батьківщину⁴. На початку жовтня за наказом гетьмана вислали розвідувальні чати «в поля білгородські і кримські, щоб язика татарського упіймали і до нас надіслали...»⁵.

Одержавши відомості про загострення політичної боротьби в Криму після смерті у першій половині липня Іслам-Гірея, Б. Хмельницький направив туди приблизно 12–13 серпня посольство паволоцького полковника М. Богаченка. Завдяки пошуковій праці Ю. Мицика віднайдено звіт останнього, зміст якого свідчить, що послам вдалося зібрати важливий матеріал про становище у Криму. Для нас, звісно, особливу вагу мають ті його аспекти, що проливають світло на методи збору інформації. Так, зі звіту довідуємося, що їм вдалося знайти «приятеля, що нам зичив добра і всі задуми їх <представників кримської знаті> чуючи, нам розповідав». Зокрема, він «вночі таємно з десять крaт говорив: хоча б усі беї і аги присягали, щоб їм не мати віри»⁶. Вдалося послам встановити контакти і з українськими полоненими, які також повідомляли чимало цікавого. «Приятель» київського писаря Івана розповів, що протягом літа ляхи» і молдавський господар схилили колишнього

¹ Там же. — С. 375.

² Там же. — С. 383.

³ Там же. — С. 391.

⁴ Там же. — С. 382.

⁵ Там же. — С. 385.

⁶ Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников... / Ю. А. Мыцык. — С. 66.

хана і беїв до війни проти козацької України¹. На деякий час кримські органи влади заборонили було спілкуватися татарам і невільникам з тлумачем посольства. За таких обставин М. Богаченко почав посилати на базар Л. Тупальського (котрий знав мову) довідуватися про різні новини². Оскільки українському посольству все ж не вдалося заручитися підтримкою новопризначеного султаном хана Магомет-Гірея, в листопаді стала реальною загроза вторгнення Кримської орди.

Прорахунки московського уряду скували ініціативу Б. Хмельницького, чим вдало скористалося польське командування, яке у кінці жовтня перейшло у наступ. Доречно зауважити, що завдяки ефективній розвідці гетьман мав точні відомості про час запланованого походу і напрям удару³. Але за відсутності обіцяної царем допомоги та зумовленої цим оборонної тактики він виявився неспроможним запобігти ворожому наступові чи завдати випереджувального удару. Доносили розвідники відомості і про загрозу нападу з боку Криму⁴.

З середини листопада розпочалося жахливе спустошення Брацлавщини польськими полками. Основні сили українців зосередилися у Брацлаві під проводом наказного гетьмана В. Томиленка. Важливу роль в організації захисту міста відігравав І. Богун. На початку грудня польські розвідники доповіли, що не виявили в околицях Брацлава «а ні сторожі в полі, а ні на валах козаків». Тому 8 грудня корогви наближалися до стін міста з великою обережністю, а побачивши «поспіх» української кінноти, яка наче лише тепер помітила противника, С. Чарнецький, побоюючись пастки, відвів жовнірів від Брацлава⁵. У наступні дні точилися жорстокі бої, під час яких вдалося захопити у полон шляхтича Себастьяновича, котрий дав важливу інформацію щодо майбутнього об'єднання військ Речі

¹ Там же. — С. 67.

² Там же.

³ Акты ЮиЗР. — СПб., 1889. — Т. 14. — С. 93–94; ДБХ. — С. 393, 395.

⁴ ДБХ. — С. 386, 391, 393, 395, 400.

⁵ Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza* / W. Kochowski. — Poznan, 1859. — Т. 1. — S. 202.

Посполитої та Криму, про що негайно сповістили Б. Хмельницького. Оскільки втримати Брацлав до підходу основних сил української армії не було змоги, 18 грудня козацькі полки залишили місто й подалися до Умані, бо їх командування дізналося від захопленого до полону німецького капітана, що саме в цьому напрямі наступатимуть поляки¹.

Є скупі свідчення джерел, що полонені українці часто намагалися ввести в оману противника, посіяти у його лавах панічні настрої. Прикладом цього є зізнання схопленого на початку 1655 р. під Уманню міського вейта. На тортурах він стверджував, що неподалік міста перебуває 24-тисячне українсько-московське військо, вояки якого «на вас чекають, вдарять і ноги не винесете»².

23 січня нарешті на з'єднання з Б. Хмельницьким прибуло 10-тисячне російське військо, очолюване В. Б. Шереметьєвим. Не гаючи часу, він виступив до Умані, щоб завдати удару польсько-кримській армії (вони об'єдналися на початку січня, їх чисельність становила 50–60 тис. осіб). На жаль, цього разу розвідувальні чати діяли вкрай незадовільно. На відміну від польських, вони не зуміли виявити ні залишення 27 січня противником околиць Умані, ні напряму їх просування до Охматова, внаслідок чого напад польсько-кримського війська увечері 29 січня на українсько-московські полки виявився для Б. Хмельницького повною несподіванкою. Лише з великими труднощами вдалося ліквідувати прорив ворога і зімкнути табір³. Однак становище обложених було критичним. За таких обставин гетьман за допомогою агентів вступив у таємні зносини з фактичним керівником орди Каммамбет-мурзою й зумів (не без серйозного «матеріального заохочення») схилити його залишити позиції⁴. Це дозволило ранком 1 лютого прорвати оточення й під

¹ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15564. — 15570. — Арк. 45 ; ДБХ. — С. 404 ; Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 734.

² Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 737.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 738 ; № 5769/111. — Арк. 1076 ; Шерер Ж.-Б. Назв. пр. / Ж. Шерер. — С. 217.

⁴ Там же. — Спр. № 189/11. — Арк. 738 ; Спр. № 5769/111. — Арк. 1077 ; НБУ ІР. — Ф. II. — Спр. № 15558. — Арк. 96.

захистом табору відійти до Букова.

Знекровлене значними втратами польське військо разом із союзником повернулося у Брацлавщину й розташувалося тут на постій. На вимогу кримської верхівки польське командування дозволило татарам брати ясир, грабувати міста й села. Відтак, до середини березня було спустошено 270 населених пунктів, зруйновано майже тисячу церков, узято в неволю до 200 тис. бранців. Східне Поділля перетворилося на жахливу пустку. За визнанням чернігівського воєводи К. Тишкевича, «соте місце заледве цілим лишилося...»¹. Б. Хмельницький, готуючи сили до контрнаступу, наказав полковникам постійно надсилати розвідувальні роз'їзди та стежити за діями ворога. Як повідомляв він 4 березня царю, «аж до сего часу стараня нашого прикладалисмо, жебисмо о замислах неприятелских, взявши певну відомост, твоєму царському величеству преслиали»². Трохи пізніше у листі до цього ж адресата наголошувалося, що з метою одержання відомостей про поляків і татар «часто роз'їзди по язиків посилаємо...»³. Дізнавшись про відхід татар до Криму і масове дезертирство жовнірів, він наказав полковникам І. Богуну та М. Зеленському зайняти Брацлавщину, і до кінця квітня її територія була звільнена від ворога⁴.

Під час визвольного походу української армії у Західну Україну гетьман і полковники приділяли велику увагу збору розвідувальної інформації. Наприклад, у кінці липня — на початку серпня І. Богун, прямуючи на південь Волині, розіслав чати під Ляхівці, Кременець, Уладівку⁵. У період облоги Кам'янця-Подільського у кінці серпня — на початку вересня гетьман одержав відомості про перебування польських підрозділів під Львовом і Глинянами. Надходила інформація і від запорозьких розвідників стосовно підготовки ханом вторгнення

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5769/111. — Арк. 1090–1091 ; НБУ ІР. — Ф. II. — Спр. № 15558. — Арк. 98.

² ДБХ. — С. 410.

³ Там же. — С. 414.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5769/111. — Арк. ПОЗ ; НБУ ІР. — Ф. II. — Спр. № 13702. — Арк. 27–28.

⁵ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13702. — Арк. 42.

орди в козацьку Україну¹. Широко практикувалося розсилання роз'їздів під час походу українсько-московського війська до Львова. Здобуття достовірних даних посприяло проведенню 29 вересня блискучої операції та розгрому коронного війська під Городком².

Під час облоги Львова 31 жовтня гетьман одержав тривожну звістку про напад Кримської орди та її просування у західні райони України³, що вплинуло на ухвалення рішення про повернення у козацьку Україну. 6 листопада надійшло повідомлення від сотника М. Менковського про перебування хана в Чолганському Камені та його намір атакувати українців і росіян⁴. Коли ж під час відходу від Львова неподалік Заложців 14 листопада татари раптовим маневром оточили обоз (у якому перебував Б. Хмельницький), що рухався окремо від основних сил, гетьман направив до полковників з наказом прибути на допомогу кількох відчайдушних розвідників. Їм вдалося пробратися через ворожі позиції у район Білого Каменя, і наступного дня українські полки прорвали оточення та з'єдналися з Б. Хмельницьким⁵.

Хоча наступного року воєнних дій між Україною і Річчю Посполитою не відбувалося, гетьманський уряд уважно стежив за кроками її правлячих кіл. Є підстави стверджувати, що він мав у своєму розпорядженні досить точні дані про дії Варшави на міжнародній арені. Тому протягом літа 1656 р. Б. Хмельницький намагався переконати Олексія Михайловича у помилковості курсу його уряду на замирення з Річчю Посполитою. Як ніхто інший, він розумів, що миролюбні запевнення з її боку були дипломатичною грою, розрахованою на розкол антиполь-

¹ ДБХ. — С. 442.

² Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 31–33.

³ Bożecki J. Obleżenia drugiego miasta Lwowa od wojsk kozackich i moskowskich w roku 1655 / J. Bożecki // Жерела. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 149.

⁴ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 34–35.

⁵ Архив ЮЗР. — К., 1908. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 96 ; Kubala L. Wojna moskiewska r. 1654–1655 / L. Kubala // Szkice historyczne. — Kr., 1910. — Ser. 3. — S. 323.

ської коаліції й перемогу над Швецією, аби потім усі сили кинути на Україну та Росію¹. Одна частина інформації надходила від захоплених роз'їздами «язиків», інша, важливіша, — від розвідників. На початку червня гетьман отримав надзвичайно цінну «відомість через достойну православну людину принесену і на письмі подану» про рішення таємної наради сенаторів та дипломатичні заходи Яна Казимира². Про існування «замислів хитрих» у польського керівництва він повідомляв царя і в грудні 1656 р.³

На початку 1657 р. Б. Хмельницький одержав відомості про військові приготування Кримської орди⁴. З середини травня почастишало надходження інформації щодо намірів Магомет-Гірея з'єднатися з польським військом для удару по козацькій Україні⁵. У червні-липні у різних районах Української держави точилися бої з чамбулами татар, чимало з яких захопили в полон. Їх зізнання сприяли глибшому розумінню військово-політичних задумів кримської верхівки.

Викладений матеріал дає підстави стверджувати, що протягом 1648–1657 рр. створена Великим гетьманом розвідувальна служба відігравала важливу роль у здобутті воєнних перемог й розв'язанні складних проблем становлення Української держави та її боротьби за незалежність.

2.5. Становлення контррозвідки та основні напрями її діяльності (В. А. Смолій, В. С. Степанков)

Як уже зазначалося вище, у процесі державотворення середини XVII ст. не було сформовано окремої спеціальної

¹ ДБХ. — С. 497, 498, 499, 501, 503, 510–511, 519.

² Там же. — С. 498.

³ Там же. — С. 549.

⁴ Там же. — С. 552.

⁵ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 15540. — Арк. 1–2 ; Акты ЮиЗР. — Т. 3. — С. 558; пропущена назва СПб., 1879. — Т. 11. — С. 702–703.

інституції (у її сучасному розумінні), яка виконувала б функції контррозвідки. Проте аналіз виявлених джерел дає підстави стверджувати, що гетьман, Генеральна канцелярія та інші органи влади приділяли велику увагу утаємненню військово-політичних планів, успішно протидіяли заходам польської розвідки, зокрема її спробам організувати державний переворот шляхом усунення від влади Б. Хмельницького чи його вбивства тощо. Так започатковувався процес становлення в Українській державі служби внутрішньої безпеки.

Уже в ході підготовки повстання Б. Хмельницькому довелося зіткнутися з проблемою збереження у таємниці політичних планів. Адже зрада чигиринського осавула Р. Пешти та сотника Оніяша стала однією з важливих причин провалу таких планів у листопаді 1647 р.¹ Тому, прибувши на Запорожжя й захопивши Січ, новообраний гетьман старанно приховував свої наміри, щоб, як слушно відзначав С. Величко, «поляки через своїх шпигунів (а їх ніяк не можна було встерегтися) не довідалися заздальгідь про справдешній військовий задум Хмельницького»². Водночас береться під пильний нагляд шлях від Чигирини й Переволочної до Січі, на якому затримували до його, «Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста». Цей захід дозволив завчасно виявити польських вивідувачів напередодні виступу українсько-кримського війська проти М. Потоцького³.

Оточивши табір С. Потоцького у районі Жовтих Вод, гетьман доклад максимум зусиль, щоб запобігти захопленню ворожими розвідувальними роз'їздами «язиків». Так, польські офіцери у своїх листах постійно скаржилися на відсутність точних даних про перебіг тут воєнних дій. Один із них стверджував, що не могли захопити козака, хоча М. Потоцький постійно посилав за ним чати, які однак «ніколи не приводили язика»⁴. Полковник К. Корицький констатував, що жовніри «жодним чином не

¹ Краткая летопись о войнах поляков с казанами // ПКК. — Т. 1. — С. 174–175 ; Chrząszcz J. E. Op. cit / J. E. Chrząszcz. — S. 262.

² Величко С. Літопис / С. Величко. — Т. 1. — С. 54.

³ Там же. — С. 60.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 253. — Арк. 2, 5.

можуть дістати язика»¹. Як підкреслював підचाший коронний М. Остророг, понад 20 днів коронний гетьман не мав інформації про обложеного сина².

Вдалося Б. Хмельницькому приховати свої плани і після перемоги на Жовтих Водах. Лише 24 травня 1648 р. польське командування дізналося від роз'їзду М. Гдешинського про наближення українсько-кримського війська³. Несподіванкою для противника стала й пастка, влаштована у Крутій Балці, потрапивши до якої, польське військо зазнало повного розгрому.

Цей аспект діяльності українського гетьмана відразу ж впав у вічі урядовцям Речі Посполитої. А. Кисіль у листі від 7 червня до примаса М. Лубенського зауважував: «Задуми ворожі важко знати, які самі вожді при собі тримають»⁴. Анонімний автор звертав увагу на те, що керівник повстання «одне думає, а інше пише»⁵. Красномовним щодо цього виглядає зроблене посланцем А. Кисіля П. Ласком (котрий наприкінці червня вів від його імені переговори з Б. Хмельницьким) визнання, що йому не вдалося «повністю дізнатися» про гетьманські «задуми»⁶.

З тактичних міркувань від під час переговорів з польським урядом приховував також свої зв'язки з М. Кривоносом і пішов навіть на символічне покарання наказного гетьмана⁷. Однак деякі хитромудрі представники ворожого табору не без підстав підозрювали їх наявність. Так, С. Кушевич 8 липня повідомляв зі Львова: «Не вдається Хмельницький зі своїми молодцями до наборів того Кривоноса і не хоче про нього знати, але багато людей здогадується, що те все діється за таємною його порадою як хитрої людини»⁸. Тому, коли А. Кисіль дізнався про легкість покарання М. Кривоноса та його чотирьох старшин, у листі до

¹ ДОВ. — С. 31.

² Бібліотека Оссолінських (далі — БО) (Вроцлав). ВР. — Спр. № 3564/11. — Арк. 28 зв.

³ Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 21.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 58.

⁵ БЧ. ВР. — № 143. — Арк. 659.

⁶ ВУР. — Т. 2. — С. 47.

⁷ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. — С. 86.

⁸ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2346/11. — Арк. 10.

канцлера від 12 серпня зауважив: «Легко зрозуміти хлопський намір»¹. Відомо також, що у відповідь на вимоги посланців брацлавського воєводи видати Польщі наказного гетьмана Б. Хмельницький поставив питання про видачу йому князя І. Вишневецького². У зв'язку з цим заможський адміністратор Г. Шорнель у листі до шляхтича Г. Грабовського висловив міркування, що він «хитрощами, як з гетьманами, поведився, так і з нами діє: який і благає нас і просить про заспокоєння через трактати, а тут направляє на нас полковників своїх і хлопство, збунтоване через своїх змовників, піднімає на панів»³.

Привертає увагу ще один напрям діяльності Б. Хмельницького: влітку 1648 р.: з його ініціативи формується сторожова служба, що мала стежити за контактами польських і московських урядовців, які вели листування стосовно російської допомоги Речі Посполитій у боротьбі проти кримських татар — союзників українців. Так, у середині червня неподалік Києва перехопили Г. Климова — посланця севських воєвод до А. Кисіля. Відібравши у нього документи, гетьман заборонив їхати до брацлавського воєводи, вручив йому листи до царя і воєвод і відправив назад до Росії⁴. Наприкінці червня вдалося схопити Т. Мілкова — гінця хотмизького воєводи князя С. Волховського до М. Кисіля. З вилученого листа гетьман довідався про загрозу можливого вторгнення московського війська, яке зосереджувалося на кордонах України. Тому через Т. Мілкова він передав 30 червня князеві свого листа, дорікаючи, що «на віру нашу християнскую, однакую з вашою, міли наступоват, а на нас ляхом помагат...»⁵ На початку липня затримують І. Трифонову (посланця путивльського воєводи Н. Плещеева до І. Вишневецького), котрий повертався від українського князя. Відомості з листів останнього підтвердили побоювання щодо імовірності вступу росіян в українські землі. Щоб уникнути цього, у

¹ Там же. — Спр. № 225/11. — Арк. 126.

² Там же. — Ф. 103. — Спр. Сапегів № X. — №. 137.

³ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 1062. — Арк. 277.

⁴ ВУР. — Т. 2. — С. 41.

⁵ ДБХ. — С. 54.

листі до воєводи від 21 липня гетьман звернув його увагу на сприятливість ситуації для наступу російського війська проти Речі Посполитої, «штови он <Олексій Михайлович> ляхом і нам паном і царем бил одноє віри греческое...»¹ У другій половині липня варта захопила гінця путивльського воєводи Я. Шулежкіна, котрий повертався від А. Кисіля². Вилучені в нього листи засвідчили подвійну позицію брацлавського воєводи щодо розв'язання «козацької проблеми». Ця інформація дозволила Б. Хмельницькому під час його зустрічі з посланцями А. Кисіля закинути їм про нещирість воєводи, який тут обіцяє козакам одне, а у Варшаві чинить інакше, а також налаштовує московських урядовців проти Війська Запорозького³.

Не виключаємо, що з літа 1648 р. гетьманові доводилося також протистояти заходам польського уряду, спрямованих на організацію опозиції у таборі національно-патріотичних сил, розрив військово-політичного союзу з Кримським ханством. На початку червня М. Лубенський радив А. Кисілю домогтися розриву угоди з Кримом шляхом «тонкої хитрості», покладаючись на підтримку з боку православного духовенства⁴. Канцлер Є. Оссолінський також переконував воєводу у доцільності залучення митрополита та інших представників вищого духовенства для впливу на позицію Б. Хмельницького⁵.

Є свідчення окремих джерел, що, обравши вигідне місце для табору під Пилявцями, гетьман запровадив у нього сувору дисципліну, щоб ворожі чати не змогли захоплювати «язиків». Сокальський староста писав 13 вересня канцлеру: «Так ворог все своє військо замкнув в окопі, що до цього часу не змогли дістати з того війська реєстрового <козака>»⁶.

¹ Там же. — С. 57.

² Там же. — С. 64.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 126 ; Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 172.

⁴ ДОВ. — С. 46.

⁵ ЦЦАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 336. — Арк. 34.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 165.

Відзначимо також, що під час переговорів під Замостям у другій половині листопада королівському послу Я. Смяровському попри всі його зусилля так і не вдалося з'ясувати суть політичних намірів українського володаря. У своїй реляції він мусив визнати: «Серце Хмельницького потаємне ці жодним чином не можна було зрозуміти його бажання»¹.

Можливо, на цьому етапі революції гетьман недооцінював загрозу організації польською стороною замаху на його життя. Тому, коли після прийому наприкінці грудня в Києві посланця одного з литовських магнатів він раптово захворів, присутній єрусалимський патріарх Паїсій застеріг його, щоб «не з усяким пив і їв, щоб йому не нашкодили»².

Помітно скоординованішими стають таємні дії Речі Посполитої проти Української держави у першій половині 1649 р. Відомо, що посольство А. Кисіля, яке наприкінці січня з'явилося в околицях Києва для переговорів, користувалося даними своїх агентів, котрі мали вихід на окремих старшин. Окрім цього, воєводі вдалося організувати таємні зустрічі 3 лютого у Білгородці та 8 лютого неподалік Києва з митрополитом С. Косовим й архімандритом Києво-Печерського монастиря І. Тризною, під час яких він прагнув заручитися їх підтримкою³. Ймовірно, що довідавшись про них, Б. Хмельницький навмисно переніс місце зустрічі з комісією з Києва до Переяслава. Побоюючись сторожових роз'їздів українців, А. Кисіль шифрував свої листи до Варшави⁴.

Звертає на себе увагу спроба польських комісарів під час переговорів у Переяславі підкупити «головніших полковників» і писарів⁵. У праці В. Коховського знаходимо згадку, що А. Кисіль прагнув схилити на бік Речі Посполитої обозного Війська Запорозького І. Чарноту, запропонувавши «йому гетьманство й ласку королівську». Той рішуче відмовився, хоча й не пові-

¹ БЧ. ВР. — № 143. — Арк. 480.

² ВУР. — Т. 2. — С. 125.

³ Там же. — С. 115 ; ДОВ. — С. 202–203.

⁴ ДОВ. — С. 202.

⁵ ВУР. — Т. 2. — С. 120.

домив Б. Хмельницького про цей підступ брацлавського воєводи, інакше «всі комісари загинули б»¹.

Наприкінці березня за наказом Яна Казиміра на переговори з гетьманом виїхав Я. Смяровський. Факти свідчать, що він також отримав таємне завдання переманити на бік Речі Посполитої частину старшин. Для цього було вручено майже 40–50 привілеїв на володіння землями й сільськогосподарськими угіддями «з віконечками» для вписування прізвищ осіб, котрі «захотіли б відійти від Хмельницького»². Не виключаємо, що одночасно планувалося організувати змову проти гетьмана. Після прибуття до Чигиринна йому вдалося заручитися протекцією двох старшин³. До середини травня, отримавши привілеї, четверо старшин погодилося служити Яну Казиміру, однак п'ятий повідомив про ці дії Б. Хмельницького. Тому Я. Смяровського та інших членів посольства негайно заарештували й обшукали їхні помешкання. Вдалося виявити не лише згадані документи, а й наданий йому привілей на володіння черкаськими і чигиринськими землями. Обурений підступністю посла, гетьман наказав стратити Я. Смяровського, а інших ув'язнити⁴. У цей же час сторожові роз'їзди перехопили листи А. Кисіля, писані за розпорядженням короля до московських урядовців з проханням допомоги у боротьбі проти українців, через що Б. Хмельницький негайно висунув до уряду Речі Посполитої вимогу замінити воєводу іншим послом⁵. У зв'язку з цим, побоюючись за своє життя, посланець П. Ласко за допомогою дружини гетьмана Мотрони поспішно залишив столицю козацької України⁶. У джерелах знаходимо згадку про

¹ *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora.* — Poznań, 1840. — Т. 1. — S. 48.

² Grabowski A. *Op. cit* / A. Grabowski. — Т. 1. — S. 142 ; Т. 2. — S. 14.

³ Michałowski J. *Op. cit* / J. Michałowski. — S. 406.

⁴ ЦЦІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 25. — Арк. 5 ; ДБХ. — С. 126; Grabowski A. *Op. cit* / A. Grabowski. — Т. 1. — S. 141–142.

⁵ БЧ. ВР. — Спр. № 1657. — Арк. 377 ; Sysyn F. E. *Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil 1600–1653.* — Harvard, 1985. — P. 169.

⁶ ЦЦІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 25. — Арк. 5.

розстріл (з невідомих причин) Соболя, котрий перейшов на бік українців під час Переяславських переговорів¹.

Не можна залишити поза увагою й диверсію ідеологічно-політичного характеру, вчинену А. Кисілем у другій половині травня. Напередодні вторгнення польської армії він звернувся з Гощі до «місцевих полковників» (котрі перебували на терені Волині й, очевидно, Поділля) зі спеціальним універсалом, де недвозначно натякав на прийняття Б. Хмельницьким турецької протекції й закликав їх перейти на бік Речі Посполитої². На щастя, ця провокація провалилася.

Починаючи з весни 1649 р., поляки стали приділяти більше уваги засиланню розвідників до українських лав. Так, полковник О. Незабитовський 20 квітня повідомив С. Лянцкоронського, що «найняв шпигів для вивідування»³. У розпорядженні дослідників є свідчення окремих з них, зокрема Я. Юрківського та М. Яжембовського, зроблені наприкінці травня — на початку червня⁴. З листа офіцера Раєцького довідуємося, що «шпиг» доніс про зосередження якогось війська біля Гончарихи⁵. Наприкінці червня король наказав польному гетьманові А. Фірлею уважно пильнувати і якнайшвидше інформувати його про пересування, чисельність, зв'язки противника з татарами⁶.

З огляду на це, Б. Хмельницький діяв напрочуд обачливо й зберіг у таємниці план воєнної кампанії. А. Кисіль у листі від 12 червня констатував: «Ніхто нічого не може знати, що задумує <козацький гетьман>»⁷. Не випадково С. Лянцкоронський у середині червня в універсалі до корогв закликав жовнірів стерегтися, бо Б. Хмельницького «швидше під обозом нашим побачимо, а ніж про нього ідучого <на нас> почуємо»⁸.

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 231.

² Grabowski A. Op. cit / A. Grabowski. — Т. 2. — S. 26–27.

³ ЦЦІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 13. — Арк. 5.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 226.

⁵ ЦЦІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 194. — Арк. 28.

⁶ Там же. — Спр. № 185. — Арк. 15.

⁷ АГАД. — Ф. 553. — Від. 11. — Кн. 14. — Арк. 248.

⁸ Там же. — Ф. 559. — Спр. № 3036. — Арк. 137.

Оточивши польську армію під Збаражем, гетьман особливо подбав про те, щоб не допустити витoku інформації про розвиток тутешніх подій. За словами автора анонімної реляції, він «прищепив велику дисципліну своїм військам, нікому не дозволяв відлучатися, начебто самі були обложені, а все, чого потребували варвари, велів доставляти до їх табору»¹. Внаслідок цього знаходимо у листах шляхти, котра перебувала у війську Яна Казимира, постійні скарги протягом липня на неможливість дістати хорошого «язика» з українського війська. Так, один із анонімних дописувачів нарікав, що розвідувальні чати «всі повертаються назад, жоден жодної вісті не приніс»². Хоча інколи їм вдавалося захоплювати «язиків», але, як правило, з-поміж поспільства, а не «старих козаків, тобто реєстрових», бо дуже «обережно тримаються»³. Один зі шляхтичів зауважував: «Язика наші дістати не змогли, ні татарина, ні козака. Робив спроби Забузький, прихильний до свого п. коронного хорунжого козак, але не зміг нічого вдіяти і сам ледве втік»⁴.

Не спромоглися польські розвідники проникнути і до табору обложеного війська. У «новинах з України» від 23 липня читаємо: «Наші небожата вже так обложені, що а ні до обозу, а ні з обозу ніхто пройти не зможе»⁵. Наступного дня невідомий автор повідомляв, що жоден з «наших» не зміг пробратися до них, щоб «хоч здалека подивитися, що діється з нашим обозом». Турбуючись про долю свого сина, представниця одного з магнатських родів обіцяла кілька тисяч злотих тому, хто пробереться до оточеного табору, посилала також засуджених на смерть в'язнів, але всі вони поверталися ні з чим⁶. Тому важко не погодитися з твердженням шляхтича Воронича, що Б. Хмельницький, довідавшись про виступ короля, сильно перекрив «всі шляхи від нас»⁷.

¹ ДОВ. — С. 300.

² ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 279. — Арк. 3.

³ Там же. — Спр. № 89. — Арк. 1.

⁴ ДОВ. — С. 266.

⁵ АГАД. — Ф. 553. — Від. 11. — Кн. 14. — Арк. 259.

⁶ Там же. — Арк. 268-269.

⁷ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 278. — Арк. 4.

Вживав український гетьман рішучих заходів і проти поширення пропольських настроїв серед певних кіл козацтва. За свідченням захопленого у полон на початку серпня козака Х. П'ятки, з цієї причини за розпорядженням гетьмана розформували 18 сотень Білоцерківського полку¹.

У першій половині серпня польський уряд вдався до заходів, спрямованих не лише на розкол національно-патріотичних сил, а й на ліквідацію гетьмана. Так, 5 серпня Ян Казимір звернувся з універсалом до селян і міщан, котрі перебували у лавах українського війська, повідомляючи їх про «зраду» Б. Хмельницького й наказуючи упродовж наступних чотирьох днів залишити його й повернутися до домівок, гарантуючи їм у такому випадку прощення і ласку². Через день він видає універсал до козаків, сповідаючи про скинення Б. Хмельницького й призначення гетьманом С. Забузького. Приписувалося залишити «зрадника» й перейти на службу до нового гетьмана, що гарантувало збереження усіх прав і вільностей³. Є дані, що розсилалися універсали й до мешканців міст і сіл із закликом залишатися вірними Речі Посполитій⁴. За свідченням папського нунція Д. Торреса, «всі селяни, захоплені нашими до полону, були послані до шанців ворога, щоб вони самі <селяни> принесли звістку як про присутність короля, так і про пробачення, яке він дарує всім, за винятком Хмельницького, лише щоб вони добровільно повернулися до належного послуху»⁵. Від імені Яна Казимира оголосили також, що той, хто принесе голову Б. Хмельницького, одержить винагороду у сумі 10 тис. злотих⁶. Очевидно, не без вжитих гетьманом й органами влади на місцях заходів ці акції правлячих кіл Речі Посполитої повністю провалилися.

Б. Хмельницький спромігся забезпечити таємність передис-

¹ Мьцьк Ю. А. Анализ архивных источников... / Ю. А. Мьцьк. — С. 27.

² ЦЦАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 185. — Арк. 24–25.

³ ДОВ. — С. 269.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 264.

⁵ Сборник статей и материалов... — Вып. 2. — С. 157–158.

⁶ Rudawski J. Op. cit / J. Rudawski. — Т. 1. — S. 83.

локації десятків тисяч українців і татар з-під Збаража в околиці Зборова, що стало однією зі складових блискучої перемоги 15 серпня. Як слушно визнавав А. М'ясковський 22 серпня, перша помилка польського командування полягала в тому що «ми не мали язика від ворога, який (вже) був так близько, а роз'їзди говорили, що (його) немає»¹. Повернувшись з роз'їзду, М. Гдешинський доповів королеві, що в радіусі 3 миль (близько 22–24 км) ніде не виявлено слідів противника².

Для українського уряду не була таємницею причина частих приїздів посланців московських порубіжних воєвод. Повернувшись з-під Збаража, Б. Хмельницький у другій половині вересня, облишивши дипломатичний етикет заявив В. Бурому і М. Антонову, які привезли листа від путивльських воєвод, що вони приїжджають не для вирішення справ, а «для вивідування»³. Весною 1650 р. він розпорядився обшукувати російських купців, котрі прибували в козацьку Україну⁴.

Імовірно, що на березень цього ж року припала спроба польської агентури організувати замах на гетьмана. За свідченнями козака Власка, шляхом підкупу вдалося завербувати групу козаків, котрі погодилися вбити Б. Хмельницького, знаючи, що той любить відпосивати на пасіці, де й було влаштовано засідку. Але одному з пасічників вдалося непомітно вислизнути звідти та вчасно попередити гетьмана про небезпеку. Останній діяв рішуче. На пасіку негайно рушив загін вояків, котрі схопили змовників⁵. Є дані, що у 1650 р. мала місце ще одна спроба вбити очільника Національної революції, яка також провалилася⁶. Помітним успіхом польської розвідки стало вербування полковника Хмелецького, котрий передавав М. Потоцькому

¹ БО. ВР. — Спр. № 3564/11. — Арк. 238.

² ДОВ. — С. 301.

³ ВУР. — Т. 2. — С. 252.

⁴ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 2.

⁵ ВУР. — Т. 2. — С. 360.

⁶ Там же. — С. 508. — Прим. 176.

важливу інформацію¹. Чи не тому, допускаючи можливість подібної акції, гетьман не поспішав ділитися з полковниками своїми найважливішими потаємними планами? Шляхтич Конколовський в одному з листів зауважив, що гетьман був настільки обережним, що жоден з полковників не знав про його задуми². Цей бік діяльності українського політика знайшов відображення і в одній з історичних дум «Хмельницький і Василій Молдавський (Похід в Молдавію)»:

Бог святий знає,
Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає-гадає³.

Наприкінці 1650 – у першій половині 1651 рр. було вжито заходів проти розвідувальної діяльності російських агентів на терені України. Внаслідок цього, як повідомляв царю Б. Рєпнін (один з порубіжних воєвод), посланці Ф. Додуха і Я. Цигуля відмовилися їхати в Україну під тим приводом, що «багато черкас знає, що вони не торгові люди, і проїхати до черкаських таборів неможливо, кругом у гетьмана і в черкас застави, і жебраків та й тих обшукують, (шукаючи) в одежі різні листи»⁴. Разом з тим, як свідчать російські джерела, є серйозні підстави вважати, що московським дипломатам влітку 1651 р. вдалося схилити для «таємної служби» царю генерального писаря І. Виговського. За передання Москві цінних документів він неодноразово отримував у наступні роки платню, здебільшого хутром⁵.

Велику увагу збереженню у таємниці військових планів Б. Хмельницький приділяв під час Берестечкової кампанії. З цією метою він підтримував сувору дисципліну як серед українців, так і своїх союзників — татар. За даними джерел, останнім не дозволялося від'їзди від обозу далі, ніж на півмилі (приблизно

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 280/11. — Арк. 25.

² Там же. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 321.

³ Думи та пісні... — С.55.

⁴ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 40.

⁵ ВУР. — Т. 3. — С. 116–117, 221–223, 302–303, 310, 354.

3,5–4 км)¹. Це звело до мінімуму можливість польського командування одержувати відомості шляхом захоплення «язиків». Наприклад, наприкінці травня дев'ять польських розвідувальних роз'їздів з «порожніми руками» повернулися до свого табору. Як наголошував анонімний автор одного з листів, «так обережно (Хмельницький) просувається, що і язика не дозволяє у себе взяти»². Для введення в оману противника гетьман постійно змінював розташування обозу³. Тому немає нічого дивного, що король та його оточення так і не спромоглися до початку боїв отримати достовірні відомості про наміри противника. Наприкінці травня один зі шляхтичів писав Ф. Каролі, що командування нічого не знає про задуми Б. Хмельницького, позаяк той настільки хитрий, що про них не знають ні в козацьких полках, ні у ватагах⁴. А. М'ясниковський також сповіщав королевича: «Нашим роз'їздам все важче стає здобувати достовірні відомості і язиків, від яких можна було б довідатися про ворожі задуми. Не лише протягом дня, але й години надходять різні й дуже суперечливі дані про дії <ворога>»⁵.

З кінця травня гетьман вживає рішучих заходів проти дезертирства, окремих спроб перейти на бік поляків. Адже впливове угруповання козаків і старшин виступало за замирення з Річчю Посполитою за умови збереження нею козацьких вільностей і свобод⁶. Проти рішучої боротьби за незалежність козацької України виступала також і верхівка православного духовенства. Л. Климовський розповідав боярину І. Морозову: «І київський де митрополит і печерський архімандрит і все духовенство і всяких чинів люди і запорозьких черкас багато про

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 156 ; ДОВ. — С. 450.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/11. — Арк. 151.

³ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 248.

⁴ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 334. — Арк. 11.

⁵ ДОВ. — С. 504.

⁶ ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 33. — Арк. 64 ; Спр. № 334. — Арк. 5–9 ; ДОБ. — С. 406.

те жалкують і міркують між собою таємно і від черкаського гетьмана від Хмельницького бояться незабаром відійти»¹. За таких обставин тих, кого схоплювали при спробі перейти на бік ворогів, — страчували, а запідозрених у подібних намірах — зміщували з посад². Очевидно, саме з міркувань боротьби з дезертирами й перекинчиками навколо табору розташовувалися підрозділи з найбільш відданих справі національного визволення вояків³.

Доводилося Б. Хмельницькому постійно зважати й на перебування в одозі польських розвідників. Щоправда, завдяки вжитим заходам їх було порівняно небагато. Далеко не завжди хм вдавалося також здобути цінні відомості, що було однією з причинт постійного інформаційного голоду польського командування. Згаданий вже офіцер С. Освенцім 21 червня нарікав на той факт, що доводилося покладатися переважно на дані розвідувальних роз'їздів, хоча шпигун спроможний ліпшу й достовірнішу принести інформацію, оскільки має змогу ходити по обозу, «бувати на їх радах і засіданнях»⁴. І все ж вони діяли. Так, працював на Польщу ружинський вїйт⁵; на початку червня до польського командування з розвідувальними відомостями з'явився агент — богуславський міщанин, сотник українського війська тощо⁶. Щоденно засилалися під український табір розвідувальні чати. Характерно, що особливу запопадливість у цьому виявили вчорашні козаки, котрі перейшли на бік ворога, отримали шляхетство й офіцерські звання ротмістрів, — С. Забузький, Янжула, І. Ганжа, Ясноборський (Ясько). До речі, за кожного схопленого «язика» король виплачував їм по кілька десятків талерів⁷.

¹ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 9. — Арк. 256.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 394 ; ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 334. — Арк. 57.

³ Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł. — Т. 3. — S. 295.

⁴ Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim. — S. 317.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 199.

⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/11. — Арк. 355.

⁷ Там же. — № 2286/11. — Арк. 152.

Аналіз виявлених джерел дозволяє встановити факт проведення польською розвідкою упродовж березня – червня 1651 р. кількох операцій проти козацької України. Вочевидь, і сімейна трагедія гетьмана у першій половині травня сталася не без її участі. На жаль, в історичній, а відтак і в художній літературі з «легкої руки» М. Костомарова утвердилася романтична версія її причини, а саме: подружня зрада Мотрони¹. Справді, на сторінках «Щоденників» А. С. Радзивілла та С. Освенціма, у визнаннях окремих захоплених у полон українців знаходимо дані, які начебто, її підтверджують: Б. Хмельницький, дізнавшись, що його дружина перебувала у близьких стосунках з підскарбієм (у минулому львівським годинникарем), з котрим привласнила значну суму грошей, наказав «обох повісити на одній шибениці»². Але що впадає при цьому в очі? Такі відомості поширювалися у польському обозі з 2 до 9 червня, тобто відразу ж після надходження до українського табору першої звістки про страту Мотрони (20 травня)³. У них, зокрема, йшлося, що Б. Хмельницький «наказав жінку свою повісити на гак за те, що перехоплено листи Чаплинського до неї, щоб вона всі скарби закопала в землю, а самого Хмельницького отруїла»⁴. Про це ж казав тоді й полонений козак Мартин: «Про його жінку говорять, що <Хмельницький> наказав її повісити. По табору поширюються чутки, що причиною цього стали перехоплені листи до неї від Чаплинського про те, щоб скарби сховала, а самого Хмеля отруїла»⁵. І вже ні слова про подружню зраду. З огляду на це схиляємося до думки, що Мотрона (свідомо чи ні) стала жертвою спроби польської розвідки організувати вбивство гетьмана. Принагідно зауважимо, що Б. Хмельницький надзвичайно тяжко

¹ Костомаров Н. Указ соч. // Н. Костомаров. — Т. 2. — С. 312–313.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 225/11. — Арк. 355 ; ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 333. — Арк. 29 ; ЦНБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13699. — Арк. 8 ; *Oświęcim S. Op. cit / S. Oświęcim.* — S. 298 ; *Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł.* — Т. 3. — S. 292.

³ ВУР. — Т. 3. — С. 67.

⁴ ДОВ. — С. 464.

⁵ Там же. — С. 468.

переживав цю трагедію, бо щиро кохав свою дружину. За свідченням наближеного до нього монаха Павла, він «дуже був зажурений»¹.

Імовірно, що у травні почалась акція, спрямована на протиставлення Б. Хмельницькому верхівки православного духовенства й використання останньої для організації антигетьманського виступу українського населення. Для польського уряду не було таємницею її прагнення відмовити українського володаря від союзу з Кримським ханством та готовність замиритися з королем². З огляду на це, до С. Косова, Й. Тризни та інших ієрархів надсилаються листи від імені Яна Казимира, в яких повідомлялося, що гетьман відступив від православної віри, «збусурманився», хоче перейти у підданство султана й хана, а мешканців України віддати у «неволю». Щоб не допустити цього, вони мають підняти проти нього міщан і козаків³. У джерелах знаходимо згадку, ніби митрополит повідомив про це мешканцям окремих міст, які йому не повірили і залишилися вірними Б. Хмельницькому⁴.

Допускаємо, що під час Берестечкової кампанії вороже командування, аби домогтися залишення Кримською ордою українців, провело ретельно підготовлену операцію, спрямовану на підрив довіри Іслам-Гірея до Б. Хмельницького. І. Свешніков звернув увагу на поширення серед частини джерел відомості про появу у татарському таборі листів провокаційного змісту, побоювання ханом змови проти нього українців з поляками чи з трансільванцями⁵. Оскільки у травні — червні між польським командуванням й окремими представниками кримської еліти велося листування стосовно укладання перемир'я, а в ході боїв 29–30 червня відбувалися таємні переговори між королем і

¹ ВУР. — Т. 3. — С. 67.

² ЦДІАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 334. — Арк. 58.

³ Архів Інституту історії. — Оп. 3. — Спр. № 19. — Арк. 35, 43. Там же. — Арк. 35.

⁴ Свешніков І. К. Битва... / І. К. Свешніков. — С. 112.

⁵ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 2253. — Арк. 77; БН. — МФ № 31187.

ханом¹. Зрозуміло, що Іслам-Гірея не лякала перспектива створення українсько-польської коаліції. Однак його не могла не турбувати можливість військово-політичного союзу України з Трансильванією, що могло не лише привести на польський трон Д'єрдя II Ракоці чи його брати Сигізмунда Ракоці, а й змусити їх спільно діяти проти Криму.

Під цим кутом зору цікавими є свідчення московських розвідників Ю. Луханіна та П. Церкіна, котрі побували у Києві та інших містах, що польське командування скористалося пропозицією захопленого у полон ногайця Карач-мурзи інсценувати надіслання начебто від трансильванського князя Д'єрдя II Ракоці посольства до Б. Хмельницького, яке мав перехопити татарський роз'їзд. Задум полягав у тому, що до рук хана мав потрапити підроблений лист володаря Трансильванії такого змісту: він виступив на допомогу гетьманові, щоб розгромити поляків та коронуватися у Речі Посполитій, після чого організувати похід проти Кримського ханства. Зі свого боку, відпущений на волю Карач-мурза обіцяв розповісти Іслам-Гірею про втечу з полону й одержані ним відомості. План цієї операції схвалив сам Ян Казимір. Спочатку організували «втечу» з полону Карач-мурзи, а згодом спорядили «трансильванське посольство» яке вчасно з підробленим листом потрапило до рук кримчан. Внаслідок цього Іслам-Гірей, запідозривши Б. Хмельницького у зраді, «пішов геть», а коли гетьман прибув до нього з проханням повернутися назад під Берестечко, то після докору, що «ви де з угорським князем задумуєте разом проти мене», розпорядився його ув'язнити на чотири дні². Слід визнати: стан виявлених нами джерел унеможливорює відокремлення у цій інформації правди від вигадки. Однак ігнорувати її також немає підстав.

Після перемоги під Берестечком король хотів звернутися «таємним звичаєм» з універсалами до вищого православного духовенства та патриціату найбільших міст, схиляючи їх впли-

¹ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 32–321.

² ВУР. — Т. 3. — С. 104–105.

нути на полковників і все Військо Запорозьке, щоб вони «з королем помирилися і були б по-давньому у нього, короля, у підданстві...¹. Розіслали королівські універсали до селян та міщан з обіцянкою пробачення усіх провин у разі заготівлі ними по містах продовольства для жовнірів армії та ремонту пошкоджених переправ через ріки².

М. Костомаров висловив міркування, що піл час укладання 28 вересня 1651 р. Білоцерківського договору польська сторона здійснила спробу отруїти українського гетьмана. Врятувала його інтуїція. Запідозривши в келиху отруту, він розбив його об стіл і залишив улаштований М. Потоцьким банкет³. Однак нам не вдалося виявити джерел, які б підтвердили цю оповідь історика.

Перебравши після смерті 20 листопада М. Потоцького командування військом, польний гетьман М. Калиновський приділив особливо велику увагу збору розвідувальної інформації, вербування агентів, на що витрачалися значні кошти. Тому у листі до короля (кінець лютого — початок березня 1652 р.) він переконливо прохав надіслати гроші «на шпиги», бо відчувався їх гострий брак⁴. Утім, Б. Хмельницькому вдалося зберегти у таємниці план наступу на вороже військо⁵, що дозволило досягти блискучої перемоги на початку червня 1652 р. під Батогом.

У згаданій уже раніше праці В. Коховського знаходимо цікаву інформацію про організацію М. Калиновським замаху на життя Б. Хмельницького⁶. Детальніше про це пише Л. С. Радзивілл. Литовський канцлер повідомляє, що польний гетьман «зادумав звести зі світу Хмельницького» і послав козака Бублика, «аби забив бунтівника». Однак його викрили, й під час

¹ Там же. — С. 112.

² ДОВ. — С. 569.

³ Костомаров Н. Указ соч. // Н. Костомаров. — Т. 2. — С. 439–440.

⁴ ЦДАУ. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. № 44. — Арк. 3.

⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. — К., 1992. — С. 231.

⁶ Kochowski W. Op. cit / W. Kochowski. — Т. 1. — S. 164.

тортур він розповів про заміри польського воєначальника¹. Найцінніший матеріал про «змову Бублика» наводить анонімний автор рукописної «римованої хронічки», написаної подільським шляхтичем у 80-х рр. XVII ст.² За його даними, М. Калиновський наприкінці 1651 – на початку 1652 рр. з підданих своїх маєтків сформував уманський козацький полк на чолі з Бубликом. Саме останнього й вирішив використати польний гетьман для реалізації замаху. Чому Бублик погодився, хроніст не говорить. Невідомо також, під яким приводом полковник з'явився на Чигиринщині. Підтримуючи зв'язок із М. Калиновським, він повчав вербувати з-поміж козаків однодумців. Не виключаємо, що його поява викликала підору гетьманської варти, і в його оточення впровадити агента. Так чи інакше, дізнавшись про організації змови, один із козаків «подлався з тим таємно якнайшвидше до свого хмеля» й попередив, що Бублик хоче його «вити чи зрадливо задушити». За наказом гетьмана уманського полковника схопили і стратили³. Сталося це, ймовірно, у березні 1652 р. не виключено, що того ж року вдалося викрити розвідувальну діяльність на користь речі Посполитої наддністрянського сотника, ямпільчанина Ф. Дименка, котрому довелося відсидіти в ув'язненні півтора року⁴.

Першоджерела зафіксували кілька спроб організації змови проти Б. Хмельницького і в наступному році. Так, за свідченням І. Виговського, у другій половині червня, коли українське військо зупинилося обозом під городком (на Поділлі), група козаків вирішила вбити гетьмана. Нам не відомо, чи стояла за їх спиною ворожа агентура. Гадаємо, що без неї не обійшлося. Оскільки їх задум став відомим генеральному писареві, а той розповів про нього гетьманові, за розпорядженням останнього вночі змовників схопили та стратили, щоб «про це у війську було

¹ Radziwiłł A. S. Op. cit / A. S. Radziwiłł. — Т. 3. — S. 345.

² Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободителюной войны... / Ю. А. Мыцык. — С. 55–56.

³ Бібліотека ПАН (Краків). ВР. — Спр. № 1275. — Арк. 40; БН — МФ № 22883.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 948.

невідомо»¹. Знаходимо не зовсім ясну згадку у джерелах про намагання окремих старшин організувати змову у жовтні 1653 р. Після її викриття одному з її учасників вдалося втекти до королівського табору, що перебував під Жванцем².

Дещо більше даних збереглося про змову полковника М. Федоровича (Носачика). Відомо, що він перебував зі своїм полком у складі українського війська, очолюваного Т. Хмельницьким, яке в другій половині серпня потрапило в облогу молдавсько-валашсько-трансільвансько-польського війська у Сучаві. Після смерті гетьманового сина Тимофія (приблизно 17–20 вересня) М. Федорович обрали наказним гетьманом³. Під його проводом українці продовжували мужньо захищатися, завдаючи противнику тяжких втрат. Тому керівники польських підрозділів полковники Я. Кондрацький і С. Маховський розпочали пошук шляхів до порозуміння з ними. Перемови завершилися укладенням на початку жовтня угоди, яка передбачала присягу на вірність королеві за право повернутися зі зброєю в руках і тілом гетьманича в Україну⁴. Саме у цей час полякам вдалося схилити М. Федоровича до переходу на свій бік і домогтися від нього згоди на організацію змови проти Б. Хмельницького. Натяк на це знаходимо у записках М. Голинського, де говориться, що козаки присягнули не лише на вірність Яну Казиміру, але й «воювати Хмельницького»⁵. Це був серйозний успіх поляків, бо М. Федорович був близький до родини Хмельницьких й користувався її довірою, мешкав у хуторі гетьмана Суботові⁶. Тоді ж у середовище старшини за

¹ БУР. — Т. 3. — С. 307.

² Томашівський С. До історії перелому Хмельниччини. Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Бідоні з 1653 р. / С. Томашівський // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К., 1927. — С. 573.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 649 ; Томашівський С. До історії перелому... / С. Томашівський. — С. 560.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 649 ; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13700. — Арк. 58.

⁵ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/11. — Арк. 649.

⁶ Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 77.

вказівкою короля С. Маховський впровадив під виглядом гарантування безпеки українцям під час їх відступу такого собі Могильницького також із завданням організувати антигетьманську змову¹.

Привласнивши частину майна Тимофія, М. Федорович з початку листопада розпочав активний пошук однодумці. За словами суботівського атамана Л. Капусти, він збирав козаків і «злемислив» проти гетьмана і всього Війська Запорозького². Його дії невдовзі (приблизно 17–18 листопада) стали відомі Б. Хмельницькому, котрий надіслав наказ Л. Капусті схопити і стратити змовника. Суботівський отаман діяв уміло й рішуче. У Корсуні М. Федоровича заарештували, потім привезли до Суботова й, очевидно, після тортур стратили³. Не вдалося на початку 1654 р. виконати свого завдання й Могильницькому, який почав домагатися укладання угоди (невідомо якого змісту) не то з частиною старшини, не то з самим гетьманом⁴.

Після Жванецької кампанії й укладання Кам'янецької угоди 15 грудня 1653 р. між королем і ханом правлячі кола Речі Посполитої починають замислюватися над організацією широкомасштабної операції з метою домогтися розколу серед української еліти й розриву військово-політичного союзу козацької України з Кримом. Мабуть, не випадково 25 січня 1654 р. ленчицький воєвода Я. Лещинський у листі до анонімного автора підкреслював, що було б доцільним дати мільйон злотих у «добрі руки» тому, хто здатен домогтися відриву татар від українського гетьмана або внести розлад між ними і коза-

¹ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13700. — Арк. 59 ; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 884.

² Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 77.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Т. 3. — Арк. 387–389 ; Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 77.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Т. 3. — Арк. 387–389 ; Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 884–885 ; Wojcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu / Z. Wojcik // Kwartalnik historyczny/ — War., 1954. — R. 61. — № 3. — S. 89–90.

ками¹. Її розробка й реалізація прискорюються після одержання 21 лютого Варшавою звістки про рішення Переяславської ради від 18 січня 1654 р. Цього ж дня Ян Казимір звернувся з універсалом до Війська Запорозького, закликаючи його лишатися вірним Короні й порвати з Б. Хмельницьким². Через два дні литовський гетьман Я. Радзивілл надіслав універсал до мешканців козацької України, переконуючи їх зберігати підданство Яну Казиміру³. 28 лютого король направив універсал до бурмістрів, райців, лавників, отаманів «і всієї черні, у містах, містечках і селах», сповіщаючи про «зраду» гетьмана й обіцяючи зберегти за ними всі «права і вільності», якщо «відступлять» від Б. Хмельницького⁴. Є дані джерел, що під час вторгнення польських підрозділів у козацьку Україну у другій половині березня окремі їх воєначальники намагалися за допомогою універсалів заручитися підтримкою місцевого населення, схилити його на бік Польщі⁵.

Поширення цих універсалів серед населення серйозно занепокоїло Б. Хмельницького. Адже, за даними деяких джерел, не лише невдоволення рішенням Переяславської ради висловлювала частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля, але і старшин та козаків Уманського, Брацлавського, Полтавського та Кропивницького полків⁶. За таких обставин акція поляків могла призвести до загострення внутрішньополітичної ситуації в Українській державі. Тому гетьман у листі до царя від 31 березня звертав його увагу на факт поширення згаданих універсалів Я. Радзивілла й можливість у зв'язку з цим непередбачених ексцесів, якщо не прийняти запропоновані ним умови

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Т. 3. — Арк. 313.

² Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 551–552.

³ Там же. — С. 552–553.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Т. 3. — Арк. 335.

⁵ Там же. — Арк. 346.

⁶ Смолій В. А. Богдан Хмельницький / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — С. 359–360.

договору¹. Наказав він також своїм послам у Москві С. Богдановичу та П. Тетері, щоб вони «якнайкраще все вчинили» і якомога швидше поверталися назад з одержаними «привілеями», що має запобігти переходу частини населення на бік польського короля, котрий пообіцяв поспільству всілякі «вільності»². Одночасно Б. Хмельницький розіслав усім полкам і містам відозви до різних верств, закликаючи їх не виступати проти укладеної угоди з Московією, за якою вони одержать вдвічі більше «вільностей», ніж це обіцяє їм Ян Казимір³.

Серйозні надії польська верхівка покладала на можливість відриву від гетьмана групи впливових старшин, тим більше, що надходили відомості про існування опозиції серед козацьких кіл з приводу укладання договору з Московією. У березні до польного гетьмана С. Потоцького з'явився сотник, котрий зумів переконати його надати «глейт» для тих козаків, які захочуть разом з ним повернутися у підданство Речі Посполитої⁴. Однак особлива увага у цей час приділялася залученню на свій бік одного з найталановитіших і найпопулярніших серед народних мас соратників Б. Хмельницького – полковника І. Богуна. Від своїх агентів польське командування дізналося, що він не брав участі у роботі Переяславської ради й розцінили це як незгоду полковника із зовнішньополітичним курсом гетьмана. Заручившись підтримкою Варшави, С. Потоцький «через шпигунів» вступив у зносини з брацлавським полковником, щоб у такий спосіб з'ясувати його політичні плани. Зі свого боку І. Богун вирішив схитрувати, аби розгадати наміри польного гетьмана, тому поводив себе двозначно, натякаючи на можливість порозуміння⁵. За даними С. Величка, він «удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням,

¹ ДБХ. — С. 332.

² Там же. — С. 334.

³ Там же.

⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Т. 3. — Арк. 340.

⁵ Там же. — № 646/1. — Арк. 265.

щоб той здобув йому королівську ласку й прощення, обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою¹. Свідчення подібного змісту знаходимо і в літописі Г. Граб'янки: «А на Вкраїні полковник Богун вирішив піддурити поляків і послав гінця до польного гетьмана, наказавши сказати, ніби з своїм військом хоче до ляхів перекинутися. Все це він діяв для того, щоб ляхи з невеликою силою прийшли до нього, а він, скориставшись цим, переб'є їх і дасть змогу Хмельницькому зібрати докупи свої та московські сили»².

Про хід цих переговорів незабаром довідався і сам король, який виявив готовність вручити брацлавському полковникові гетьманство за умови його переходу на бік Корони. 16 березня український шляхтич П. Олекшич звернувся з листом до І. Богуну, повідомляючи, що Ян Казимір доручив йому вступити з ним в особисті перемови. Від імені короля він засвідчив готовність Речі Посполитої надати «гетьманство запорозьке, шляхетство і староство, яке твоєї милості полюбитися в Україні», якщо відступиться від Б. Хмельницького, котрий «став нині вашим паном» (у розумінні володарем — *Авт.*) і віддав вас «чужому цареві». Коли ж Військо Запорозьке залишиться вірним Речі Посполитій, уряд обіцяв пробачити йому вчинені провини і «зберегти всі вільності». У розпорядженні П. Олекшича були королівські універсали, які проголошували «ласку» І. Богуну та його товаришам, котрі залишать Б. Хмельницького. Надіслав свого листа до брацлавського полковника також С. Потоцький³.

Одержавши їх, І. Богун переслав листи до гетьмана. Що він відповів П. Олекшичу та С. Потоцькому, через відсутність джерел встановити важко. Знаходимо лише натяки, що полковник пообіцяв приєднатися зі своїми козаками до польського війська, коли воно вступить на територію козацької України. При цьому він нібито попросив польного гетьмана затримати наступ,

¹ Величко С. Літопис / С. Величко. — Т. 1. — С. 139.

² Літопис гадяцького полковника... — С. 98.

³ Акты ЮиЗР. — Т. 10. — С. 555–558.

оскільки йому необхідно порозумітися з частиною козаків. А сам розпочав збір полку до Кальника¹.

Проте цим сподіванням правлячих кіл Речі Посполитої були марними. І. Богун не лише не перейшов на бік С. Потоцького, а й спромігся завчасно відвести основні сили полку до Умані. Очоливши там залогу, він вдало організував захист міста і примусив 12-тисячне вороже військо відступити². Не мали успіху й розіслані до населення універсали короля та керівників польської армії. Не вдалося виявити жодного свідчення про перехід селян, міщан чи козаків на бік ворога. У переважній більшості вони зі зброєю в руках виступили на захист політичних і соціально-економічних завоювань революції.

Незважаючи на ці невдачі, правлячі кола Польщі не облишали надії реалізувати згадані раніше плани. У травні 1654 р. С. Потоцький у листі до канцлера знову поставив питання про необхідність підкупу кримської верхівки з метою її залучення на свій бік. З огляду на це, він радив дати Іслам-Гірею мільйон, візиру Сефер-Кази-азі — 100 тисяч злотих, а менші суми — іншим представникам знаті³. Не припинялися спроби домогтися повернення Війська Запорозького у підданство короля. У червні Ян Казимір звернувся до нього з новим універсалом, де підкреслював «зраду» Б. Хмельницького і переконував козаків порвати з ним⁴. 28 червня Ян Казимір видав похвальний лист разом із привілеєм на посаду наддністрянського полковника уже згаданому вище Ф. Дименку. 10 вересня з урядової канцелярії виходить універсал, що доручав йому набирати на службу Речі Посполитій козаків, котрим за це проголошувалася амністія за участь у попередніх «бунтах». С. Потоцький зі свого боку пообіцяв протекцію усім тим, хто приєднається до

¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 646/1. — Арк. 265 ; № 5768/1. — Т. 3. — Арк. 348 ; Ф. 103. — Спр. Сапегів № XI. — № 143.

² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5769/111. — Арк. 861–862 ; Ф. 103. — Спр. Сапегів № XI. — № 143 ; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13701. — Арк. 18–19.

³ АГАД. — Ф. 3. — Картон 42. — Спр. 52. — Арк. 4.

⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории / Д. Н. Бантыш-Каменский. — М., 1858. — Т. 1. — С. 83–84.

Ф. Дименка¹. У джерелах є згадка про якогось козацького осавула Зимка, котрий через посланця хана повідомив польський уряд про свою згоду на чолі 5 тис. козаків влитися до лав коронного війська, коли воно прибуде в Україну².

Однак, як показали події осінньо-зимової кампанії 1654–1655 рр., правлячим колам Речі Посполитої не вдалося ні розколоти національно-патріотичні сили, ні заручитися підтримкою з боку селян і міщан. Відомо, що 29 листопада 1654 р. С. Потоцький зробив спробу схилити до «підданства» міщан, опришків і козаків м. Буш, котрі воліли ліпше прийняти смерть зі зброєю в руках³. Зайнявши Тульчин, він постійно розсилав універсали до мешканців Брацлавщини, намагаючись переконати їх у необхідності визнати владу короля і панів. Князь Д. Вишневецький погрожував селянам і міщанам Бершадської волості: коли не виявлять послуху, то не буде помилування ні їм, ні їхнім дітям і немовлятам, бо їх усіх заберуть татари, котрі мають ось-ось з'явитися⁴. Всупереч сподіванням польського командування і шляхти абсолютна більшість українців відмовилася визнати своє підданство Короні й повела відчайдушну боротьбу за збереження незалежності від Речі Посполитої створеної національної держави. Навіть якщо в окремих випадках міщанам і козакам доводилося засвідчувати визнання влади Яна Казимір (Тиманівка, Чечельник, Вінниця, Іллінці)⁵, все ж вони не поспішали йти до лав польського війська. Маємо лише дані про прибуття до нього разом з татарами 80 козаків з Чечельника, Саврані та Рахова⁶.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 949.

² БЧ. ВР. — Спр. № 147. — Арк. 711; БН. — МФ № 6525.

³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 646/1. — Арк. 266–267; Буша Історико-красназавчі нариси. — Хмельницький, 1591. — С. 54–57.

⁴ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13702. — Арк. 61–62. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1018.

⁵ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. № 13702. — Арк. 61–62; Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 732.

⁶ Michałowski J. Op. cit / J. Michałowski. — S. 741.

Скупа інформація джерел свідчить, що Б. Хмельницький продовжував приділяти величезну увагу збереженню у таємниці військових планів. Так, київський воєвода у листі до короля (січень 1655 р.) не приховував невдоволення тим фактам, що навіть «добрі язики» не можуть про українського гетьмана «дати певної відомості»¹.

Маємо підстави висловити міркування, що в Українській державі існували елементи контролю з боку уряду за діяльністю дипломатів. Відомо, що протягом 1655–1657 рр. у взаєминах зі Швецією Б. Хмельницький вдавався до послуг грецького ченця Д. Калугера. Але цей, за визнанням одного з угорських дипломатів, «найбільший хитрун», ведучи подвійну гру, захищав часто не стільки інтереси України, скільки Швеції². Невідомо, у який спосіб український уряд одержав про це певні відомості, але вже у першій половині 1657 р. йому не довіряв. Як повідомляв наприкінці червня з Чигирина шведський посол Г. Лілієнкрона короля Карлу X Густаву, «ця особа не користується тут особливо повагою»³.

Таким чином, аналіз виявлених джерел дає змогу стверджувати, що уряд Б. Хмельницького здебільшого вчасно вживав необхідних заходів у сфері захисту інтересів молодої Української держави від ворожих дій польської розвідки. Внаслідок цього вдавалося зберігати у таємниці військові плани найголовніших кампаній, розкривати змови, організовані ворожою агентурою, протидіяти спробам правлячих кіл Речі Посполитої спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві, внести розкол у лави національно-патріотичних сил.

¹ БЧ. ВР. — Спр. № 148. — Арк. 997; БН. — МФ № 6680.

² Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 116 ; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. — С. 255.

³ Архив ЮЗР. — Т. 6. — Ч. 3. — С. 317.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Привернувши увагу до складних процесів становлення та генези протягом кількох століть української історії такого важливого суспільно-політичного інституту як служба безпеки, основними репрезентативними формами якого у добу середньовіччя — раннього нового часу виступали розвідка та контррозвідка, автори насамперед намагалися обґрунтувати історичним досвідом безпосередню залежність від їх функціональної ефективності долі національного державотворення. Найбільш виразно така залежність виявилася на етапі існування Києво-руської держави, в період виходу на історичну арену українського козацтва, у добу Української революції середини – другої половини XVII ст., апофеозом якої стало утвердження на теренах центрально-східноєвропейського регіону незалежної ранньомодерної держави українців.

Саме на цих історичних періодах викристалізовувалася національна специфіка відповідних спеціальних підрозділів, закладалися засадничі принципи, визначалися вектори, стратегії та тактика їх діяльності, формувалися та відшліфовувалися критерії кадрового забезпечення, вироблялися технічні механізми забезпечення інтересів українського соціуму тощо.

Прикметною рисою діяльності української розвідки і контррозвідки, особливо на етапі боротьби за незалежнення створеної генієм Богдана Хмельницького Української держави, стала їх цілеспрямованість на захист державного суверенітету, забезпечення обороноздатності країни, зміцнення її становища на міжнародній арені, запобігання зовнішній агресії тощо.

Посилення розвідувальних та оборонних функцій відповідних підрозділів Війська Запорозького, розгортання закордонної мережі спецслужб та активізація таємної дипломатії позитивно позначалися на спроможності молодій державі успішно роз-

в'язувати складні питання боротьби за незалежність не лише на театрі воєнних дій, а й в сфері міжнародних відносин.

Винесений з тих часів історичний досвід є надзвичайно повчальним, особливо в умовах, коли наша держава постала перед новими геополітичними та внутрішніми викликами, що несуть безпосередню загрозу її єдності та територіальній цілісності.

Відшукуючи аналоги запобігання подібним ризикам у минулому, не в останню чергу завдяки своєчасності надходження необхідної інформації та оперативності реагування на неї владних структур, автори свідомо вдалися до певної модернізації вживаного понятійного апарату, намагаючись максимально наблизити до сучасного читача втілюваний у термінах й дефініціях глибинний зміст віддалених у часі процесів і подій.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрам — 107
Адальберт — 39
Аджамет-мурза — 164
Александренко І. — 106, 148
Анастас — 46
Антонов М. — 203
Апанович О. — 70
Аскольд князь — 29–33, 37
Аутимір-мурза — 164
- Барабаш І. — 124
Бельський М. — 143
Беринда П. — 90
Бечинський посол — 374
Блокович Я. (Яшко) — 108, 143
Богаченко М. — 188
Богдан (Богданко) — 180–181
Богданов Г. — 117
Богданович С. — 115
Богун І. — 148, 174–175, 178, 184, 186, 189, 191, 215–217
Божинський Х. — 149
Борецький І. — 90
Борис — 47
Брацлавець — 133
Бублик козак — 210, 211
Бурий В. — 203
Бут П. — 85
Бялковський Я. — 109
Бялобоцький Я. — 130
- Вадовський С. — 152
Варда Склір — 42, 43
- Василій II — 46
Васильєв А.А. — 31
Васильк Ростиславич — 49
Василько козак — 180
Величко С. — 122, 126–128, 153, 154, 159, 183, 184, 194, 215
Веллінг Г. — 100
Верещака В. — 108, 173
Веденєєв Д. — 117
Виговський Д. — 99
Виговський І. — 108, 117, 182, 183, 204, 211
Вишневецький Д. — 218
Вишневецький І. — 114, 122, 124, 125, 132, 133, 135, 146, 147, 161, 165, 196
Владислав IV — 121
Власко козак — 203
Войша С. — 113
Володимир Василькович — 63
Володимир Володаревич — 49
Володимир Рюрикович — 61
Володимир Святий — 29
Володимир Святославич — 44–47, 50
Волошинець поручик — 111, 186
Ворожбилович А. — 111, 141
Воронич посол — 172
Воронич шляхтич — 201
Всеволод — 48, 49, 52
- Ганжа Г. — 105
Ганжа І. — 132, 206

- Ганновер Н. — 121
 Гарко вожак — 129
 Гарко міщанин — 129
 Гдешинський М. — 195, 203
 Гембицький П. — 142, 144
 Георгій міщанин — 127, 128
 Геркевич М. Л. — 149
 Гжибовський П. — 102, 103, 109, 111, 112
 Гірчи С. — 104, 110, 114, 115, 181
 Гладкий М. — 136
 Глух Й. — 106, 111, 148, 185, 186
 Гоголь М. — 151
 Гоголь О. — 151
 Голинський М. — 141
 Голінський М. — 173
 Головацький П. — 90, 163
 Граб'янка Г. — 157, 216
 Грабовський А. — 150
 Грабовський Г. — 196
 Гречина Я. — 185
 Грибовський П. — 138, 142
 Грушевський М. — 97
 Гуня Д. — 85
- Галаган М. — 158
- Д'єрдь II Ракоці — 140, 144, 209
 Давид Ігоревич — 48, 49
 Даллес А. — 10
 Данило Романович — 59, 61, 62, 65
 Дем'ян — 64
 Джеджалій Ф. — 123, 124, 136, 137
 Джеджула Ю. — 115, 173
 Дзяд С. — 111, 185
- Дименко Ф. — 211, 217, 218
 Дір — 31
 Додух Ф. — 204
 Долгорукий Юрій — 55, 56, 58
 Дорош — 107, 139
 Дорошенко М. — 76, 81, 97
 Дуречко вожак — 129
 Душинський А. — 154
- Ємьоловський М. — 183
 Єрлич І. — 147
- Жмайло М. — 83
 Жолкевський Г. — 159
 Жолкевський С. — 72, 78, 103
 Жукович П. — 80
- Забобурий М. — 146
 Забузький С. — 201, 202
 Завіша Ян — 143
 Зарудний С. — 158
 Заславський В. Д. — 104, 139, 155, 162
 Зацвіліховський М. — 164
 Зеленський М. — 191
 Зеркальников П. — 183
 Зигмунт Ракоці (брат Д'єрдя II) — 140
 Зимко осавул — 218
- Іван вожак — 129
 Іван з Острога — 160
 Іван писарь — 188
 Іван Ростиславич — 53
 Іван священник — 137
 Іванко вожак — 129
 Іванчул — 147
 Івасько — 107, 113

- Івасько розвідник — 177
Ігор князь — 31, 34, 35, 37, 38, 52
Ігор Святославич — 58
Ізяслав Давидович — 55, 57
Ізяслав Мстиславич — 53–56, 58
Іларіон митрополит — 29
Іловайський Д. І. — 31
Іслам-Гірей хан — 92, 95, 157, 168, 170, 171, 177, 185, 187, 188, 208, 209, 217
- Казимір Ян — 95, 108, 110, 114, 115, 119, 146, 151, 167–169, 171–173, 176, 151, 167–169, 171–173, 176, 178–180, 182, 193, 199, 201, 202, 208, 209, 212, 214, 216–218
- Казімерський Ю. — 141
Калиновський М. — 73, 119, 150, 151, 167, 175, 182–184, 210
Калиновський С. — 132, 164
Калугер Д. — 110, 219
Каммамбет-мурза — 190
Капуста Л. — 213
Караїмович І. — 124
Карач-мурза — 209
Карл Великий — 28
Карл X Густав — 100, 219
Кароль Ф. — 118, 148, 205
Касим-бек адмірал — 77
Каспар Тенде — 81
Керстен А. — 142
Кий — 27, 28, 29
Кисіль А. — 108, 119, 122, 125, 136, 161, 166, 171–174, 195–200
Кисіль Л. — 118
Кисіль М. — 175
Кияшко І. — 151
- Климов Г. — 196
Климовський Л. — 205
Клодзинський Я. — 186
Колаковський В. — 102, 109, 111, 138, 142
Коменський Ян Амос — 140
Компан О. — 67
Кондрацький Я. — 212
Конєцпольський О. — 132, 136, 147, 162, 163, 170, 175
Конєцпольський С. — 78, 82, 83, 84, 85
Конколовський шляхич — 204
Константин Багрянородний імператор — 38
Константинович Ю. — 110
Концевич Я. — 103, 107, 112, 129
Кончевський Я. — 159, 160
Копистенський З. — 90
Корицький К. — 155, 194
Корпан — 151
Косинський І. — 102, 103, 107, 112
Косов С. — 8–89, 198, 208
Костирський гетьман — 135
Костка-Наперський О. Л. — 140, 143, 144
Костомаров М. — 158, 207, 210
Котляр М. Ф. — 24, 51
Коховський В. — 198, 210
Кошка ватажок — 133
Коялович Л. В. — 130
Красовський М. — 9
Кривенко Г. — 174
Кривоніс М. — 90, 109, 128, 130–133, 136, 137, 156, 158, 160, 162–164, 165, 196
Кривуля 1 — 123

- Крим-Гірей — 171
 Крип'якевич І. — 97
 Крися М. — 172
 Кричевський С. — 121
 Кричевський С. М. — 152, 166, 167, 170
 Кучернюка М. — 145
 Кушевич С. — 103, 105, 106, 128, 134, 195
- Ласко П. — 195, 199
 Лев Данилович — 63
 Левченко М. В. — 32
 Лентовський С. — 109, 143
 Лесь вожак — 129
 Лещинський Я. — 213
 Липинський В. — 89
 Лискович Я. — 143
 Литвинов П. — 174
 Лілієнкрон Г. — 219
 Ліщук Д. — 69, 248
 Лобода Г. — 72
 Лубенський М. — 125, 195, 197
 Лупула В. — 172
 Луханін Ю. — 209
 Людовік Благочестивий — 28
 Лянцкоронський С. — 105, 106, 118, 138, 166, 169, 174, 175, 200
 Лясота Е. — 68, 71,
- М'ясковський А. — 136, 177–179, 203
 М'ясковський В. — 165
 Маврикій — 26, 26
 Магомет-Гірей хан — 99, 189, 193
 Майдель — 177
 Мануйлович І. — 110
- Марочкін В. — 74
 Мартин вожак — 129
 Мартин козак — 207
 Марченко С. — 106, 111, 185
 Мсукевич Б. К. — 125
 Маховський С. — 212, 213
 Мацюк О. — 70
 Мелешко М. — 175
 Менковський М. — 192
 Меріме П. — 111
 Мирош М. — 188
 Мислішевський — 116
 Мицик Ю. — 102, 118, 144, 150, 188
 Мілков Т. — 196
 Могильницький — 119, 213
 Молдавський Василій — 204
 Мономах Володимир — 49, 50
 Морозов І. — 205
 Московський А. — 118, 135, 148
 Московський Л. — 120
 Москозловський Я. — 83
 Мотрона — 119, 199, 207
 Мстислав Володимирович — 49, 50, 52
 Мстислав Данилович — 63
 Мстислав Ізяславич — 56
 Мстислав Романович — 57
 Мудрий Ярослав — 29, 36, 50
 Мутянка Я. — 102
 Мухаммад султан — 31
- Наливайко С. — 72, 73
 Небаба М. — 136
 Недостежа — 147
 Незабитовський О. — 200
 Неродович-Бородавка Я. — 78, 79, 80

- Нестеренко полковник — 166
Нестор Літописець — 37, 44, 50
Нечай Д. — 93, 106, 136, 162,
163, 166, 169, 174, 175
Нікіфор Фока — 40, 41
- Оболенський Д. Д. — 32
Обухович Т. — 140
Окольський С. — 86, 87
Окурзій хорунжий — 182
Олег князь — 33, 34, 37
Олег Святославич — 49
Олександр Белзький — 61
Олександр Всеволодич — 60
Олексій Михайлович — 186,
192, 197
Олекшич П. — 216
Ольга княгиня — 32, 37–39, 40, 42
Онїаш сотник — 194
Освенцім С. — 178, 181, 206,
207
Осетров Ф. — 123
Осман II — 80, 81
Оссолінський Є. — 118, 165,
197
Островський — 112
Островський В. — 109, 138
Островський Ф. — 107, 160
Остроленський Я. — 109
Остролог М. — 162, 163, 169, 195
Острянин Я. — 85
Оттон I. імператора — 38, 39
- П'ясецький — 108
П'ятка Х. — 202
Павло монах — 208
Павлок вожак — 129
Пешта Р. — 124, 194
Півторакожух — 101, 123, 135
- Підгаєцький — 107
Піноцца I. — 150
Плещєєв Н. — 190
Полуян сотник — 160
Потоцький — 133
Потоцький М. — 85, 87, 121–
124, 152, 153, 155–158, 170,
171, 182, 194, 203, 210
Потоцький П. — 148, 166, 170
Потоцький С. — 98, 123, 124,
153–155, 186, 194, 215–218
Потьомін П. — 99
Претич — 42
Присьолков М. Д. — 31
Пріск Панійський — 26
Прокопій з Кесарії — 25
Пясецький — 112
- Радзейовський Г. — 108
Радзивілл А. С. — 108, 138,
180, 207
Радзивілл Л. С. — 151, 210
Радзивілл Я. — 139, 149, 167,
170, 171, 173, 182, 214
Радзивілла К. — 83
Раєцький — 200
Ракоці — 145, 179
Рашба Н. — 80, 81
Рєпнін Б. — 204
Розражевський Я. — 168
Роман імператор — 36
Роман Мстиславич — 59
Романенко А. — 105
Ростислав Мстиславич — 52,
55, 57
Рудавський Я. — 121, 122, 127,
176
Рюрик Ростиславич — 57

- Сагайдачний П. — 21, 23, 76
 Самовидець — 140, 154
 Свенціцький І. І. — 31
 Свешніков І. — 177, 208
 Свійський — 182
 Святополк — 47, 48, 50
 Святополк Ізяславич — 49, 50
 Святослав — 38, 39, 40–44
 Святослав Всеволодович — 55, 57
 Святослав Ростиславич — 56, 57
 Святослав Ольгович — 52
 Себастьянович — 189
 Седляр І. — 135
 Сергійчук В. — 77
 Сефер-Кази-азі — 217
 Сечевичі брати — 108
 Сигізмунд III — 75
 Сигізмунд Ракоці — 209
 Сідак В. — 21
 Сінецький — 168
 Скидан К. — 85
 Скоропадський Павло — 8, 14
 Скліці Іоанн — 43
 Смолій В. А. — 68, 87, 120, 152, 193
 Смяровський Я. — 117, 119, 198, 199
 Соболь — 200
 Соболь писарь — 166
 Ставрольський Ш. — 82
 Старовольський ксьондз — 128
 Старокостянтинів — 107
 Стасенко — 102, 138
 Степанков В. С. — 21, 66, 87, 120, 152, 193
 Степко ватажок — 133
 Стороженко І. — 70, 154
 Судислав — 63, 64
 Сулима — 146
 Суходольський А. — 188
 Сухоржевський — 143
 Тарасенко (Тарасович) — 102
 Тафралі І. — 110
 Твардовський С. — 157, 165, 173
 Тетері П. — 215
 Тиміш козак — 177
 Тимофій син гетьмана — 113, 212
 Тишкевич К. — 98, 191
 Томиленко В. — 189
 Топига Б. — 124
 Торрес Д. — 138, 150, 202
 Тризна Й. — 198, 208
 Триполійський Л. — 33
 Трифонов І. — 196
 Тугай-бей — 1532
 Тупальський Л. — 189
 Туховський — 160
 Тшецький — 134
 Тяплюшкін О. — 130
 Федорович М. — 212, 213
 Федорович Т. — 84
 Феофіл імператор — 28, 29
 Фірлей А. — 105, 167, 169, 200
 Хмелецький А. — 172, 182
 Хмельницький Б. — 21, 22, 23, 88–93, 95, 97–101, 103–110, 112, 114–130, 131, 133–144, 146–164, 16–174, 176–186, 188–201, 219, 247
 Хмельницький Т. — 212

Хмельниченко — 184

Ходкевич К. — 82

Церкін П. — 209

Цигуля Я. — 204

Цимісіях Іоанн — 43,44

Чаплинський — 136, 152, 207

Чарнецький С. —

Чарнота І. — 170, 198

Чорний — 107

Шангірей І. — 172

Шаула М. — 72

Шевальє П. — 146, 147

Шемберком Я. — 155

Шереметьєв В. Б. — 190

Шорнель Г. — 196

Шпаченко Р. — 175

Шулежкін Я. — 197

Шумейко — 174

Щитницький — 96

Юрківський Я. — 200

Юстиніан — 27

Яворницький Д. — 69, 76

Яжембовський М. — 118, 140

Якименко — 133

Якимовський М. — 77

Яковлів А. — 87

Якуш піп — 133

Ялрмулович — 173

Янжула — 206

Ярмолевич — 166

Ярополк — 44, 48, 49, 52

Ярослав — 29, 36, 47, 48-50

Якульський С. М. — 151

Ясноборський (Ясько) — 206

Яцкевич Г. (Гарасько) — 105

Яцько — 129

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія — 114
- Бабура — 135
- Бар — 160, 166, 185
- Батіг — 151, 183, 184, 210
- Бахчисарай — 170
- Башня — 103
- Белзьке воєводство — 145
- Бельськ — 134
- Бережани — 129
- Берестечко — 144, 146, 173,
176, 179, 181, 209
- Бершадська волость — 218
- Бистрик — 132
- Бихов — 127
- Біла Русь — 128
- Біла Церква — 72, 76, 106, 125-
128, 149, 159, 185,
- Білгород — 46, 57, 71
- Білий Камінь — 168, 192
- Білорусія — 115, 149, 152, 161,
166
- Білорусь — 135, 139, 158
- Близький — 37, 39
- Богуслав — 122, 157, 158, 159
- Болгарія — 33, 41, 42
- Болгарське царство — 32
- Борисов — 127
- Брацлав — 132, 166, 185, 189,
190
- Брацлавське воєводство — 71,
73, 75, 79, 90, 92, 94, 121,
136, 151
- Брацлавщина (Східне
Поділля) — 68, 92, 93, 95,
98, 131, 132, 147–149, 183,
185, 186, 189, 191, 218
- Броди — 109, 129, 146, 160, 176,
181
- Брониця — 73
- Брусня — 103
- Брянськ — 174
- Бучаче — 113, 125
- Буш — 218
- Валахія — 91, 96, 106, 174, 187
- Валишевичі — 135
- Варшава — 108, 112, 126, 138,
142, 146, 159, 160, 165, 166,
172, 173, 192, 197, 198, 214,
215
- Ведмежі Лози урочище — 84
- Велике князівство Литовське —
103
- Великопольща — 102, 141–143
- Вишнів — 73
- Вишнівець — 179
- Візантійська імперія — 25, 26,
30, 41
- Візантія — 25–36, 38–42, 45, 46
- Вільно — 99, 108, 112, 135, 166
- Вінниця — 110, 132, 148, 175, 218
- Вісла — 25, 100
- Волга — 40, 54
- Волинське воєводство — 73, 90,
136

- Волинське князівство — 63
 Волинь — 56, 61, 86, 119, 128, 130, 133, 136, 137, 160, 191, 200
 Володарка — 109, 129
 Володимир Волинський — 50
 Володимир місто — 48, 178
 Волочиськ — 109, 128
 Воля — 103, 142
- Галицько-Волинська Русь — 59
 Галич — 62, 63, 64
 Галичина — 61, 99, 102, 103, 136-138, 141, 145, 175
 Гданськ — 128
 Германія — 39, 46
 Германська імперія — 39
 Гінці — 185
 Глинськ — 85
 Глиняни — 131, 185, 187
 Гнезно — 142
 Гомель — 52, 127, 135
 Гончариха — 200
 Городок — 185, 192, 211
 Горохова Діброва (Крута Балка) — 157, 158
 Гоща — 200
 Грабівка — 137
 Грабово — 145
 Гуменці — 73
 Гуннська держава Атілли — 26
 Гусятин — 72, 73, 185
- Давня Русь — 8
 Давньоруська держава — 14, 37, 39, 48, 50, 51, 59
 Дніпро — 25, 41, 42, 72, 96, 113, 124-127, 153, 155
- Дністер — 80, 83, 93, 147, 172
 Долинське старовство — 137
 Домонтов — 113, 125
 Дон — 40
 Донбас — 7
 Доростоль — 44
 Дрогичин — 134
 Дубно — 159, 175, 178, 179
 Дунай — 25, 26, 33, 34, 36, 91
 Дунайський рубіж (кордон) Візантії — 25, 26
- Європа — 27, 29, 30, 62, 91, 92, 95, 102, 115
- Житомирський повіт — 130
 Жовква — 178
 Жовті Води — 123, 124, 131, 154, 156, 194, 195
- Загір'я — 73
 Заложці — 99, 192
 Замостя — 90, 114, 117, 128, 137, 165, 168, 198
 Запорозжя — 71, 78, 122, 152, 154, 194
 Запорозька Січ — 68, 69, 88, 152
 Західна Україна — 191
 Західноукраїнська Народна республіка — 7, 14
 Збараж — 95, 104, 140, 164, 168, 170, 177, 201, 203
 Зборів — 109, 169, 170, 185–187, 203
 Золотий Ріг — 31, 34
- Ізяслав — 132
 Іква (Пилявка) ріка — 162

- Іллінці — 218
 Ільдесхайм — 28, 29
 Італія — 77
- Калушське староство — 137
 Кальник — 217
 Кам'янець — 134–136, 139, 186
 Кам'янець-Подільський — 82, 99, 107, 109, 110, 127, 134, 138, 145, 170, 172, 191
 Камінь-Поморський — 142
 Канів — 75
 Канівський полк — 118, 124
 Карпати — 70
 Керченська затока — 35
 Київ — 34, 36, 38, 41, 42, 44, 47, 48, 50-52, 55-58, 61, 80, 107, 124, 130, 146, 149, 159, 166, 196, 198, 209, 214, 247
 Київська Русь — 7, 21, 22, 24, 37, 39, 50, 99
 Київське воєводство — 71, 74, 75, 79, 92, 94, 121, 136, 149
 Київське князівство — 33
 Київський повіт — 130
 Київщина — 139, 147, 148, 186
 Княжі Байраки — 155
 Кобрин — 137
 Ковалев — 103, 142
 Константинополь (Царгород) — 26-28, 30-32, 34–36, 38, 39, 42
 Корсунь — 76, 85, 115, 116, 122, 125, 131, 156–158, 213
 Костянтинов — 129, 163
 Коцянський повіт — 142
 Краків — 77, 105, 106, 139, 140, 142, 143, 145, 160
 Краківське передмістя — 137
- Красилів — 162
 Красне — 174, 175
 Красний Став — 176
 Красник — 137
 Кременець — 191
 Кременецький повіт — 137
 Крехів — 103
 Кривонос — 105
 Крилів — 121
 Крилов — 83
 Крим — 7, 29, 46, 92, 95–99, 112, 151, 171, 174, 187–191, 209, 213
 Кримське ханство — 69, 76, 78, 91, 92, 106, 122, 187, 188, 197, 208, 209
 Криниця — 137
 Кріт — 30
 Крута Балка — 157
 Кудринці — 186
 Кульчин — 161
 Купчинці — 175
 Куринці — 125
 Куруковське озеро — 84
- Лаврин Кут — 107
 Ладижин — 184
 Ландк — 103, 142
 Леськ — 139
 Летичівський повіт — 106, 132, 133
 Липовець — 148
 Лисинці — 129
 Лисянка — 109
 Литва — 62, 63, 106, 115, 159
 Литовська земля — 186
 Лівобережна Україна — 130, 151
 Лісківці — 73

- Літин — 118
Ловча — 103
Лоїв — 135
Лонд — 142
Лохвиця — 85
Лубенський полк — 76
Лубни — 124
Луганськ — 7
Луцьк — 49, 188
Любартів — 147
Любачів — 103
Любеч — 49
Лянцкорона — 139
Ляхівці — 191
Львів — 18, 93, 99, 105, 106,
107, 127–129, 132, 134, 137,
160, 165, 191, 192, 195
- Мала Азія — 30, 31, 40
Малопольща — 141
Мальборк — 173
Маначин — 109, 129
Масловий Став — 146
Махнівка — 132
Меджибож — 133, 166, 169
Меджиріччя — 142
Микитин Ріг — 153
Микитинський шлях — 154
Миргород — 122
Миргородський полк — 76
Мишків — 143
Млинівці — 168
Могильов — 83, 93
Могильов-Подільський — 130
Мозир — 135
Молдавія — 80, 83, 91, 96,
106
Молдавська земля — 93
- Монастирище — 184
Моравія — 114
Морафу — 174
Москва — 117, 146, 171
Московія — 14, 83, 91, 98–100,
106, 171; 187
Мультяни — 174
- Наддніпрянина — 33, 75
Недобнек — 109, 129
Немирів — 169
Нижнє Подніпров'я — 69
Нижнє Подунав'я — 25
Низ — 71, 122
Ніжин — 174
Ніжинщина — 93
Новгород — 48
Новий Костянтинів — 109,
129
Новий Тарг — 143
Норвегія — 46
- Озерна — 99, 168
Опанівці — 127
Ординське поле — 185
Османська імперія — 91, 183
Острог — 188, 195
Охматів — 190
- П'яски — 176
Паволоч — 182
Паєнчно — 143
Переволочна — 154, 194
Переяслав — 55, 76, 125, 127,
165, 198, 214
Переяславська земля — 47
Переяславський полк — 124
Пиздрський повіт — 142

- Пилявці — 115, 116, 136, 162, 163, 197
 Південна Русь — 55, 57,
 59 Південний Буг — 147, 175
 Південно-Східна Європа — 91, 95
 Північна Європа — 25
 Північне Причорномор'я — 29
 Північно-Східна Болгарія — 42
 Підгалля — 143, 144
 Підгір'я — 140, 179
 Підляшшя — 134
 Плускирів — 186
 Поволжя — 40
 Погребище — 109, 131
 Поділля — 86, 106, 119, 130, 134, 136, 138, 139, 147, 200, 211
 Подільське воєводство — 90, 106, 132, 136, 151
 Подільське Подністров'я — 82
 Подністров'я — 82, 93, 174
 Подунав'я — 41, 52
 Познанський повіт — 142
 Познань — 142
 Покуття — 86, 145, 160
 Поліссє — 128
 Половецький степ — 50, 58
 Полонне — 109, 127, 129, 132, 186
 Полтавський полк — 76, 214
 Польська імперія — 87
 Польсько-руське порубіжжя — 64
 Польща — 21, 46, 49, 62, 71, 74, 84, 90, 97, 100, 102, 103, 106, 108, 109, 110, 112, 114, 115, 128, 133, 135, 138, 140–145, 150, 152, 159, 160, 174, 176, 183, 185, 188, 196, 206, 214, 217
 Порта — 78, 97, 106
 Правобережжя — 114, 132
 Правобережна Україна — 73, 102
 Прибалтика — 25, 99
 Прилуки — 125, 148
 Прут — 80, 81
 Рахів — 218
 Ржищев — 109, 120
 Рим — 42, 73, 144
 Річ Посполита — 71, 74–76, 78, 83, 87, 89, 90, 92, 95–99, 101, 110, 112–115, 118, 129, 138, 150, 166, 173, 183, 187, 192, 195–200, 202, 205, 209, 211, 213, 215–219
 Роксоланія — 100
 Ромен — 85
 Росія — 7, 99, 193, 196
 Росолівці — 163
 Ростов — 49
 Рось — 156, 157
 Русь — 29, 30, 32, 35–40, 42, 44–48, 50–53, 57, 67, 90, 96, 100, 127, 134, 145, 161, 169
 Руська держава — 37
 Руська земля — 50, 57
 Руське воєводство — 73, 145
 Саврань — 218
 Самбір — 107, 166
 Санок — 139
 Сатанів — 136
 Севастополь — 7
 Семигородські гори — 80
 Сенць — 85
 Сенява — 109
 Сенявка — 129

- Серадз — 143
Серадзьке воєводство — 143
Середземне море — 30, 32, 35, 131
Середнє Подніпров'є — 29
Середнє Подунав'я — 25
Середня Азія — 40
Середня Наддніпрянина — 33
Сіверська Україна — 151
Сіверське воєводство — 94
Сіверщина — 128
Сілезія — 114
Січ — 67, 70, 120, 121, 124, 131, 153, 154, 194
Скали — 136
Скандинавія — 28
Случ — 163
Снетин — 85
Сокаль — 178, 180
Сокирна — 113, 125
Ставички — 109, 129
Стайки — 113, 125
Стан — 109, 129
Стародуб — 127, 130
Старокостянтинів — 103, 107, 115, 133, 160, 162, 163, 169
Стеблів — 85, 157
Стрий — 93
Стрипа — 175
Суботів — 212, 213
Супрунівці — 73
Сучава — 80, 212
Східна Європа — 23, 27, 62, 95
Східне Поділля — 186, 191

Таборівка — 182
Тарасівка — 151
Теребовля — 186

Тернопіль — 95, 109, 129, 134, 185, 186
Тиманівка — 218
Тисмениця — 52
Томаківка — 120
Томашув — 137
Топорівські ліси — 178
Торунь — 128, 165
Трансильванія — 106, 174, 209
Трахтимиров — 113, 125
Тульчин — 132, 51
Турів — 135
Туробин — 137
Тушків — 103

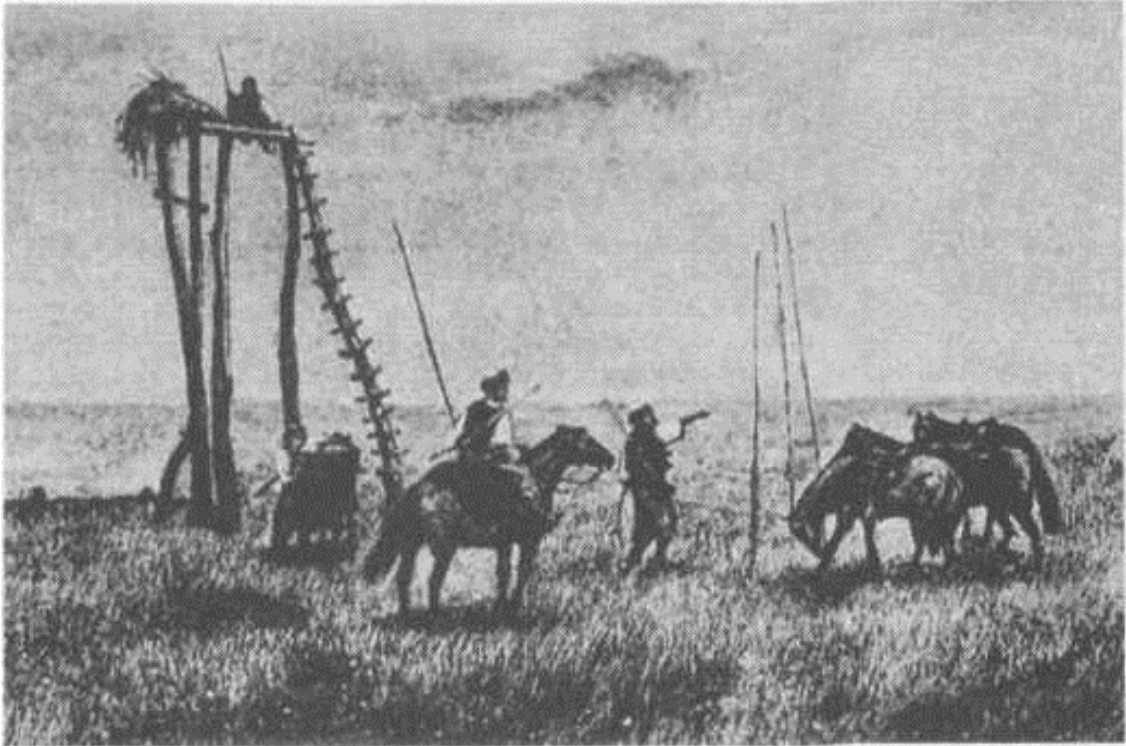
Угорське королівство — 60
Угорщина — 174
Україна — 20, 70, 74, 75, 77, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 98–101, 110, 119, 122, 133, 135, 138, 140, 141, 150, 167, 185, 187, 192, 193, 204, 209, 212, 213, 218, 219
Українська держава — 66, 75, 88, 90, 94–97, 99–101, 119, 130, 187, 193, 194, 198, 214, 219
Українська Народна республіка — 7, 8, 14
Уладівка — 191
Умань — 98, 106, 151, 174, 185–187, 190, 217
Устя — 93

Фастов — 148, 149, 188
Фермопіл — 81
Фессалоніка — 33
Фракія — 42

-
- Франкська імперія — 28
Франкське королівство — 29
- Херсон — 46
Хмельниччина — 17
Хоростків — 186
Хотин — 80, 81
Хребушув — 137
Цеблів — 103
Центральні райони
України — 125
Цецора — 156, 78
Цешанів — 102, 107
Цибульник — 83
Цянжен — 142
- Черкаси — 113, 122, 125, 154,
156
Чернігівське воєводство — 90,
92, 94, 136, 151
Чернігівщина — 93, 186
- Чехія — 46, 114
Чечельник — 218
Чигирин — 22, 76, 94, 115, 118,
151, 154, 155, 166, 184, 194,
199, 219
Чигиринщина — 211
Чолганський Камінь — 162,
167, 192
Чорне море — 39, 131, 183
Чуднів — 132
- Шаргород — 148, 160
Швеція — 46, 98, 99, 100, 106,
193, 219
- Яблунівський полк — 76
Яготин — 125
Ялтушків — 133
Ярослав — 103
Ярошин — 103, 142
Ясс — 80

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

ДАРФ — Державний архів Російської Федерації.
РДІА — Російський державний історичний архів.

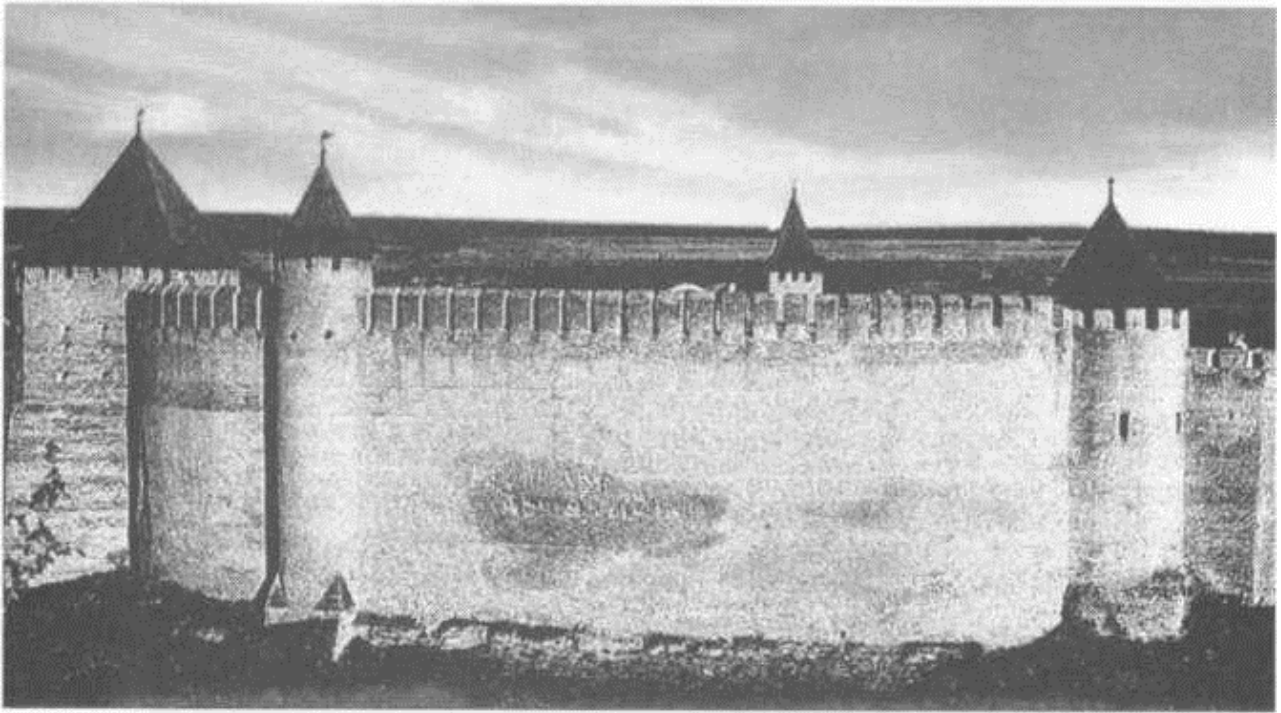
Запорозький бекет.

Розвідувальний козацький загін.

Козацький роз'їзд.

Хотинська фортеця.

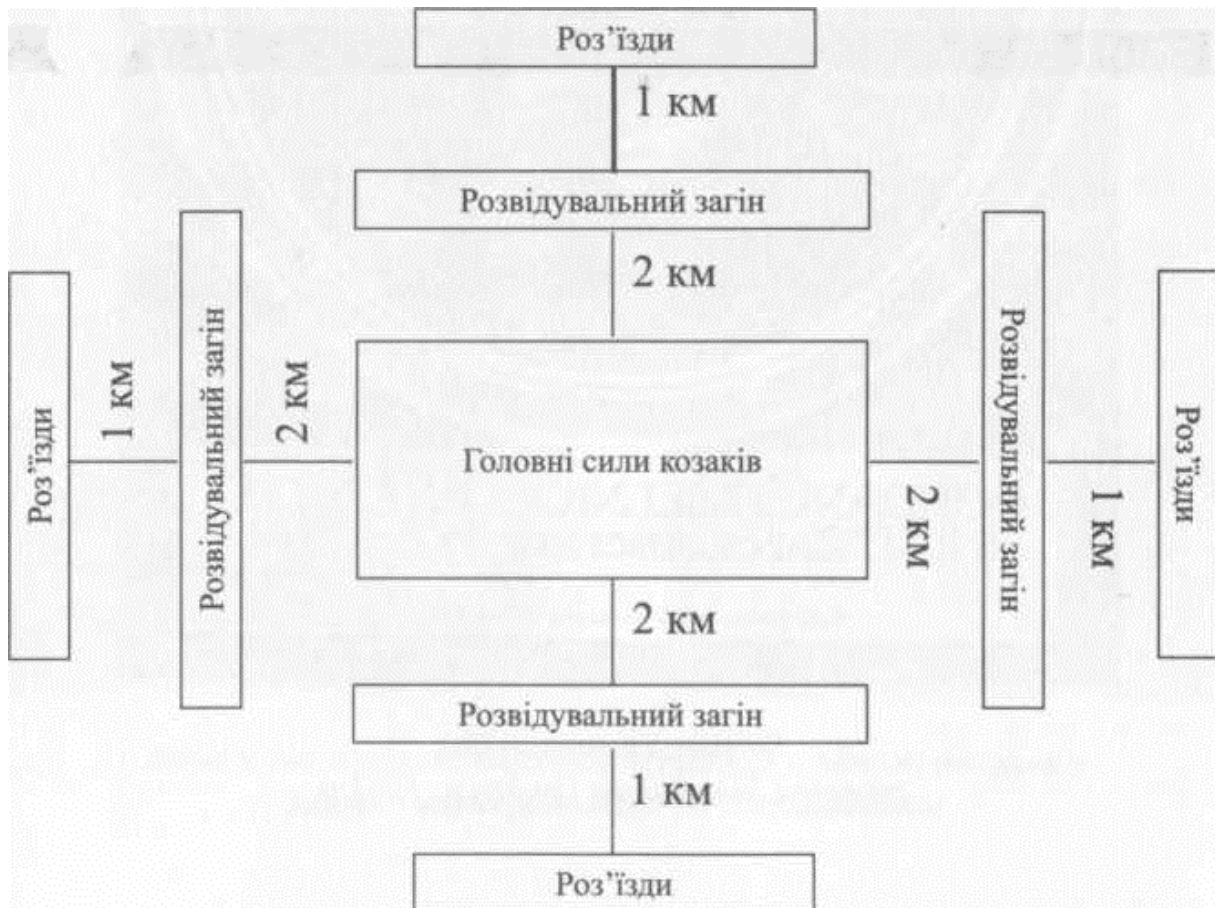

Битва запорозьких козаків з турками під Хотиним 1621 р.

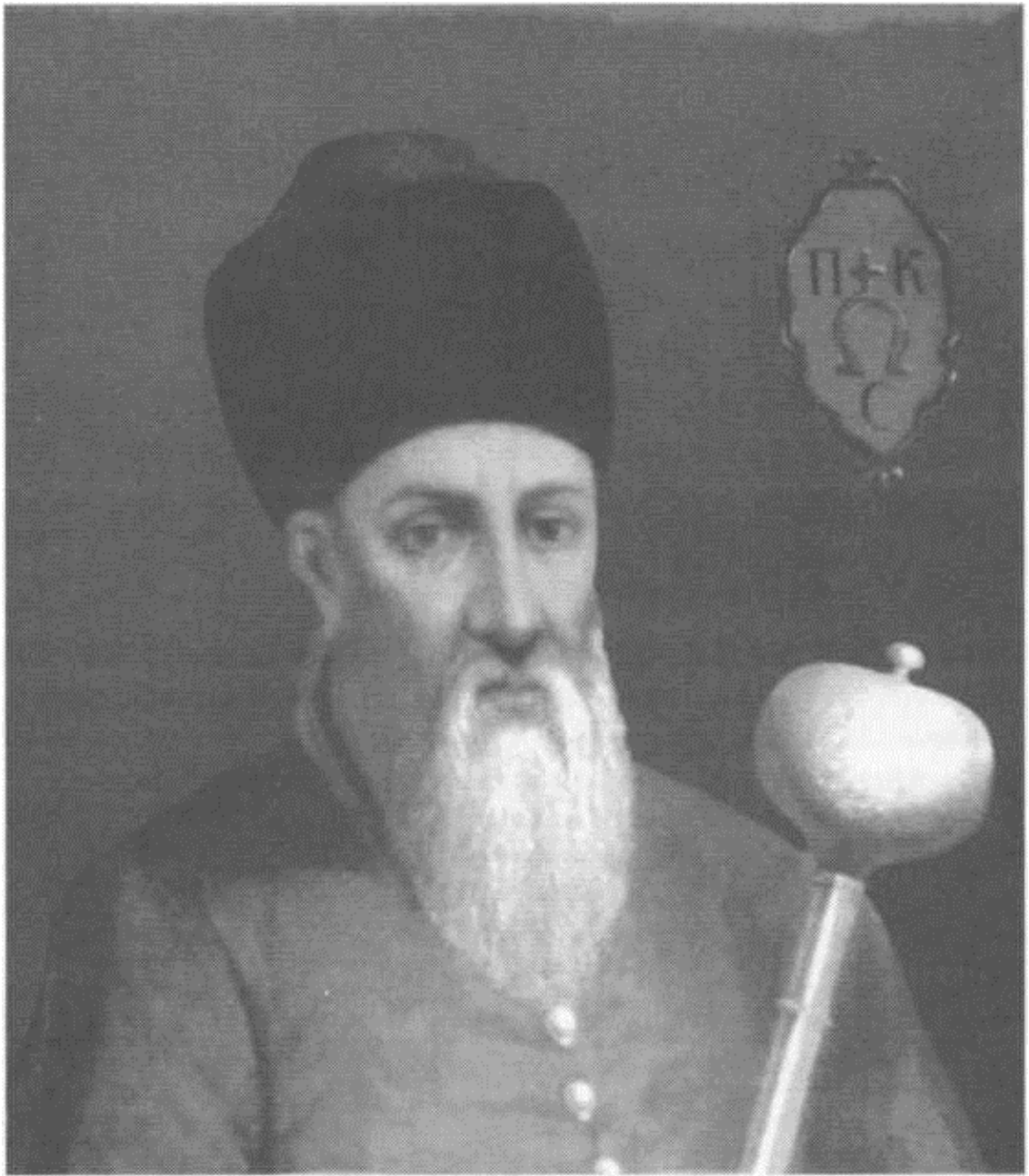
Здобуття козаками Кафи 1616 р.

Ведення розвідки козацьким військом на марші виглядало наступним чином:

*Богдан Хмельницький,
гравюра Вільгельма Гондіуса, 1651 р.*

A handwritten signature in Cyrillic script, written in black ink. The signature is highly stylized and cursive, with large loops and flourishes. It appears to be the name of the person depicted in the portrait above.

*Гетьман Війська Запорозького
Петро Конашевич-Сагайдачний і його автограф.*

Фрагмент композиції «Покрова Пресвятої Богородиці» із зображенням гетьмана України Б. Хмельницького і запорозького гетьмана П. Сагайдачного. Розпис північного приділу собору архістратига Михаїла Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

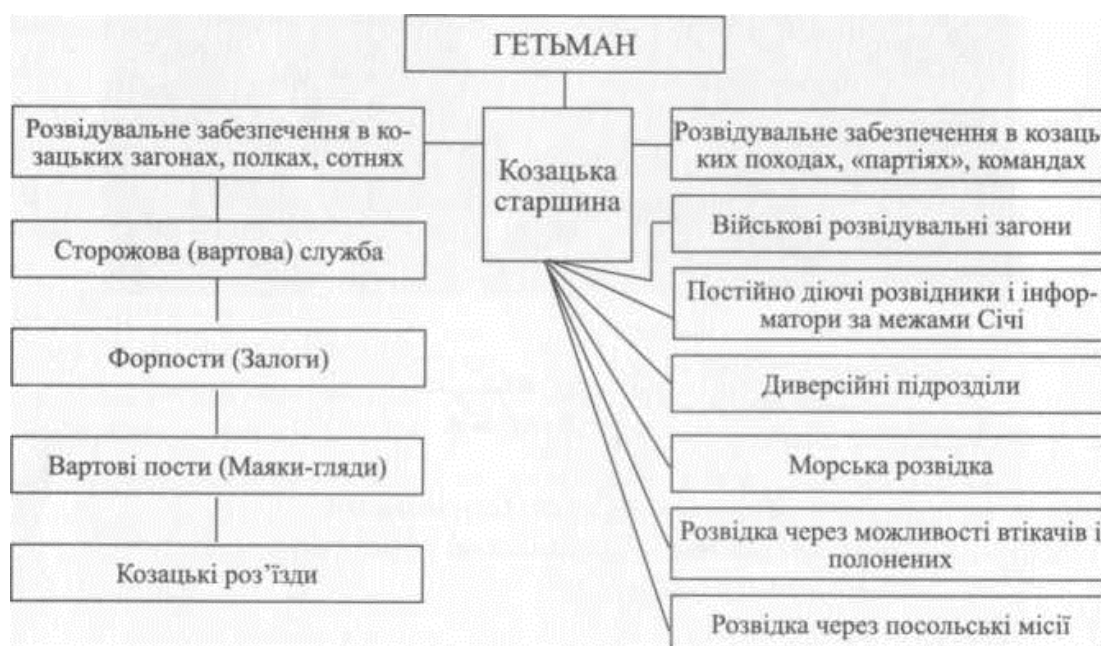

Схема козацької розвідки і розвідувально-дозорної служби в кінці XVI – першій чверті XVII ст.

Наукове видання

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ І ДО СЬОГОДЕННЯ

У п'яти томах

ТОМ I

В. А. Смолій, М. Ф. Котляр, В. С. Степанков

**СПЕЦСЛУЖБИ УКРАЇНИ
У ІХ – СЕРЕДИНІ ХVІІ ст.**

Технічне редагування та комп'ютерна верстка – *А. Зеленько*

Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 30,91.Обл.-вид. арк. 27,11.
Тираж 50 прим.

Видавець Національна академія Служби безпеки України,
03066, м. Київ, вул. Михайла Максимовича, буд. 22.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6844
від 17.07.2019.

Надруковано у ТОВ «7БЦ»
03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84
e-mail: 7bc@ukr.net, тел.:(044) 592-00-80
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329
від 11.04.2017

